













# Yukti-kalpataru

**By**

**King Bhoja.**

प्रकाशक,—

श्रीसारदाचरण काव्यविमोदः ।

६० सीताराम घोष ट्रीट, दर्शनविद्यालयः,  
कलिकाता ।

—००—

प्राप्तिस्थानम्,—

१ । संस्कृत यन्त्र पुस्तकालय, ३० कर्णभोयालिश्ट्रीट,  
कलिकाता ।

२ । उक्त प्रकाशकस्य समीपे ।

—०—

# युक्तिकल्पतरुः ।

---

महाराज-श्रीभोज-विरचितः ।

EDITED BY

**Pandit—Isvara Chandra Sāstri,**

[ Sāṅkhya-Vedānta-Nyāya-Darsana-Tīrtha. ]

---

WITH A FOREWORD

BY

**Narendra Nath Law, M. A., B. L.,**

*Premchand Roychand Scholar.*

---

कलिकातानगर्याम् ।

सिद्धेश्वरमेशिनन्दनस्य मुद्रितः ।

ख्रीष्टाब्दाः १९१७ ।

*Copyright*  
BY  
Narendra Nath Law.  
*Calcutta.*

---

PRINTED BY ABINASH CHANDRA MANDAL  
"SIDDHESWAR MACHINE PRESS"  
1, *Shibnarayan Das's Lane.*  
*Calcutta.*

## Foreword.

The *Yukti-kalpataru* is long known to scholars interested in Indian antiquities as a source of useful and interesting information, and has been utilized by some of them in their works ; but the difficulty of having access to its manuscript copies, and the disadvantage of using unedited texts have long stood in their way of personally acquainting themselves at first hand with its contents and making them widely known. The present edition of the text is expected to remove this long felt want and help, within its own limits, towards the focussing of light on the secular and practical side of early Hindu civilisation which is yet dark in many of its aspects.

The work deals with diverse subjects of secular interest, such as a few topics relating to polity, construction of buildings and selection of sites therefor, articles of furniture, precious stones, ornaments, weapons, draught and other animals, vehicles, ships, ship-building, etc. The last two subjects are very rarely met with and contribute not a little to the value of the book.

The evidences brought together by the learned editor in the Preface point to the eleventh century A. D. as the probable and generally accepted time of its composition, and to its reputed author king Bhoja to be no other than Bhoja Pramāra of Dhār.

The text has been settled by the collation of three manuscripts, one of which is an old transcript of the copy used by Dr. Rajendralala Mitra in the first volume of his *Indo-Aryans*. This transcript, it is hoped, has substantially fulfilled our desire to use its original, and made up for our inability to procure the latter for consultation.

96, Amherst Street, Calcutta. } NARENDRA NATH LAW.  
August, 1917. }



## अवतरणिका ।

इह खलु भोज-भूपालोऽशेषशास्त्र-विशारदः निखिलनृपति-  
मुकुटाभरणो धारानगरीनाथः । एतन्नान्नाऽन्येपि प्राञ्चो नृपालाः  
पूर्वमनेके आसन् । तथाच ऋग्वेदे \* “भोजायाश्च संमृजन्त्याशुं  
भोजायास्ते.....भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म”..... । अत्र  
दक्षिणा नाम प्रजापतेर्दृष्टिता, तथा सूक्तमात्मनः स्तुतिसम्बन्धं  
दृष्टम् । तत्रैषा जगती दाह-प्रशंसा । ‘भोजाय’ राज्ञे ‘अश्वं आशुम्’  
शीघ्रम् ‘सम्मृजन्ति’ संमार्ज्जयन्ति-स्नापयन्ति भृत्याः । किञ्च,—  
भोजाय उद्वह्नार्थं अन्यान् वरानपास्य ‘शुभ्रमाना’ खलङ्कता शोभ-  
माना-‘कन्या’ ‘आस्ते’ स हि तामर्हतीत्यभिप्रायः । किञ्च, भोजस्य  
‘इदं’ ‘वेश्म’ गृहं परिस्फुतम्, ‘पुष्करिणी’ ‘देवमाना इव’ पुष्करै-  
र्देवतं विमानमिव..... । इति निरुक्तं देवतकाण्डवृत्तो श्रीम-  
हर्गुर्गचार्याः । नायं वैदिको भोजोऽस्य प्रणेता धाराधीशो वा ।  
एवं महाभारते † पुराणे च भोजः भोजकट-देशश्च प्रख्यातोऽस्ति ।

\* ऋक् सं ८।१।५। निरुक्ते अः ७, खः ३ ।

† महाभारते आदिपर्वणि तृतीयाध्याये,—द्रुह्युतनयानां नाम भोज इत्यासीत् ।  
कुन्याश्च पालक-पिता, अस्य तु नाम कुन्वीभोज इति । जरासन्धाधीन जनैकनृपतिः ।  
अयोध्यायां कोऽपि नरेश सन्नान्नासीत् । तथैवीत्कलदेशं कोऽपि नृपतिः । वङ्गदेशे तन्नान्ना  
दधी नृपाला आसन् । ऐतुपुरीय प्राचीनलिखिते भोजनान्ना नरेश आसीत् । तथैव कान्य-  
कुञ्जे तन्नान्ना नरपाल आसीत् इति डाक्टरराजराजेन्द्रलालमित्रेणोक्तम् । एतन्नान्नेऽपि



भोजपुरी, \* श्रीमद्भागवते च † “भोजेद्भृगेहेग्निशिखिवरुद्धा.....” इत्यादि कंसराजस्य राजधानी-नाम भोज इति संज्ञासीत् । नचाऽयं महाभारतादि-प्रसिद्धो भोजः एतस्य विरचयिता । भोजप्रबन्धः (बल्लालविरचितः) तस्मादेवमवगम्यते,—आसीद्द्वारानाम नगर्यां सिन्धुलाभिधो राजा, तस्य महिषी सावित्री, तयोर्वाँर्षिक्ये भोज-नाम पुत्रो जातः । स यदा पञ्चवर्षवयस्कः तदा स्त्रीय निधनकालं विदित्वा अनुज-मुञ्जाय राज्य-भारं समर्थं तदुत्सङ्गे भोजञ्च सुमोच । ततो रात्रिं दिवङ्गते कियत्कालानन्तरं नृपपरिषदि कश्चित् कुक्षि-म्भरि देवञ्च आगत्य मुञ्जमहीपं प्राह ।—नरेश ! भोजस्य भाग्योदयं वक्तुं विधातापि न समर्थः । कोऽहं वराकः कुक्षिम्भरिर्ब्राह्मणः ? तथापि वच्मि शशधरोपमं भोजमितोऽन्वत् प्रेषय । ततो नृपा-ञ्जया भोजेऽध्ययनालयं प्राप्ते प्राह ज्योतिर्ज्ञः । यथा,—

“पञ्चाशत् पञ्चवर्षाणि सप्तमासा दिनत्रयम् ।

भोजराजेन भोक्तव्यं सगौडं दक्षिणापथम् ॥”

इति श्रुत्वा मुञ्जमहीपालोऽचिन्तयत् । यदिराजश्रीर्भोजं गमिष्यति ततोऽहं जीवन्नपि मृतोपमः । ततो मुञ्जराजः सन्मन्त्र्य बङ्गालाधीश्वरं ‡ महावीरं वत्सराजमाह्वय निर्ज्जने तं प्रोवाच । वत्स-राज ! त्वमेनं भोजकुमारं त्रिभुवनेश्वरी-विपिने जहि । वत्सराजः भोजोपाध्यायमाह्वयावदत् ‘भोजमानय’ इति । ततो विदित-वृत्तान्तोभोजः कुपितः प्राह । अतः हन्त ! पाप रात्रिः कुमारं वहि-

तेन बहुप्रमाणाणि संगृह्य सिद्धान्तितं यत्, सिन्धुलतनयो मालवाधीश भोजराजः एकादश शकाब्दे (ख्रीः ११२६) आसोदस्य कल्पतरुः प्रथेता स एवेत्यनुमीयते । (इच्छी चारियान्स्) ।

\* कौशाम्बोवा कुशाम्ब स्व वत्सराजस्य राजधानी सम्प्रति चारा सेति ।

† श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे, तयः चः । ११ श्लोकः ।

‡ बङ्गदेशीयं कमपि राजानमित्यर्थः ।

रानेतुं तव का शक्तिः ? ततो वामपाद-पादुकामादाय भोजन भाल-  
देशे हृतो वत्सराजः प्राह,—कुमार ! बयं नृपादेश-कारिणः ।  
इत्युक्त्वा वधार्थं बलाहवत्सराजेन निशि विपिने भोजे नीते वत्सराजस्या-  
नुजो भोजस्य वधोद्यम-समये—

“एक एव सुहृद्बन्धुं निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यच्च गच्छति ॥”

इत्युक्तवान् । तन्निशम्य वत्सराजो निर्वदमापन्नः । भोज !  
क्षमस्वेत्युक्त्वा प्रणम्य तं रथे निवेश्य गृहमागत्य भूमिगीहान्तरे मंत्रच्य  
च क्वचिन्मं भोजमस्तकं निर्माय मुञ्जराजमागत्य नत्वा प्राह—श्रीमता  
यदादिष्टम् तन्मयाऽनुष्ठितम् । तद्वधं ज्ञात्वा राजा वत्सराजं प्राह  
वत्सराज ! पुत्रेणासि-प्रहारममये किमप्युक्तम् ? तदा वत्सराजः  
प्राह, देव ! किमपि पक्षं प्रेषितमस्ति । तदिदं गृह्णाण, किञ्च शिरश्च  
दर्शयति । भोजमस्तकं दृष्ट्वा मुञ्जराजः क्रूरोद, ततः—

“मान्वाता च महीपतिः कृतयुगालङ्कारभूतो गतः,

सेतुर्येन महोदधौ विरचितः कासौ दशास्यान्तकः ।

अन्ये चापि युधिष्ठिर-प्रभृतयो याता दिवम्भूपते ! ;

नैकेनापि समङ्गता बसुमतो मुञ्च ! त्वया यास्यति ॥”

इति भोज-विरचितं पक्षस्थं श्लोकं पठित्वा भूमौ पपात च ।  
ततो राजा पण्डितमानोय, मया राजतनयो निहतः, प्रायश्चित्तमुच्य-  
तामित्युवाच । ततः सर्वे विदांसः प्रोचुः, नरेश ! मवासाऽनल-  
माविश । ततो नृपस्य वङ्गि-प्रवेशे सुनिश्चिते तद्दृत्तं श्रुत्वा नृपाल-  
द्वारमागत्य वत्सराजो बुद्धिसागरमब्रवीत् । तात ! मया भोजो न  
मारितः । बुद्धिसागरश्च तस्य कर्णे किमपि कथयति, ततो वत्सराजो  
निष्क्रान्तः । तन्मुहूर्त्तेण साक्षात्परमेस्वर इवैकः कापालिकः समा-  
गतः । तं वीक्ष्य बुद्धिसौमिरः प्रोवाच,—तपस्विन् कुत आगम्यते ?

त्वयि कापालिके भुवन-चमत्कारीकलाविशेषः श्रीषधि-विशेषो वास्ति । ततो राजाप्याह—मया सहस्रा हतं सुतं रक्ष । सोऽन्न-वीत् नृपेन्द्र ! माभैसौः तनयस्ते नाथ-प्रसादेन नैवमरिष्यति ।

प्रातस्तव गेहं स्वयमेव समेष्यति, परं श्मशानभूमौ बुद्धिसागर सचिवेन सह होमद्रव्यसम्भारं प्रेषय । कापालिकेन यदुक्तं तत् सर्व्वं भूपालेन सम्पाद्य बुद्धिसागरामात्यः प्रेषितः । ततश्च यामिन्यां निगूढतया वत्सराजगेहाद्-भोजस्तत्र सरित् पुलिनं नीतः । तपस्विना भोज कुमारः पुनर्जीवित इति जनश्रुतिः सर्व्वतोऽप्यजायत । ततः पौरामात्यैः परिवृतो भोजोराजसदनमागतः । ततस्तमालिङ्ग्य रुदन्तं मुञ्चं निवार्य्य भोजः स्तौति । ततो राजा लज्जावनतशिरा सन् स्वीय-सिंहासने भोजमुपवेश्य राज्यभारं समर्प्य वनं गतः । ततो मुञ्चे वनं प्रस्थिते बुद्धिसागरं श्रेष्ठामात्यं विधाय भोजः स्वयं राज्यसुखं वुभुजे । ततो राजपरिषदि सहस्रशः सूरिवरा चतुर्दिग्भ्यः समा-जग्मुः । ततो राजा सचिवं प्रत्याह, “लक्षं महाकवेर्देयं तदर्द्धं विवुधस्य च……” इति । ततः क्रमेण वररुचि-सुवन्धु-वाणामर-वामदेव-हरिवंश-शङ्कर--कलिङ्ग-कर्पूर--विनायक--मदन-विद्याविनोद-कोकिल-तारेन्द्र प्रमुखाः सर्वशास्त्रविशारदाः सर्वज्ञा इव बुधवरा राजसभामहर्निशमलङ्कुर्वन्ति । कियत्कालानन्तरं कविराज-कालि-दासि समागते तेन साह्रं भूपेन्द्रस्य परमाप्रीतिरजायत । अन्यत् भोजप्रवन्धे विस्तृतमस्ति । केचित् सूरयः अस्यैरेन्द्रजालिकविद्यां, अपरेतु भोजविद्यां वानुमिमते । अपरेतु शैवतन्त्रोक्ता कामसूत्र-व्याख्याद्वयशोधरेणोक्लिखितार्ताः चतुःषष्टिकलाविद्याः सन्ति तास्त्रे-वान्तर्नीता ऐन्द्रजालिकविद्या इति वदन्ति ।

अन्येतु—यदा यवनमहावीर मामुदगजनी कालक्षरं समधररोध, तदैव भोजनृपतिर्यवनसैन्यं सर्वथा जघर्त्त । चालुक्य भूपाला अस्य

प्रतिकूला आसन् । ताननेकवारं समरे जितवान् । परमेकदा ते गुर्जरेश्वर भीमदेवेन साङ्गं मिलित्वा मालवभूमिं ( राजं ) समाक्रम्य भोजनरेन्द्रं पराभूय राज्यश्रियमलभन्त । ततो मालव लक्ष्मी-भीम-देवस्याङ्गशायिनी बभूव । भोजस्तु द्विनवत्युत्तरदशशत-( १०६२ ) ख्रृष्टाब्दे कालकरालघासमवाप । परमयं भोजनरेशः नानाशास्त्र-विशारदो विविधगुणराजि-विराजमानो ह्यासीत् इति । भोज-प्रवन्ध तच्चरितं तत् कथा-निचयेषु सुञ्जरजात् परं भोजस्य राज्य-प्राप्ति-संवादे विद्यमानेऽपि न प्रत्ययमावहति यतः पद्मगुप्त-प्रणीत-नवसाहस्राङ्ग-चरितेतु भोज-समकालिक-संवादाः सन्ति, तद्विरुद्धा अनेके पुराहृत्तवादा भोजप्रवन्धे विद्यन्ते । उदयपुर-प्रशस्ती भोज-राजस्याशेष-श्रीर्थ-प्रताप-पाण्डित्यादीनां परिचयोऽस्ति । तत्र तु वर्णितमस्ति, यथैवं,—

“साधितं विहितं दत्तं ज्ञातं यत्तन्न केनचित् ।

किमन्यत् कविराजस्य श्रीभोजस्य प्रशस्यते ॥

चेदीश्वरेन्द्ररथ-तोग्मल-भीममुख्यान्,

कर्णाट-लाटपति-गुर्जरराट-तुरस्कान् ।

यद्भृत्य मात्र विजितानवलोक्य मौला-

दौष्णा वलानि कलयन्ति न योऽहृलोकान् ॥

केदार-रामेश्वर-सोमनाथ-सुण्डीर कालानलरुद्रसंज्ञकैः ।

सुराश्रयैर्ब्रह्मप्राप्यच यः समन्ताद् यथार्थं संज्ञां जगतीं चकार ॥”

इत्थं वर्णित-श्लोकार्थेन प्रतीयते यत् केदारादिषु तीर्थेषु अनेके देवा-लया भोजराजेन विनिर्मिता स्तेन लोकोत्तर चमत्कारित्वं अलम्बि । कामधेन्वाख्य स्मृतिमहानिवन्ध-प्रारम्भे लिखितमस्यैवं यथा,—भोज-राज दौहित्र-विक्रमार्क-महिषी-गर्भजात-मतादित्यो नियति-वशात् यदा निधनं गतः तदा कोऽपि वीहकापालिकः स्वाभोष्ट-सिद्धार्थं

कायव्यूहरोत्था मतादित्य-मृतकायं प्रविष्टः, तच्छरीरं पुनरुज्जीवयामास । सर्वैकदा नानादिग्देशस्थान् सग्रन्यान् सूरान् समाह्वय महायज्ञं सम्पादनव्याजेन कश्मलबुद्ध्या सर्वान्ग्रन्यान् प्रञ्जलितानले निचिक्षेप । अनन्तरं राज्ये सौगत-नयं प्रचचार । समाहुत-सूरिगणा अतिशय दुःखं मनुभूय धारिश्चर भोजराजान्तिकमाजग्मुः । ततो मतादित्यस्य यज्ञव्यपदेशेन ग्रन्थभस्मीकरणवृत्तान्तं भोजराजाय निवेदितवन्तः । तच्छ्रुत्वा राज्ञा ज्योतिर्विदं तान्निष्कञ्चाह्वयं विदितवृत्तेन कायव्यूह-विघटनपूर्वकं वीह-सन्न्यासिनो मतादित्यस्य देहात् आभिचारिक-कार्येण निर्गमनं सम्पादितम् । तत्सम्पाद्य च विदुषां स्मृति-पथारुढविषयेः सर्वैः कामधेनुनाम्ना महानिबन्धः सुधौभिर्विरचित एवमन्ये बहवः शास्त्रीया ग्रन्था तदानीं तैर्विद्वद्भिः प्रणीता इत्युचुः ॥

भोजप्रवन्धे तु तत् समय एवं व्यलेखि ।

“पञ्चाशत् पञ्चवर्षाणि सप्तमासा दिनत्रयम् ।

भोजराजेन भोक्तव्यं सगौडं दक्षिणापथम् ॥”

( ३।७।५५ )—मितकालं राज्यं प्रत्यपालयत् । अर्थात् दिवसत्रयोत्तर सप्तमासाधिक पञ्चपञ्चाशद्वर्षाण्येव प्रत्यपालयत् । यदा च हर्षदेव पितामहानन्तदेवः काश्मीरं प्रतिपालयामास, तदैव भोजराजो मालवाचलाम् । अनन्तदेवश्च ख्रुः १०६५ मिताभ्यन्तरे नृप आसीत् । स एव भोजदेवस्यापि राज्यकाल इति निर्णयते । इत्येवं किष्कि-भ्रूनाधिकं भोजदेव-राज्यकालतया प्राच्य-प्रतीच्येतिहासवेत्तारो मेनिरे ।

उड्लसन् साहेवेन दशकुमारचरित भूमिकायां ( ख्रुः १००० ) मितवर्षाभ्यन्तरे एव भोजस्य राजकाल इति लोकावादमवलम्ब्य दक्षिणकवेः समयोऽवाधारि । ततः उड्लसन् साहेव-निर्णीतात्

हर्षदेवस्य राज्याधिकार समय ( १११३ ) मिताब्दात् पूर्वमेव राज्य-  
मधिकुर्व्वता भोजदेवेन धृततया रत्नावली ( हर्षदेवात् ) प्राचीनेति  
सम्यक् प्रतिभाति । 'पञ्चाशत्' इत्यादि भोजप्रबन्धोक्त श्लोके वैमत्या  
भावात् नाप्यत्रापामान्याशङ्का ।

“मालवाधिपतेर्भोज प्रहितैः रत्नसञ्चयैः ।

अकारयद् येन कुण्ड-योजनं कटकेश्वरे ॥”

इत्यनन्तदेवेतिहृत्त-वर्णनावसरेराजतरङ्गिणी-सप्तमतरङ्गस्थः

( १६० ) श्लोकः ।

“विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन विद्वन्मनोरागनिवन्ध-हेतुः ।

आविष्कृतं मुञ्जमहोश-गोष्ठौवैदग्ध्रभाजादशरूपमेतत् ॥”

इति दशरूपकशेषांशे सरस्वती कण्ठाभरण-धृतात्

“सौजन्याम्बुनिधिः बुधप्रियगुण प्राकार धर्मद्रुमः..... ।

श्रोमन्मुञ्ज किमित्यमुं जनमुपसृष्टुं दृशा नार्हति ॥”

इति श्लोकादवधार्यते भोजात् प्राग् मुञ्ज आसीदिति ।

\* धनिका पर नामा धनञ्जयः दशरूपकनिवन्धे बहुशो रत्नावलो-  
सुदाजहार । धनञ्जयश्च मुञ्जमहोपालस्य सभास्तार आसीत् ।  
मुञ्जश्च भोजभूपात् पूर्वं धाराराज-सिंहासनमलञ्चकार । भोज-  
चरित-भोजप्रबन्धादिष्वेवमेवास्ति । यत्तु उद्दलसन् साहेवैरुक्तं  
मुञ्जराज्यकाले हर्षदेवस्य नामापि नासीत्, किन्तु रत्नावली आसी-  
दिति विचित्ररहस्यम् ।

मन्मथेन काव्यप्रकाशः १३३५ खीः-मिताब्दात् पूर्वमेव निरमायि ।  
यतः १३३५ मिताब्द-कालीनेन माधवाचार्येण सर्व्वदर्शनसंग्रहे पात-  
ञ्जलदर्शन-प्रस्तावे “तदुक्तं काव्यप्रकाशे” इत्यादिना काव्यप्रकाशोऽवा-

• म, म, ४ महेशचन्द्रन्यायरव सि, पाइ, इ, महीदय लिखित-काव्यतत्त्वप्रकाश-  
भूमिकायामेवमस्ति ।

धारीति । १३३५ स्त्रीः-माधवाचार्य्य आसीदिति विदुषां मतैक्य-  
मस्ति । एवं यदि काव्यप्रकाश-( २८५ पृष्ठे ) धृत “यद्विद्वज्जवनेषु  
भोजनृपते स्तुत्यागलीलायितम्” इति श्लोकोक्त भोज एव, पूर्वी-  
क्ताद् भोजकालात् ( १०३३ ) मितार्थात्परमेव काव्यप्रकाशो निर-  
मायीति युक्तं भोजराज-सम्बन्धिनां पद्यानां भोजदेवात् पूर्व्वमसम्भवा-  
दिति ।”

अपरं केऽप्येवं वदन्ति,— †

राजमार्तण्डे भोजहृत्तो च भोजस्य विशेषणं “रणरङ्गमङ्गनृपति”  
रित्येवं दृश्यते । उत्तार भाऊदाजी साहेब-लेखानुसारेण भोजकृतं  
गणिते राजसृगाङ्गकरणश्चास्ति । यस्यैकाप्रतिलिपिः

जेसुल्मिर ( *Jaisalmir* ) स्थानस्य पण्डितद्वारा तेन लब्धा च ।  
तत्रापि अन्यसमाप्तौ योगसूत्रवृत्तिवद् राज्ञो विशेषणं अहर्गणानयनञ्च  
वेदरस नवमितात् ( ८६४ ) शकात् ( अर्थात् ख्रुः १०३२ ) तेनैवास्य  
समयः स एव शकः कल्प्यते । ( *see the Literary Remains  
of Dr. Bhanu Daji—p. 246* ). कोलब्रुक साहेब निकटे उत्तार  
उइलियम हण्टारसाहेबेनोज्जयिनोस्थ-ज्योतिर्विदां समयावलौ  
या प्रेषिता तत्रापि भोजराज-समयः स एव शकः ( *Colebrooke's  
Algebra p. X X X III* ). अयं भोजो धारानगरी समभूषयन्  
संस्कृतभारतीयप्रधानरसिक संस्कृतविद्वन्मण्डलीसम्मानरक्षणेऽद्वितीयो  
मही-महीन्द्र आसीत् । यद्विषये च कवयो बहुधा विचित्ररचना-  
प्रपञ्च चातुरीभिरितिहासादिकं वर्णयामासुः राजसृगाङ्गकरणमद्यापि  
मया न दृष्टम् ।”

† मण्यकतरङ्गिण्यां ३१ पृष्ठे ( भोजराजः— ८६४ ) द्रष्टव्यम्

मम तु मते—

“शब्दानामनुशासनं विदधता पातञ्जले कुर्वता  
वृत्तिं राजसृगाङ्गसंज्ञकमपि व्यातन्वता वैद्यके.....”

इत्येवं लेखाद् राजसृगाङ्ग करणं वैद्यकग्रन्थ एवाभाति नतु  
ज्यौतिषिक सन्दर्भ इति ।

पद्मगुप्तीय भोजचरिते अन्यदृश्यते,—

पद्मगुप्तकविः, मुञ्जवाकर्पाततदनुजसिन्धुराजीय सभां भूषया-  
मास । भोजराजस्य कर्णाटप्रदेशाक्रमणं कल्याणोय चालुक्यराजस्य  
( तृतीय जयसिंहस्य ) विधु वेदग्रहशतमित ( ८४१ ) शाक्योय  
शिलालेखादवगम्यते । अत्रशिलालेखे भोजस्य विजयवार्त्ता सर्व्व-  
स्मिन् समद्वोषिताऽभूत्, एकादशोत्तर सहस्र स्त्रीष्टाब्दे समराभि-  
नयोजातः । गुर्जरपति चालुक्य भीमैनसार्क ( १०२१—१०६३ )  
स्त्रीष्टाब्दं यावद् भोजराजीय रणवार्त्ता जैनाचार्य्यमेरुतुङ्गस्य प्रवन्ध  
चिन्तामणौ वर्णितसौत् इति । भोजोऽयं न केवलोत्पतिरपिच  
सुकविर्महनीय कौर्त्तिः पुरुषपञ्चास्य आसीदिति ।

अन्येषां केषाञ्चिन्मते,—

- (१) भोजदेवो मालव-देवगिर्योरधिपतिः ।
- (२) जनैक प्रतिहार नृपतिर्नागभट्टतनयः ।
- (३) शिलालेखतः प्राचीनार्यनृपतिः ।
- (४) कान्यकुब्जपति महाराज-रामतनयः ।

अस्याधिकतस्थानमुत्तर भारतात् काश्मीरं यावत् ।

तस्य राज्यकालः ( ८६२—८८३ ) पर्यन्तम् ।

एतन्नान्ना आदि वराह रौप्यमुद्रा व्यवहृतासौत् ।

पश्चाद् महेंद्रपाल स्तत् सुत स्तस्य सिंहासनमारोहेति ।



(५) पेशोयारस्थानीयः कोऽपि नृपतिः परमेतेषु प्राथमिकोऽस्य प्रणेतेति सम्भाव्यते ।

अपरञ्च—

मेरुतुङ्गवक्त्रालयोर्मते—परमारवंशजातः मालवे धारानगराधोः एष भोजः । तत्र सिन्धुल नाम राजा, सावित्री नाम तदुमहिषी, ताभ्यां वार्धक्ये भोज नाम तनयोऽजनि । तस्य पञ्चमेवर्षे स्नानुजाय सभोजं राज्यभारं समर्प्य जनको दिवं ययौ प्रागित्युक्तम् ।

पुनर्वक्त्रालनये सिन्धुलानुजो मुञ्चतः । पद्मगुप्तनयेतु नव साहसाङ्ग चरिते वाक्पतिः सिन्धुलस्य पूर्वजस्तस्य निधने सिन्धुलराजो राष्ट्रं लीमे । तथाच साहसाङ्गचरिते—( १।७ )

“दिवं यियासुममवाचि सुद्रामदत्तयां वाक्पतिराजदेवः ।

तस्यानुजन्मा कविवाग्भवस्य भिनत्ति तां सम्प्रति सिन्धुराजः ॥”

इत्युभयपरिषदि पद्मगुप्त-राजकविरूपेण समधिक-सम्मानितोऽभूत् । अतो भोजप्रत्यात् पद्मगुप्तोक्तिं समोचीनां मन्ये ।

हेमाद्रिसूरिप्रणीत-चतुर्वर्ग-चिन्तामण्याख्य धर्मशास्त्रोय निवन्धस्य व्रतखण्डे ( ४८ श्लोके ) एवमुल्लेखोऽस्ति—

“यो भोजदेवानृपतेः प्रतापी जग्राह वाहं मदमन्द सत्त्वः ।

साहं जनन्था सह जीवितेन सौमेश्वरस्यापि जहार राज्यम् ॥”

तस्मिन्नेव महानिवन्धेऽन्यत्रोक्तम्—( ४७ श्लोके )

येनक्षीणी-भृदङ्गुनोऽपि वलिना नीतः कथाशेषताम्,

येनोहामभूजेन भोजनृपतिः काराकुटुम्बीकृतः ।

यद्भ्रागिरि-केशरीषित्तिहतो लक्ष्मीधरश्चापतिः ;

यद्वाहाबलिभिः प्रसङ्गरुद्धे धाराधराधीश्वरः ॥”

निवन्धखण्डेमाद्रिसूरिस्तु यादवान्धयज सिङ्गननृपति तनय जैतुगी नृपाल-तनुजस्य कङ्काराभिषङ्गणनरेन्द्रानुजस्य महादेवभूपत्यां-

मात्स्यपदमधिरुद्ध इति तस्मिन् चिन्तामणौ सुदीर्घं वृत्तमासीदिति ।  
 कण्णराजश्च शकाब्दे ( ११७० ) मिते ( ख्रुः १२४५ ) बभूवेति  
 काव्यमाला मुद्रित-प्राचोनलेखमालाया ( ३८ ) संख्यकाहानपत्र-  
 प्रकाशितादवगम्यते । एतास्मिन्नेव समये नासिकत्रयम्बके शोमद-  
 मलानन्दयतोन्ध्रेण वेदान्तकल्पतरुर्व्यरचितं । अतो भोजभूभुक्  
 एभ्यः पूर्ववर्तीति सम्यक् आभाति ।

भोजराज विरचित-ग्रन्थास्तु एवमन्यत्र दृश्यन्ते,—

अलङ्कारे—( सरस्वती-कण्ठाभरणम् ), योगे—( राजमार्त्तंशुम् ),  
 ज्योतिषे—( राजमार्त्तंशुः, विद्वज्जनवक्त्रभः, आदित्यप्रतापः ), वैद्यके—  
 ( राजसृगाङ्गकरणम्, आयुर्वेदसर्वस्वम्, विश्वान्तचिन्ताविनोदः ),  
 वास्तुशास्त्रे—( समराङ्गणम् ), काव्यशास्त्रे—( शृङ्गारमञ्जरीकथा ),  
 धर्मशास्त्रे—( भोजचम्पूः, व्यवहारसमुच्चयः, चारुचर्या ), शैवदर्शने—  
 ( तत्त्वप्रकाशः, नाममालिकाकोशः ), नीतिशास्त्रे—( युक्तिकल्प-  
 तरुः, विद्याविनोदकाव्यम् ), पाणिनीये—( शब्दानुसासनम् ),  
 अश्वशास्त्रे—( शालिहोत्रोद्यम् ), शैवे—( शैवसिद्धान्तसंग्रहः ), अत्र-  
 चिन्तामणिः, शिवदत्तम्, रत्नकलिका, सूत्रधारोद्यम् ), सुभाषिते—  
 ( सुभाषितप्रवन्धः ) इति । \*

\* आलङ्कारे साहेबस्तदीय ( See Catalogus Catalogorum I, p. 478 ) 'क्याटालीगस् क्याटालीगीराम्' नामक ग्रन्थे, युक्तिकल्पतरुः धृष ग्रन्थेषु व्यव-  
 हतलोपा नाम सूचिका प्रददी। परमूक्त साहेबमतं, येषां सन्दर्भाणां भोजराजविरचितत्वेन  
 प्रसिद्धिरस्ति तेषु एकोऽपि ग्रन्थस्तेन राज्ञा नैव विरचित इति । अन्ये साहेबीकृता  
 ग्रन्था भोजरचिताः सन्तु वागवा परमयं कल्पतरुर्भोजविरचित एव । ( अन्यत् इच्छी  
 आरिधनुस द्वितीयखण्डे ) ।

अपरेहि सुपाचीन निबन्धकारा भोजराजौय-ग्रन्थानामुल्लेखं विदधुः। शूलपाणिः प्रायश्चित्तविवेके, आह्वविवेकप्रारम्भे च भोज-  
कृत-कामधेनुग्रन्थस्य नाम उल्लिखेत् । तथाच—

“विलोक्य धर्मशास्त्राणि कामधेन्वादिसंग्रहान् ।”

अयं कामधेन्वाख्यग्रन्थ भोजराजाज्ञया विरचित एव । रघुनन्दन  
भट्टाचार्यः प्रायश्चित्ततत्त्व, मलमासतत्त्व, ज्योतिस्तत्त्वादिषु, श्रीकृष्ण-  
तर्कालङ्कारः आह्वविवेक टीकायां, श्रीमन्माधवाचार्यः कालमाधवे,  
वेद्यकेरुग्विनिश्चये, भावमिश्रः—भावप्रकाशे, केशवार्कः—ज्योति-  
ग्रन्थे, चौरस्वामो—अमरटीकायां, सायणाचार्यः—स्त्रीयग्रन्थे,  
द्विपः; देवेश्वरः विनायकः इत्येते कवयोऽपि प्रशंसापुरःसरं  
भोजराजकृतग्रन्थनामोल्लेखं कृतवन्तः । वाचस्पतिमिश्रः ( दर्शने )  
भोजराजौय राजवार्त्तिककारिकोल्लेखं तत्त्वकौमुद्यावसाने कृत-  
वान् । नेदं राजवार्त्तिकं जैनदर्शनव्याख्यानभूतम् । महाराज-  
राधाकान्तदेव वाहादुरेण शब्दकल्पद्रुमे भोजराजौय-ग्रन्थनाम  
वहुधा व्यधायि । भोजराजः परमशैव आसौदिति योगसूत्र-  
द्विप-तदीय श्लोकेभ्योऽनुमीयते । स तत्र बहुधा शिवमस्तीषीत् ।  
तदीय दानपत्रे एवमेवास्ति ।

कामन्दकोयनीतिसारस्थानां ( ८म, ११म, १३म सर्गेषु ५,  
४२, २३, ३०, ३३, ४४, ४५ ) इत्यत्संख्याक-श्लोकानां युक्तिकल्प-  
तरुशैः कतिपय श्लोकैः समं सम्यक् सारूप्यमस्ति । नौतिसारोऽयं  
ख्रीष्टाब्दे प्रथमशतके विरचितः । ख्रीष्टाब्दे षष्ठशतकस्थेन दण्डि-  
सूरिणा दशकुमारचरितस्य प्रथमोच्छ्वासावसाने कामन्दकोयं स्मर्यते ।  
एष नौतिसारः ख्रीष्टाब्दरभ-समये बालिहौप-यवहौप गच्छन्नि-  
हिन्दुभिर्भारतवर्षान्नोत इति स्व-प्रकाशित नौतिसारभूमिकायां राज  
राजेन्द्रलालमित्र महाशयः प्राह । अतोनुमीयते कामन्दकोयनीति-

सारात् कल्पतरुरयं पञ्चादङ्कित इति । कामन्दकसु सर्वथा कौटिलीयमर्थशास्त्रं स्मारं स्मारं नीतिसारमिमं लिलेख । •

प्राचीनलेखमालायाम्—४६ लेखः । (४८)—मालवमहोपाल-प्रशस्तिः । प्रथमे भागे १६७—१६८ पृष्ठे ।

(१) जातस्तस्माद्देरिसिंहोऽन्य नाम्ना,  
लोको ब्रुते वञ्चट स्वामिनं यम् ।  
शर्चोर्वगं धारयासेर्निहृत्य ;  
श्रीमद्वारा सूचिता येन राज्ञा ॥

(२) तस्यानुजो निर्जित हनराजः,  
श्रीसिन्धुराजो विजयार्जितश्रीः ।  
श्रीभोजराजोऽजनि येन रत्नम् ;  
नरोत्तमाकल्प ( कम्प ? ) छदद्वितीयम् ॥

(३) साधितं विहितं दत्तं ज्ञातं तद् यन्न केनचित् ।  
किमन्यत् कविराजस्य श्रीभोजस्य प्रशस्यते ॥

६—७ पृष्ठे, प्राचीन लेखमालायाम् ( तृतीयलेखः ) ।

धारानगराधिपति सुप्रसिद्ध भोज महोपतेर्वश्यस्यार्जुनवर्मादेवस्य दानपत्रम् ।

परमारकुलोत्तंसः कंसजिन्महिमानृपः ।

श्रीभोजदेव इत्यासीन्नासीराक्रान्त-भूतलः ॥

सम्बत् १२७२ भाद्रपद सुदि १५ वुधे ।

प्राचीन लेखमालायां—द्वितीय लेखः ४—५ पृष्ठे । धारानगरा-धिपतेः सुप्रसिद्धस्य \* भोज नरेन्द्रस्य दानपत्रम् ।

---

\* श्रीभोजदेवस्य अतिहृदयप्रपितामहः कृष्णराजः, हृदयप्रपितामहः वेरीसिंहः, प्रपितामहः सैयकदेवः, वाक्पतिराजः पितामहः, पिता च श्रीसिन्धु ( ख ) राजः । सिन्धु-राज पर्थन्तसुञ्जयिन्वा राजधान्यासीत् । तथा च परिमलकवि-प्रणीतमवसाहसाह-चरिते ( ११७ )—

परम भट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर श्रीसीयकदेवपादानु-  
 ध्यात-परमभट्टारकमहाराजाधिराज परमेश्वर श्रीवाक्पतिराज-  
 देव पादानुध्यात-परमभट्टारक महाराजाधिराजपरमेश्वर श्रीसिन्धु-  
 राजदेवपादानुध्यात-परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर  
 श्रीभोजदेवः कुशली ... ..  
 सम्बत् १०७८ चैत्रसुदि १४ स्वहस्तोऽयं श्रीभोजदेवस्य । अयमेव  
 श्रीभोजराजस्य समयः सम्भाव्यते ।

प्राचीनलेखमालायाः ( द्वितीयभागे ) । १४८ पृष्ठे, भोजवर्म-  
 राज्यकालः तत्पूर्वजानां देवालयस्य प्रशस्तिः । तद्राज्यकालः  
 ( १३४५, A. D. १३०० ) अजयगड़े । लेखद्वयं भोजवर्म-कोशा-  
 ध्वजस्य सुभटाख्यस्य देवालयनिर्माणं सूचयन् सुभटपूर्वजानां वृत्तं  
 प्रकाशयति । †

“अस्ति चितानुञ्जयिनोतिनाम्ना, पुरीविहायस्यमरावतीव ।

ववस्य यस्यां परमिन्द्रकल्पो महीपतिर्वाक्पतिराजदेवः ।”

इत्युक्तेः प्रतीयते ।

अयं गौड़व ( द्वा ) धाख्यकाव्य प्रणेता कान्यकुलराजाश्रितो वाक्पतिराज.—धारापति-  
 वाक्पतिराजात् सर्वथा भिन्नः । धारानगरौ तु भोजराजेन सम्यग्रराजधानीत्वं नीता ।  
 तथाहि—

अवाससीख्योष्ठरि सिन्धुराजः ।

राजास्ति तस्यां सकुलाचलेन्द्रः.....

( १।५।८ ) इत्यादि नव साहसार्कचरिते उञ्जयिनो-वर्षानानन्तरं तदधिपति सिन्धुराज  
 क्षमवर्षितः । तत् समयेऽयं यन्त्रोऽपि कविना परिमलेन प्राणायि ।

† सुद्धीभोजस्य पितृव्यः, भोजप्रवन्धोयकथा तदनुकूल प्रमाणाभावाद्नादरणीया ।  
 वाक्पतिराज इति सुद्धस्यनामान्तरं आभाति । दशरूपालोके तुरीय परिच्छेदे श्रीवाक्पति  
 राजदेवनाम्ना समुद्धितः, तत्रैव च पुनरयमेव श्लोकः सुद्धनाम्ना समुद्धितः । एवं पिङ्गल-  
 स्वतन्तौ इत्यायुषकविना बहूल्यानेषु सुद्धः कार्यते ।—

“सर्व्वाभारवसुन्धरोऽपि सुभटो विद्यामविद्यास्थितिः ।

श्रीमन्नोज-मन्त्रीमहेन्द्रसचिवः प्रख्यात-कीर्त्तिर्गुणैः ॥”

इत्यादिना च भोजराजमन्त्री भोजराज-समकालिक इति सूच्यते ।

( मूले ) अस्मिन्नग्रन्थे द्वितीय पृष्ठे पञ्चदशपङ्क्तौ—‘दूतस्य बहु-भेदा वक्ष्यन्ते’ इति लेखोऽस्ति । परमनेन प्रतीयते दूतविषयेऽन्यत्र यथा लक्षणादिकमस्ति तथात्रापि प्राचीने कस्मिन्नपि ग्रन्थे आसीत् तदादर्श पुस्तकं इदानीं नोपलभ्यते । किन्तु लब्धादर्शपुस्तकेषु तादृश-शिरोलेखो विद्यते । तेन लब्धादर्शानुसारेण स शिरोलेखो विन्यस्तः ।

अशुद्धि-पुष्कलानि त्रीण्येवादर्शपुस्तकानि मया अवलोक्य सन्द-

“सकलसुल्लतैकपुञ्जः श्रीमान् सुञ्जश्चिरं जयति ।”

“अनवरत-वित्त-वितरणं निर्जितं चम्पाधिपोमुञ्जः ।”

“स जयति बाक्पतिराजः सकलार्थि-मनीरथैक कल्पतरुः ।”

एतामुदाहृतार्थास्वार्थाद्वये मुञ्ज इति, तृतीयायार्थां च बाक्पतिराज इति नामास्ति ।

अथ चेतद्दानपत्रस्य सन्वत्सरे ( १०३१ ) सुभाषितरत्नसन्दोहनाम ग्रन्थान्ते जैनाचार्या-मितगतिरितिना—

“समारुढेऽपूतविदिषवसतिं विक्रमवृषे,

सङ्ख्येवर्षाणां प्रभवतिहि पञ्चाशदधिके, ( १०५० ) ।

समाप्तं पञ्चम्यामवति धरणिं मुञ्जवृषतौ ;

सिते पत्रे पौषे बुधश्चित्तिमिदम् शास्त्रमनघम् ॥”

इत्युक्ते मुञ्जमन्त्रीप राज्यसमये च ।

स्वल्पमेवान्तरमस्ति । तस्मादस्तिबाक्पतिराज इति मुञ्जस्यनामान्तरं इति भाति । प्रागुज्जयिनी विक्रमार्कस्य राजधानी आसीत्, तस्यमुख्यसभासारः कविकुलचूडामणिः कालिदास इति ज्योतिर्विदाभरण-तद्गीकृतोऽनुमीयते इति ( प्राचीनलेखसालाटाटीपणे ) ।

भोऽयं यद्यामृति परिशोधितम् । परं यदि प्रमादात् खलितं कापि  
वाऽशुद्धं तिष्ठेत्तदा सुधीजनैः क्षपया क्षन्तव्यम् । यतः—

‘प्रमादात् खलनं यातु भवत्येव न संशयः’ । इति शम् ।

शकाब्दाः १८३८ । इ १८१७ । ]

श्रावण कृष्ण चतुर्थी । कलिकाता,

८० नं सीतारामवीथ वर्यस्यः

दर्शनविद्यालयः ।

श्रीईश्वरचन्द्र शर्मा-शास्त्री ।

## एतद् ग्रन्थस्यादर्शपुस्तकानां नामानि कृतज्ञतया प्रकाश्यन्ते ।

१ । (क) संज्ञकं पुस्तकं गभर्णमेष्टसंस्कृतविद्यामन्दिर-  
पुस्तकालयस्थं, महामहोपाध्याय उक्तार श्रीयुक्त सतीश चन्द्र विद्या-  
भूषण एम्, ए ; पि, एड्च, डि ; एम्, आर्, एस् महाशयैः प्रदत्तम् ।  
अर्धशुद्धप्रायं, बङ्गाक्षरैर्लिखितम् । सम्पूर्णं, अन्तरात्कृतितम् ।  
शकनरपतेरतीताब्दाः १७३२ इति प्रतिलिपिकालः ।

२ । (ख) संज्ञकं पुस्तकं बङ्गाक्षरैर्लिखितम् । अर्धशुद्धप्रायम्,  
अत्र लेखादि समयो नास्ति । सम्पूर्णं मध्ये किञ्चित् खण्डितम् ।  
उक्तार राजराजिन्द्रलाल मित्रेण इण्डोभारियान्स-नाम स्वकृतग्रन्थे  
यस्य विवरणं प्रदत्तम्, तस्यैकाप्राचीन-प्रतिलिपिर्मया लब्धा व्यवहृता  
च सा ।

३ । (ग) संज्ञकं पुस्तकं प्रयागस्थ महामहोपाध्याय धार्मिक-  
प्रवर श्रीयुक्त आदित्यराम भट्टाचार्य एम्, ए, महाभागेः प्रदत्तम्,  
बङ्गाक्षरैर्लिखितम् । अशुद्धिवहुलम् । सम्पूर्णमन्तरात्कृतितम् खण्डि-  
तम् । अत्र लेखादि-समयो नास्ति ।

## युक्तिकल्पतरोः शुद्धिपत्रिका ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अपठम्	पठम्
३	१६	'दूतस्य बद्धु'.....अवतरणिकायां १३	पृष्ठे द्रष्टव्यम्
८	१२	विग्रह	विग्रहः
९	१३	नभश्चानिव	नभश्चानिव
१५	७	मस्या	मत्स्या
२९	४	दोषो	दोषो
२९	१३	वीर्याढाः	वीर्याढाः
३०	२	स्वामिहसै	स्वामिहसै
३३	१०	लाभोः	लाभः
३७	१७	स्त	स्तथा
३८	१४	रक्षका	रक्षका
४०	१८	चित्राङ्गी	चित्राङ्गी
४२	६	रक्षकाश्च	रक्षकाश्च
४४	९	कुर्यात्	कुर्यात्
५७	१९	पीठा	पीठा
५९	३	नृपति	नृपति
५९	१७	महीभुजाम्	महीभुजाम्
६६	१४	ऋद्धिमात्	ऋद्धिमान्
६८	४	ध्वज्याग्रे	ध्वजस्याग्रे
६८	१५	विलासा	विशाला
६९	२	भूजाम्	भुजाम्
६९	१४	सुक्ता	सुक्ता
७०	२१	शिव	शिवः
७१	८	ध्वजा	ध्वजा
७२	१५	मध्यनामा	मध्यनामा
७२	१७	श्रीलः	श्रीलः



पुटे	पङ्क्तौ	अपह्नन्	यत्नम्
७३	८	भव्यमानं तौ	भव्यमानतो
७३	२०	प्रायसः	प्रकाशाः
७४	४	क्षेत्र	क्षत्र
७५	२२	खोलूपैः	खोलुपैः
७६	१५	राजीय	राजीथि
७७	१०	कङ्कारं	कङ्कारं
७८	११	भुजाम्भवेत्	भुजाम्भवेत्
८१	४	दैवेषु	दैवेषु
८३	११	सञ्जः	सञ्जः
८६	१०	वज्रान्ये	वज्राण्ये
८७	३	श्रीभा	श्रीभाः
८७	१८	भासौ	भासो
८८	२	प्राय	प्रायं
८८	१८	तनुधारयेत्	तनुधारयेत्
९०	२	श्रीभा	श्रीभा
९०	४	मृत्युः	मृत्युः
९०	१५	पुरुषा	पुरुषा
९०	१७	समासतो	समानतो
९२	१३	विज्ञास्वान्	विज्ञांस्तान्
९२	१७	तुम्बु कृत्यः	तुम्बु कृत्यः
९३	६	प्रमृज्यं	प्रमृज्यं
९४	११	भागेण	भागेन
९५	२५	कारणे	धारणे
९८	७	विच्छूरिता	विच्छूरिता
९९	३	राद्यभयानि	राद्यभयानि
१०८	२२	युत	सुत

पुटे	पङ्क्तौ	अयत्तम्	यत्तम्
८८	८	विष्कुरि	विष्कुरि
८८	१८	धारनात्	धारणात्
१००	५	ज्ञेयं	ज्ञेयं
१००	१४	त्रिभुने	त्रिभुवने
१०१	३	हत्या	हत्या
१०३	८	भा	मा
१०३	१३	गौरैः	गौरैः
१०४	६	भाग	भागो
१०४	१६	रूपिणी	रूपिणी
१०७	७	भुवि	भूरि
"	१४	वैश्यः	वैश्यं
११०	७	सर्वम्भवेत्	सर्वम्भवेत्
११०	२०	द्वरापाम्	द्वरापाम्
११२	६,७	रुचच्च	रुचच्च
११५	१	विसुक्तानि	वियुक्तानि
११८	४	योग्य	योग
१२०	१४	नादम्	नादात्
१२३	१	सर्वं	सर्व्यं
१२६	१४	समा	समा
१२७	२२	नभोऽम्बुधौ	नभोऽम्बुधौ
१२८	१०	तौर	तौर
"	"	रूप	रुप
१२८	११	मक्क	मर
१२८	८	कूरयति	कूरयति
१३०	१८	विस्तवाञ्चि	विस्तराञ्चि
१३५	२१	रूपेताः	रुपेताः

पुटे	पङ्क्तौ	अपङ्क्तम्	यङ्क्तम्
१३८	८	नेव	नेव
१४२	५	मेघाद्रि	मेघाद्रि
१४३	४	छद्रं	छिद्रं
१४३	१३	धनयो	ध्वनयो
१४४	७	साधने	साधये
१४७	१०	भूजङ्ग	भुजङ्ग
१४८	२२		
१५०	२०	स्याज्यो	स्याज्यो
१५५	१४	धूमः	धूमः
१६८	२३	परीया	परीषाया
१७१	७	एषां	आसां
१७५	१६	साम्यत्	साम्यन्तु
१७६	५	मणिरक्त	अनिरक्त
१७६	१५	सहज	सहजः
१७७	१८	स्यक्ता	स्यक्ता
१७८	१	नौकाणां	नौकानां
१८०	१८	दीनेभ्य	दीनेभ्यः
१८३	५	धुरा	खुरा
१८६	१४	वर्ती	वर्ती
१८७	३	यदीच्छेःत्	
१८८	१५	पत्ता	रत्ता
१८४	१०	खेना	खेन
१८७	७	कुहा	कुषा
१८८	६	गकानां	गजानां
२००	७	स्तब्ध	शुद्ध
२०३	१४	मिथ्यते	मिथ्यते
२०७	८	महो	महो
२११	१	भृग	मृग
२१२	३०	तद्व	तदेव
२२६	८	तत्पर	तत्पर

## युक्तिकल्पतरु-विषयसूची ।

विषयाः	पृष्ठे
१ । नीतियुक्तिः, } गुर्वादीनां लक्षणम्	१
२ । अथ तेषां परीक्षा	४
३ । दूतादिलक्षणम्, दूतस्य बहुभेदाः, कोशशब्धिः, राजदायादः, कृषिकर्म }	”
४ । अथ बलम्	६
५ । अथ यानम्	७
६ । अथ यात्रा	”
७ । अथ विग्रहः	८
८ । अथ चरः	९
९ । अथ दूतविशेष-लक्षणम्	११
१० । अथ सन्धिः	१२
११ । अथ आसनम्	”
१२ । अथ द्वैघम्	१३
१३ । अथ आश्रयः	”
१४ । अथ दण्डः, } मन्त्रः }	१५
१५ । अथ इन्द्रयुक्तिः	१७
१६ । अथ अकृत्रिम इन्द्रयुक्तिः	१८
१७ । अथ कृत्रिम इन्द्रयुक्तिः	”
१८ । अथ सामान्यतो गुणाः, नीतिशास्त्रम् }	१०

विवर्थाः		पृष्ठे	
१८ ।	अथ नगर निर्माणादि कालः	५२	
२० ।	अथास्य लक्षणम्	५३	
२१ ।	अथ वसति लक्षणम्	५४	
२२ ।	अथ दीपगुणौ	५४	
२३ ।	अथ वास्तुयुक्तिः, स्थाननिर्णयः, दिङ्निर्णयः	}	
	अथ लक्षणम्, भुवनमन्यत्,		५६
	अथ मानम्,		
	अथ तलं गुणदोषौ,		
	अथ वास्तुवारम्भ कालः		
२४ ।	अथ कालनिर्णयः	५९	
२५ ।	अथ वास्तुप्रवेशकालः	५९	
२६ ।	अथ द्वारनिर्णयः	६४	
२७ ।	अथ प्राचीर निर्णयः	६५	
२८ ।	अथ जयाख्यस्य चतुरस्र-वास्तुखण्ड निर्णयः	६६	
२९ ।	अथ वास्तुभुव लक्षणम्, विलासगृहं, रङ्गः, गृहवस्त्रधारणं, राजगृहयुक्तिः	४४	
३० ।	अथ आसनयुक्तिः	५०	
३१ ।	अथ सामान्यासनोद्देशः	५४	
३२ ।	अथ पीठोद्देशः	५७	
३३ ।	अथ श्रीलापीठाः	५८	
३४ ।	अथ काष्ठपीठाः	५८	
३५ ।	अथ निषेधः	६०	
३६ ।	अथ छत्रयुक्तिः, अथ कुम्भादि दण्डलक्षणम्	६९	

विषयाः				पृष्ठ
३७।	तल ध्वजयुक्तिः	...	...	३८
३८।	अथ निष्पत्ताकध्वजः	...	...	७०
३९।	अथ उपकरणयुक्तिः	...	...	७२
४०।	अथ चामरपरीक्षा	...	...	७३
४१।	अथ भृङ्गारीङ्गः	...	...	७३
४२।	अथ चषकीङ्गः	...	...	७८
४३।	अथ वितान लक्षणम्, वस्त्रनिरूपणम्	} ...	...	७९
४४।	अथ अलङ्कारयुक्तिः	...	...	८४
४५।	अथ वज्रलक्षणाणि, अथ गणना	} ...	...	८५
५६।	अथ पद्मराग परीक्षा	...	...	८६
४७।	अथ वज्रादीनां दोषाः	...	...	८९
४८।	अथ वज्रादीनां मूल्यम्	...	...	९४
४९।	अथ हीरक परीक्षा, तस्य दोषाः	} ...	...	९६
५०।	अथ हीरक मूल्यम्	...	...	१०३
५१।	अथ विद्रुम परीक्षा, अथ प्रवाल परीक्षा	} ..	...	१०४
५२।	अथ गोमेद परीक्षा	...	...	१०६
५३।	अथ सुक्ता परीक्षा	...	...	१०७
५४।	अथ सुक्ता गुणाः	...	...	११४
५५।	अथ सुक्ता दोषाः	...	...	११५
५६।	अथ सुक्तामूल्यम्	...	...	११७
५७।	„ वैदूर्य परीक्षा	...	...	१२०
५८।	„ „ गुणाः	...	...	१२१

विषयाः			पृष्ठे
३८ ।	अथ इन्द्रनील परीक्षा	...	१२३
३९ ।	” इन्द्रनील गुणाः, } ” ” दोषाः }	...	१२५
४१ ।	” ” मूल्यम्	...	१२७
४२ ।	” मरकत परीक्षा	...	१२७
४३ ।	” मरकत मर्मा श्लेष्माया, } ” मरकत मर्मा दौषगुणाः }	...	१२८
४४ ।	” कलिमाकलिम परीक्षा	...	१३०
४५ ।	” मरकत मूल्यम्	...	१३१
४६ ।	” पुष्पराग परीक्षा	...	१३१
४७ ।	” कर्कोतनमणि परीक्षा	...	१३२
४८ ।	” भौषमणि परीक्षा	...	१३४
४९ ।	” पुलकमणि परीक्षा	...	१३४
५० ।	” रुधिराख्य परीक्षा	...	१३६
५१ ।	” स्फटिक लक्षणम्	...	१३६
५२ ।	” अयस्कान्त लक्षणम्, } ” मिश्रक लक्षणम् }	...	१३८
५३ ।	” शङ्ख लक्षणम्, } ” अलङ्कारयुक्तिः }	...	१३८
५४ ।	” अस्त्रयुक्तिः, } ” अस्त्रगणनम् }	...	१३८
५५ ।	” खड्ग परीक्षा ...	...	१४०
५६ ।	” खड्गस्य शताङ्कगणनम्	...	१४१
५७ ।	” खड्गस्य चत्वारिरूपाणि	...	१४२
५८ ।	” खड्गस्य त्रिंशद्वेत्त्राणि	...	१४२
५९ ।	” खड्गस्य त्रिंशदरिष्ठानि	...	१४३

विषयः	पृष्ठः
८० । अथ तस्याङ्ग लक्षणम् ...	१४४
८१ । " खड्गस्य रूपाणि ...	१५७
८२ । " खड्गस्य जातिः ...	१५८
८३ । " खड्गस्य त्रिशूनेन लक्षणम् ...	१६०
८४ । " खड्गस्य त्रिशूदरिष्ठ लक्षणम् ...	१६४
८५ । " खड्गस्य द्विविधभूमिः, } " " दिव्य लक्षणम्, } " " भोम लक्षणम् }	१६८
८६ । " " अष्टधाध्वनिः ...	१७१
८७ । " द्विविधमान लक्षणम् ...	१७३
८८ । " चर्म लक्षणम् ...	१७४
८९ । " धनुर्लक्षणम् ...	१७५
९० । " वायु लक्षणम् ...	१७५
९१ । यात्रायुक्तिस्तत्रकालः, } " तत्रदिक् शूलम् }	१७६
९२ । " अत्र नौराजन विधिः ...	१७८
९३ । " अश्व परीक्षा, } " अस्य उत्पत्तिः }	१८१
९४ । " अश्वस्य अङ्गव्याङ्ग विभागः ...	१८२
९५ । " " अश्वस्य वर्णः, } " " वयोविभागः }	१८३
९६ । " शुभलक्षणानि ...	१८५
९७ । " आवर्तगुणाः, } " दोषाः }	१८६
९८ । " " अरिष्टम् ...	१८८



	विषयाः			पृष्ठे
८८ ।	अथ ह्य क्रियाकालः,	}	..	...
	अथ ह्यारोह्यज्ञानम्,			
	अथ ताडनविधिः			
१०० ।	अथ घावनविधिः	...	...	१८१
१०१ ।	अथ रक्तमीक्षणविधिः	...	...	१८२
१०२ ।	अथ ऋतुचर्या	...	...	१८३
१०३ ।	अथ गज परीक्षा,	}	...	...
	तत्रकालः			
१०४ ।	अथ गज गुणाः	...	...	२००
१०५ ।	अथ गज दोषाः	...	...	२०२
१०६ ।	अथ वृष परीक्षा	...	...	२०६
१०७ ।	अथ वृष गुणाः	...	...	२०७
१०८ ।	अथ वृष दोषाः	...	...	२०८
१०९ ।	अथ महिष परीक्षा...	...	...	२१०
११० ।	अथ ऋग परीक्षा	...	...	२११
१११ ।	अथ सारमेय परीक्षा	...	...	२१३
११२ ।	अथ लक्ष्याम्...	...	...	२१४
११३ ।	अथ चतुष्पदयानोद्देशः	...	...	२१५
११४ ।	अथ द्विपदयानोद्देशः	...	...	२१६
११५ ।	अथ द्विपदयानकथनम्	...	...	२१८
११६ ।	अथ निष्कृतिः	...	...	२२०
११७ ।	अथ अष्टदोषलक्षणम्	...	...	२२१
११८ ।	अथ निष्पद यानोद्देशः	...	...	२२३
११९ ।	अथ अस्य लक्षणानि	...	...	२२४
१२० ।	अथ विशेष निष्पद यानोद्देशः,	}	...	...
	तत्र दीर्घा नौका लक्षणम्			

विषयाः			पृष्ठे
१२१ । अथ उन्नत नौकाः लक्षणम्, } धातुनौका कथनम् }	...	...	१२६
१२२ । अथ जघन्य जलयानानि	..	...	१२८

समाप्तं सूची-पत्रम् ।



# अथ युक्तिकल्पतरुः ।

( श्रीभोजराजीयः )



( अत्र नीति युक्तिः )

श्री नमः शिवाय ।

विश्व सर्गविधौ वेधा स्तत्यालयति यो विभुः ।  
तदत्ययविधावीश स्तं वन्दे परमेश्वरम् ॥ १ ॥  
कंसानन्दमकुर्वीणः कं सानन्दं करोति यः ।  
तं देवहृन्दैराराध्यमनाराध्यमहम्भजे ॥ २ ॥  
नमामि शास्त्रकर्तृणां चरणानि मुहुर्मुहुः ।  
येषां वाचः पावयन्ति (१) श्रवणेनैव सज्जनान् ॥ ३ ॥  
नानामुनि \* निबन्धानां सारमाकृत्य यत्नतः ।  
तनुते भोजनृपति र्युक्तिकल्पतरुं मुदे ॥ ४ ॥  
विवुधाभीष्टदममुं कल्पवृक्षं समाश्रितः (२) ।  
प्राप्नोतीष्टतमां सिद्धिं बुधाः ! (३) संसेव्यतामयम् ॥ ५ ॥

( १ ) पारयन्ति (ख) पुस्तक पाठः ।

( २ ) समाश्रितम् (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) बुधैः (ख) पुस्तक पाठः ।

\* इह तु आर्याणां बह्व्येव प्राचीनानि नीतिपुस्तकानि सम्यगासन् । तेषु च वाङ्मयं, श्रीशनसम्, विश्वामित्रोयम्, धीम्यञ्चेतानि पुरातनानि । एव कौटिलीयम्, कामन्दकीयम्, नीतिमयूखादीनि च मध्यकालिकानि । अपरानि च भर्तृहरियादीनि । महर्षिमन्वादीनां संहितासु च बहुषु प्रकारेषु सन्ति नीतिविषयाः । पुराण-ज्योतिःशास्त्र-विक्रमाशास्त्राणां प्रकारेषु च वर्तन्ते बहुधा नीतयः ।

दण्डनीति र्यस्य मूलं ज्योतिश्शास्त्रं प्रकाण्डकम् ।  
 दृष्टार्था इतरा विद्याः शाखा पुष्यं तथेतराः ॥ ६ ॥  
 अथदृष्टफलं (४) यस्य रसस्तस्यासृतं सताम् ।  
 मोऽयं कल्पतरुर्धीराः ! उपास्यो भूप-मन्त्रिणाम् ॥ ७ ॥  
 संश्रित्यामुं कल्पवृक्षमन्यशास्त्राण्यवीक्ष्य च (५) ।  
 राजभिर्मन्त्रप्रतामर्थो यः शास्त्रार्थोत्तमो भुवि ॥ ८ ॥  
 अयमिष्टतमो भूपैर्ज्ञेयो हितफल-प्रदः ।  
 अन्येषाञ्च भवेदिष्टः प्रियन्वेषान्ददात्यपि ॥ ९ ॥  
 अस्य नीत्यासमारम्भश्छन्दोग्रन्थैः समापनम् ।  
 नीतिहीन नरेन्द्राणां नश्यन्त्याशु क्षुसम्पदः ॥ १० ॥  
 अतो नीतिः प्रयत्नेन श्रवणीया नृपोत्तमैः ।  
 अतः प्रथमतो नीतिशास्त्रमत्र निवध्यते ॥ ११ ॥  
 नीतिर्बृहस्पति-प्रोक्ता तथैवैश्वर्यसौपरा \* ।  
 उभयोरबिरुद्धात्र निरूप्या नीतिरुत्तमा ॥ १२ ॥  
 गुरुः पुरोहितोऽमात्यो मन्त्री दूतश्च लेखकः ।  
 ज्योतिर्ज्ञान्तःपुराध्यक्ष वलाध्यक्षादिकं क्रमात् ।  
 पुनः पुनः परोक्षैव स्वस्वकार्यं नियोजयेत् ॥ १३ ॥

( ४ ) अथ दृष्टफलम् (ख) पुस्तक पाठः ।

( ५ ) अन्य शास्त्राणि वीक्ष्यचेति पाठः समीचीनः ।

\* अत्र त्रयो बृहस्पतयः, एकीर्देवगुरुः, अन्यशास्त्राङ्कगुरुः, अपरः संहिता प्रणेत ऋषिः ।  
 तत्र देवगुरुणा प्रोक्ता नीतिः वाङ्मयनोतिः । उशनसा युक्तेण प्रोक्ता नीतिरैश्वर्यसौ ।  
 एवमन्यैः प्रोक्ता-नीतिसन्दर्भा बहव सन्ति ।

## अथ तेषां परीक्षा यथा—

सदाचारः कुशलधीः सर्वशास्त्रार्थ-पारगः ।  
 नित्यनेमित्तिकानाञ्च कार्याणां कारकः शुचिः ॥ १४ ॥  
 अपर्व-मैथुन-परः पित्र-देवार्चने रतः ।  
 गुरुभक्तो जित-क्रोधो विप्राणां हितकृत् सदा ॥ १५ ॥  
 दयावान् शील-सम्पन्नः सत्कुलीनो महामतिः ।  
 परदारेषु विमुखो दृढ-सङ्कल्पको द्विजः ॥ १६ ॥  
 अन्येभ्य वैदिकगुणै र्युक्तः कार्यो गुरुर्नृपैः ।  
 एतैरेव गुणै र्युक्तः पुरोधः स्यान्महोभुजाम् ॥ १७ ॥  
 शान्तो विनोतः कुशलः सत्कुलीनः शुभान्वितः ।  
 शास्त्रार्थतत्त्वगोऽमात्यो भवेद् भूमिभुजामिह ॥ १८ ॥  
 तथा बुद्धिमतां श्रेष्ठो धार्मिकः शास्त्रवित्तमः ।  
 हीनश्चाप्युपरोधेन \* भूपमन्त्रो प्रकीर्तितः ॥ १९ ॥  
 परेङ्गितज्ञः परवाग् व्यङ्ग्यार्थस्यापि तत्त्वविद् ।  
 सदोत्पन्नमति धीरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः ॥ २० ॥

## दूतस्य बहुभेदा वक्ष्यन्ते ।

नीतिशास्त्रार्थ कुशलो लेख्यालेख्य-विशारदः ।  
 बह्वर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्यात् सभापटुः ॥ २१ ॥  
 ज्योतिःशास्त्र-विशेषज्ञः सुन्दराङ्गः सभापटुः ।  
 कुलक्रमागतः शुद्धो गणकः स्यान्महोपतेः ॥ २२ ॥

\* 'हीनश्चाप्युपरोधेन' इत्यनेनोक्तीचादिराहित्यं राज्ञीहितानुष्ठानपरत्वं सूचयेत् ।

वृषः (१) कुलोद्गतः शक्तः पिढपैतामहः शुचिः ।  
 राङ्गामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥ २३ ॥  
 ह्यशिक्षा विधानज्ञ \* स्तश्चिकित्सित-पारगः ।  
 अश्वार्थो महीभर्तुः शुभक्तश्च प्रशस्यते ॥ २४ ॥  
 गजलक्षण-जातिज्ञ † स्तश्चिकित्सित-पारगः ।  
 निर्भयश्च विशुद्धश्च गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥ २५ ॥  
 अथ (२) शास्त्रेषु कुशलो बहुबन्धु-जनान्वितः ।  
 शुद्धः कुलोद्भवो विद्वान् धर्मभीरु रभीस्तथा ॥ २६ ॥  
 युद्धाध्यक्षः ‡ स्मृतोराज्ञां दुर्गसन्धानकार्यवित् (३) ।  
 अध्यक्षान् विविधान् कुर्युं स्तत्र तत्र विपश्चितः ॥ २७ ॥

( १ ) वृषः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( २ ) अथ शस्त्रेषु इति (ख) पुस्तक पाठः ।—अत्रास्त्रशास्त्राणि धनु-  
 र्वेदं वृहच्छास्त्रं धर युद्धजयार्थंवादीनि ।

( ३ ) कार्यकृत् इति (ख) पुस्तक पाठः ।

\* शालिहोत्रीय नकुलीय-जयनीयानि ज्ञेयानि ।

† गजायुर्वेदशास्त्रं गजानां लक्षण-चिकित्सा-पालन-वर्धनानि निर्दिष्टानि सन्ति ।

‡ “कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्विद्याविशारदः ।

इक्षिश्चिचाश्चिक्षासु कुशलः सन्ध्या-भीषणः ॥

निमित्ते-शकुन ज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते ।

व्यूहसम्बन्धविधानज्ञ, फल्गु सारविधानवित् ॥

राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथवा ।”

( मातृस्ये—२१५ अ. )

कविकल्पलतायाम्—

“सेनापतिर्जितावासः स्वामिभक्तः सुधीरभौ ।

अभ्यासी वाङ्मने शस्त्रे शास्त्रे च विजयी रणे ॥”

“सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वी नमः” ( शुक्लवजुः सम्- )

अप्रमत्तानलुब्धांश्च विरोषांश्चैव राजसु ।  
 राज्ञामाज्ञानुरूपेण तत्तत्कर्म प्रकुर्व्वताम् ॥ २८ ॥  
 प्रसादञ्च महोपालः कुर्यात्कार्यानुरूपकम् ।  
 सर्व्वं सेवितुमिच्छन्ति महोपालं धनाशया ॥ २९ ॥  
 स्वत(४)स्ते तु महोपालैः परीक्ष्यास्तत्र कोविदैः \* ।  
 कोषो महोपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन ॥ ३० ॥  
 द्रव्यं हि राजा भूपस्य नशरोरमिति स्थितिः ।  
 धर्महेतोः सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च ॥ ३१ ॥  
 आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा ।  
 धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्त्तते (५) ॥ ३२ ॥  
 नाधनस्य भवेद्धर्मः कामांश्चैव कथञ्चन ।  
 अधर्मान्न धनं कुर्यात्तद्धनं गृह्यते परैः ॥ ३३ ॥  
 स्वयं पापस्य पात्रं स्यात्सिंहो हस्तिवधादिव ।  
 तादात्मिको मूलहरः कदर्थ्यस्त्रिविधोऽर्द्धकः ? ॥ ३४ ॥  
 उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भविष्यद्धनाशया ।  
 स तादात्मिक आख्यातः कल्याणो तस्य नायतिः ॥ ३५ ॥  
 यः पित्राद्यर्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् ।  
 स मूलहर आख्यातस्तदुदकोऽपि चाशुभः ॥ ३६ ॥

( ४ ) सुतासो तु इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ५ ) प्रवर्द्धते इति (ख) पुस्तक पाठः ।

\* धनलिसया सर्व्वे साधवी दुर्जना वा सुधियी वा महोपालं आश्रयन्ति, परं राज्ञो-  
 हि तेषां स्वतः सचिवेन, विदुषा वा परीक्षणमुचितम् । विना परीक्षया सुजन-दुर्जन-  
 निश्चये राज्ञोऽनित्यञ्च स्यादिति ।



स कदर्थ्यस्तु भृत्या(६)त्न-पीडनैरर्थसञ्चयी ।  
 तद्धनं राज-दायाद-तस्कराणां निधिर्भवेत् ॥ ३७ ॥  
 भिक्षा च राजकोषस्य स्तोक-स्तोकेन वर्धते ।  
 अञ्जनञ्च(७) धनञ्चैव स्तोक-स्तोकेन ह्यीयते ॥ ३८ ॥  
 कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् ।  
 भूगुणैर्वर्धते राष्ट्रं तद्दृष्टि (८) नृपहृत्तता ॥ ३९ ॥  
 राष्ट्रोपायेन (९) संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे कृषीबलाः ।  
 तेभ्यः कृषि स्ततश्चार्था अर्थेभ्यः सर्व्वसम्पदः ॥ ४० ॥  
 शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।  
 तथा वर्षेषु वर्षेषु कर्षणाद्भूगुण-क्षयः \* ॥ ४१ ॥  
 एकस्यां गुणह्यीनायां कृषिमन्यत्र कारयेत् ॥ ४२ ॥

— ०० —

### अथ बलम् ।

रथिनः सादिनश्चैव गजारोहाश्च सत्तमाः ।  
 पत्तयश्च महाकाया बलमेतच्चतुर्विधम् † ॥ ४३ ॥

- ( ६ ) भृत्यार्थ इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ७ ) अर्जनञ्च इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ८ ) तद्दृष्टिः इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ९ ) अपायेन इति (ख) पुस्तक पाठः ।

\* प्रत्यब्दं कर्षणेन चेतस्य शस्योत्पादनशक्तिर्ऋमत्येव । अतएवहि कृषीबलैः कृष्टभूमौ तच्छक्तिपरिहृद्धार्षं पर्युंसित-गोमय-पङ्क-करीषभञ्जादिकं प्रदातव्यमित्यादि हृहृत्पराशरीय-कृषियन्त्रेऽस्ति ।

, †

“एकी रथो गजयैकी नराः पञ्च पदातयः ।

अथश्च तुगराश्चैव पत्तिरित्यभिधीयते” ( इति भरतः )

मौलभूतं श्रेणीवह्नं संहतन्तु स्मृतम्बलम् ।  
 पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां व्यसनन्तथा ॥ ४४ ॥  
 रथो बलं ममे देशे गजस्तु विषमे बलम् ।  
 जाङ्गले बलमश्वाश्च बलं नौका जलभ्रुते ॥ ४५ ॥  
 पदातयस्तु सर्व्वत्र बलं स्यात् पृथिवीभुजः ।  
 राज्ञा युद्धाय युज्येत यदन्यद्विविधं बलम् ॥ ४६ ॥  
 सर्वं पत्तिबलाधीनं तस्मात्पत्ति बलं बलम् ॥ ४७ ॥

### अथ यानम् ।

चतुष्पदश्च द्विपदं विपदम्बहुपादकम् ।  
 चतुर्विधं मिहोद्दिष्टं यानं भूमिभुजोमतम् ॥ ४८ ॥  
 गजाश्वादि चतुष्पादं दोलादि द्विपदम्भवेत् ।  
 नौकाद्यं विपदं ज्ञेयं रथाद्यं बहुपादकम् ॥ ४९ ॥  
 व्योमयानं \* विमानं वा पृर्व्वमासीन्महोभुजाम् ।  
 यथानुगुण-सम्पन्नानेता नाहुः सुखप्रदान् ॥ ५० ॥

### अथ यात्रा ।

गुणातिशयसम्पन्नः शत्रुंयाया ज्जिगौषया ।  
 यदि पञ्चात्प्रकोपेण यदि राष्ट्रेण कण्टकाः ॥ ५१ ॥

+ श्रीकाण्डं (क)-(ख) पुस्तके नास्ति ।—“विमानं हंससंयुक्तम्” मार्कण्डेयपुराणे ।  
 ‘सर्व्वेभ्योऽवसरन्ददाति पुष्यकवत्’ इति परिमलं । एवमेव भारतरामायणादौ विमान-  
 नामास्ति । केषाञ्चिद्दिदुषां नये पुष्यकविमान व्योमयानानि एकाग्रबोधकानि ।

संधा(ङ्ग)यान्यत्र यायाद्वा पाष्णिं ग्राह्येण (१) शत्रुणा ।

रात्रावुलुको विनिहन्ति (२) काकान्,

काकोऽप्युलूकं (३) रजनौ व्यपायि ।

इति स्वकालं समुदोष्य \* यायात् ;

काले फलन्तोह समीहितानि ॥ ५२ ॥

प्रवल्-व्यसनोपेतं दुर्भिन्नादि-प्रपीडितम् ।

सम्भू(भृ)तान्तरकोपेतं न यायात् पृथिवीपतिः ॥ ५३ ॥

निजदैवानुकूल्ये हि प्रातिकूल्ये परस्य च ।

यायाद्भूपो यतो दैवं बलमेतत्परं मतम् ॥ ५४ ॥

निरातङ्गे (४) निरुत्पाते निरुद्दिग्ने निरामये ।

विपक्षे जयमिच्छन्ति राजानो विजिगीषवः ॥ ५५ ॥

### अथ विग्रह ।

यत्रायुद्धे † (५) भवं नाशो युद्धे जीवितमंशयः ।

तं कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५६ ॥

( १ ) वाहिन इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( २ ) निवहन्ति इति (क)—(ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) उलूको इति (क)—(ख) पुस्तक पाठः ।

( ४ ) 'अन्यत्र तु' इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( ५ ) यत्र युद्धे इति (ग) पुस्तक पाठः ।

\* —श्रीकीऽयं शाकन-विषये । अथवा यदा स्वस्य प्रावल्क्यं शत्रोर्दीर्घकालं तत्रयायादिति काकोलूक न्यायः ।

† यत्रायुद्धेति—अरातिना सह राज्ञी युद्धे निश्चिते तेन निघनं रात्र्यापहरणस्य अवश्यम्भावि, अतो युद्धं श्रेयः, विना संयामेन मरणात् समरे मरणं राज्ञी धर्मः स एव युद्धकारणः ।

आत्मोदये विगृह्णीयात् क्षोभो नात्म(थ)बले यदि ।  
 व्यसने च प्रहर्त्तव्यं शत्रौ न तु विपर्यये ॥ ५७ ॥ •  
 स्वयं राज्ञा न योद्धव्यं येऽपि शस्त्रास्त्रकोविदैः ।  
 मृता (६) युद्धेषु दृश्यन्ते शक्तेभ्यः शक्तिमत्तराः ॥ ५८ ॥  
 रथयुद्धं समे देशे विषमे हस्ति-सङ्गरः ।  
 अश्वयुद्धं मरौ देशे पत्ति-युद्धञ्च दुर्गमे ॥ ५९ ॥  
 अत्यये सर्व्वयुद्धं स्यान्नौकायुद्धं जलप्लुते ।  
 संहृत्य योधयेदन्यान् कामं विस्तारयेद्बहून् ॥ ६० ॥  
 सूचोमुखमनीकं (७) स्यादल्पं हि बहुभिः सह ।  
 अपि पञ्चाशतः (८) शूरा निघ्नन्ति परवाहिनौम् ॥ ६१ ॥  
 येऽपि वा पञ्च षट् सप्त संहिताः (९) कृतनिश्चयाः ।

### अथ चरः ।

विवस्त्रानिव तेजोभि नभश्चानिव वेगतः ।  
 राजा चरेज्जगत् सर्व्वं प्राप्नुयात्लोकसम्मतौः (१०) ॥ ६२ ॥  
 तर्कोद्भित्तन्न स्मृतिमान् स्वीयभाव प्रकाशकः ।  
 क्लेशायाससहोदक्षः सर्व्वत्र भयवर्जितः ॥ ६३ ॥

- ( ६ ) कृता (हृता) इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ७ ) अत्र सूचीमुखमनीकं यत्तद्दवस्थितं-वाहिनौत्यर्थः ।  
 ( ८ ) आदि पञ्चाशतः इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ९ ) संहिता इति (क)-(ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( १० ) सम्मतैः इति (क)-(ख) पुस्तक पाठः ।

सुभक्तो (११) राजसु तथा कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान् ।  
 नृपो निहन्त्याञ्चारिण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥ ६४ ॥  
 काल(१२)ज्ञान्मन्त्रकुशलान् साम्बन्धर चिकित्सकान् ।  
 तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् शुद्धचेतसः ॥ ६५ ॥  
 संक्रुष्टांश्च (१३) तथा लुब्धान् दृष्टार्था-तत्त्व भाषिणः (१४) ।  
 पाषण्डिन स्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥ ६६ ॥  
 स्वदेश परदेशज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान् ।  
 वार्त्ताहृत्त्यान् बह्वंशैव चराणां विनियोजयेत् ॥ ६७ ॥  
 नैकस्य वचने राजा चारस्य-प्रत्ययं वहेत् ।  
 द्वयोः सम्बन्ध माज्ञाय तद्दुयुक्तं कार्य्यमारभेत् ॥ ६८ ॥  
 तस्माद्वाजा प्रयुञ्जीत चरान् बहुमु(सु)खान् बहून् ।  
 नीरता वामना (१५) कुब्जा स्तद्विधा ये च कारवः ॥ ६९ ॥  
 भिक्षुक्यस्वारणा दास्यो मालाकार्यः (१६) कलाविदः ।  
 अन्तःपुरगतां वार्त्तां निर्हरेयु रत्नक्षिताम्(न्) ॥ ७० ॥  
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः ।  
 अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो द्रुतसंज्ञकः ॥ ७१ ॥

( ११ ) सुभक्तौ (भक्तौ) इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( १२ ) कालज्ञान् (लभ्यः) (ग) पुस्तक पाठः ।

( १३ ) संक्रुष्टान् (क) (ग) पुस्तक पाठः ।

( १४ ) अतत्त्वभाषिणः (क)-(ग) पुस्तक पाठः ।

( १५ ) वासना इति (फ) पुस्तक पाठः ।

नीरताः क्लैव्यं गता, निर्गतं रतं रमणं यस्मादिति वा । भिक्षुक्यः  
परिव्राजिकाः ।

( १६ ) मालाकाराः इति (ग) पुस्तक पाठः ।

अथ दूतलक्षणम् ।

दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्व्वशास्त्र-विशारदम् ।  
 इङ्गितञ्जं तथा सभ्यं दक्षं सत्कुल(१७)सम्भवम् ॥ ७२ ॥  
 अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।  
 वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतोराजः प्रशस्यते ॥ ७३ ॥  
 दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्येव हि सङ्गता(म)न् ।  
 विमृष्टार्थी (१८) मितार्थश्च तथा शासन-हारकः ॥ ७४ ॥  
 दूता स्त्रयोऽमात्यगुणैः समैः पादार्षवर्जितैः ।  
 विमृष्टार्थः कार्यवशात् शासनं न करोति यः ॥ ७५ ॥  
 मितार्थः कार्यमात्रोक्तौ न कुर्यादुत्तरोत्तरम् ।  
 यथोक्तवादी (१९) सन्देश-हारको लेखहारकः ॥ ७६ ॥  
 तत्र दूतो ब्रजन्नेव चिन्तये दुत्तरोत्तरम् ।  
 वार्त्ताविशेषं भूपाय न (२०) भ्रटित्यङ्गवेश्मनि ॥ ७७ ॥  
 दूतोहि न (२१) लिखेत् किञ्चिन्निर्णैता विनिसंशयम् ।  
 पृच्छमानो हि न ब्रूयात् स्वामिनः क्वापि वैशसम् \* ॥ ७८ ॥  
 पणवद्धो (२२) भवेत् सन्धिः स्वयं ह्योन (२३) स्तमाचरेत् ।

( १७ ) सु(स)कुल इति (क)-(ख) पुस्तक पाठः ।

( १८ ) विमृष्टार्थः इति (क) पुस्तक पाठः ।

( १९ ) यथोक्तवाणी इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २० ) भ्रटित्यङ्ग इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २१ ) हि स लिखेत् इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २२ ) पणवन्धः इति (क)-(ख) पुस्तक पाठः ।

( २३ ) स्वयं हि न इति (ग) पुस्तक पाठः ।

\* वैशसं-वधं, विशषानिष्टापारं, \*प्रतिरीधं वा न वर्देत् इति ।

## अथ सन्धिः ।

मर्यादोलङ्घनं नास्ति यदि शत्रोरितिस्थितिः ॥ ७९ ॥  
 मर्यादोलङ्घनं यत्र शत्रौ संशयितं भवेत् ।  
 न तं संशयितं कुर्यात् \* इत्युवाच बृहस्पतिः † ॥ ८० ॥  
 बलवद्विगृहीतः सन् नृपोऽन्य प्रतिश्रयः (२४) ॥ ८१ ॥  
 आपन्न-सन्धि भावेन विदध्यात्कालयापनम् (२५) ॥ ८२ ॥  
 ये च देवेनोपहृता राष्ट्रं येषाञ्च दुर्गतम् ।  
 बहवो रिपवो येषां तेषां सन्धिर्विधीयते ॥ ८३ ॥  
 दुर्मन्त्रो भिन्नमन्त्रश्च (२६) नीतिधर्मरतश्च यः ।  
 एतैः सन्धिं न कुर्वीत विशेषात् पूर्व्वपीडितैः ॥ ८४ ॥  
 सन्धिं हि तादृशैः कुर्व्वन् प्राणैरपि हि ङ्गीयते ॥ ८५ ॥

— \* —

## आसनम् ।

अन्यद्वारा विपक्षन्तु विगृह्यासनमुच्यते ।  
 अरिं विगृह्य वा स्थानम् विग्रहासनमुच्यते ॥ ८६ ॥

- 
- ( २४ ) प्रतिश्रियं इति (क) पुस्तक पाठः ।  
 ( २५ ) कालयापनां इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( २६ ) श्वानीतिधर्म इति (ग) पुस्तक पाठः ।
- 

\* यदि शत्रोः प्रतिपक्षस्य, सन्धेर्नियमोलङ्घनं नास्ति तदा स्य्यं तेन ङ्गीनीपि सन्धि-  
 साचरेत् । सर्वत्रतु पणवङ्गीहि सन्धिरावश्यकः । अविश्रुस्ते प्रतिपक्षे तत्पराभव सम्भवे च  
 सन्धिर्नैव कार्यः ।

+ आदि नीति प्रवक्ता, नतु चाव्याक गुरुः ।

अन्यैश्च (२७) विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयोः ।  
 सन्धाय यदवस्थानं सन्धा (२८) यासनमुच्यते ॥ ८७ ॥  
 उदासीने मध्यमे वा समाने प्रतिशङ्कया ।  
 एकीभूय व्यवस्थानं सम्भूयासनमुच्यते ॥ ८८ ॥  
 सर्व्वेषां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य लक्षणम् ।  
 एतत् प्रीत्यासनं नाम सर्व्वासन-महत्तरम् ॥ ८९ ॥

### अथ द्वैधम् ।

वलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचा मौनं (२९) समर्पयेत् ।  
 द्वैधीभावेन वर्त्तत \* काकाक्षिवदलक्षितः ॥ ९० ॥  
 यापयेद्वक्रमास्थाय सन्निकृष्टतरं तयोः ।  
 उभयोरपि संयापे सेवेत बलवत्तरम् ॥ ९१ ॥

—\*—

### अथाश्रयः ।

अस्थितौ यदि कल्याणं भवेत् संश्रयणन्तथा ।  
 भवति श्रेयसे राज्ञां विपरीतं न कर्हिचित् ॥ ९२ ॥

( २७ ) अन्यस्य इति (क) पुस्तक पाठः ।

—अयं पाठः समीचीनः ।

( २८ ) सन्ध आसनं इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( २९ ) वाचात्मानं इति (ख) पुस्तक पाठः ।

\* काकाक्षिव्यायः—यथा काकस्यैकमेव नेत्रमुभयोश्चक्षुषीः कार्यं सम्पादयति किम्वा कैकर इव भटिस्थे व लक्ष्यालक्ष्यं उभयं पश्यति तद्वत् द्वैधीभावे राज्ञाऽवस्थातव्यम् ।



उच्छिद्यमानो बलिना आश्रयेद्वलवत्तरम् ।  
 विनीतवत्तत्र कालं नयेदिति मतिर्ध्रुवा(म्) ॥ ८३ ॥  
 ददद्वलं वा कोषं वा भूमिं वा भूतिसम्भवाम् ।  
 आश्रयेदभियोक्तारं समाश्रय गुणान्वितम् ॥ ८४ ॥  
 वीत-व्यसनमश्रान्तं महोत्साहं महामतिम् ।  
 प्रविशन्ति महाराजमपाम्पतिमिवापगाः ॥ ८५ ॥  
 अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाच्च परिहीनम् ।  
 प्रमदेवद्वहपतिं नेच्छत्युपग्रहीतुं कमला ॥ ८६ ॥  
 उक्ताहाच्छ्रियमाप्नोति उक्ताहाच्च महद् यशः ।  
 तस्मात्सर्वोपधा (१) शुद्ध मुक्ताहं नित्यमाचरेत् ॥ ८७ ॥  
 अमर्ष(र्ष)श्चैव शौर्यश्च शौभ्रकारित्वमेवच ।  
 तत्कर्म्मणि प्रवीणत्व मित्युक्ताह-गुणामताः ॥ ८८ ॥  
 व्यसनस्यागमद्वार मनुक्ताहो महीपतेः ।  
 सामदान दण्डभेदा इत्युपाय-चतुष्टयम् ॥ ८९ ॥  
 साम-सिद्धं प्रशंसन्ति \* सर्वतश्च विपश्चितः ।  
 स्रवन्निवामृतं वाचा सामोपायं समाचरेत् ॥ १०० ॥  
 लुब्धं क्षीणं प्रदानेन सत्कृत्यवशमानयेत् ।  
 भेदं कुर्वीत यत्नेन मल्लामात्यपुरोधसाम् ॥ १०१ ॥  
 यथा बलं प्रकुर्वीत † दुष्ट-दण्डनिपातनम् ॥ १०२ ॥

(१) सर्वोपरि(री) शुद्धः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

\* चतुष्टय नीतिसु सामः प्रधानत्वादेव प्रशंसन्ति विपश्चितः ।

† दुष्टस्य दमनं शिष्टस्य परिपालनञ्च बलानुसारेण कर्त्तव्यमिति ।

अथ दण्डः ।

दण्डः संरक्षते धर्मं \* तथैवायं विधानतः ।

कामं संरक्षते यस्मान्निवर्गो † दण्ड उच्यते ॥ १०३ ॥

राजदण्ड भयाङ्गोक्ताः पापाः पापं न कुर्वन्ते ।

यमदण्ड भयादेके परलोक भयात्तथा ‡ ॥ १०४ ॥

दण्डसेनभवेऽङ्गोके † विभजन् माध्वसाधु वा ।

शूले § मस्यानिवाऽपच्यन् दुर्वलान् बलवत्तराः ॥ १०५ ॥

अपराधेषु भूपालो दण्डं कुर्याद् यथाविधि ।

अन्यथाकरणात्तस्य राजा भवति किल्बिषो ॥ १०६ ॥

विरुद्धमपि जल्पन्तो दूता दण्ड्या न भूभृता ।

दूत हन्ता तु नरकमाविशेत् सचिवैः सह ॥ १०७ ॥

विपक्षवचनादन्यो भृत्यो दण्डं न चार्हति ।

विपक्ष वचनाद्दण्डः स्वामिनं नरकं नयेत् ॥ १०८ ॥

\* दमनाङ्गीर्णां दण्ड एव समुचितः, तदेवोक्तं भगवता—“दण्डोदमयतामस्मि” इति ।

† चिवर्गः—धर्मार्थकामा इति ।

‡ विषु राजदण्ड यमदण्ड परलोक शासनेषु लोकानां राजदण्ड-भयं सदपि प्रत्यक्षत्वात् तस्यावश्यभावित्वं नास्ति । परलोकभयं यमदण्डभयञ्चावश्यभावित्वात्तथीलौकिकमात्रे परिव्याप्तिः ।

§ “प्रजाः संरक्षितुं सम्यक् दण्डनीतिः समाहितः” । महाभाः, शाः, पः, ७० ।

§ अत्र तुलादीत्यादि प्रामादिकः पाठस्त्रिषु आदर्शं पुस्तकेषु दृश्यते । यतो मानवधर्म-शास्त्रीय-सप्तमाध्यायस्य विंशति श्लोकं तद्वाच्यं टौकाविरोधात् । तथाहि—

“शूले मत्स्या निवा-पच्यन् दुर्वलान् बलवत्तराः” ।

“जले मत्स्यानिवा भच्यन् दुर्वलान् बलवत्तराः ।”

इति महाभारते शान्ति-पर्वणि, ६७ अः, ६० ।

अस्मि योऽगवाशिष्ठे मातृस्य न्यायः, तदेव लौकिक न्यायसंग्रहे । रामायणेऽयोध्याकाण्डे-ऽपि ६७ अः, १२ श्लोः । “बभुवाराजकं तीक्ष्णं मातृस्यन्याय-कदर्थितम् ।”

मन्त्रमूलं यतो राज्यं (३) अतो मन्त्रः सुरक्षितः ।  
 कुर्याद्राजा सदा मन्त्रान् कर्मणामाफलोदयात् ॥ १०६ ॥  
 अर्थानर्थो हि यत्रो भौ संशयश्च परीक्ष्यते ।  
 समन्त्र इति विज्ञेयः शेषाश्च खलु विभ्रमाः ॥ ११० ॥  
 एकमेव विषं हन्ति शस्त्रैकैकश्च बध्यते ।  
 सराष्ट्रं (४)सम्पदं हन्ति राज्ञाञ्च (५) मन्त्रविप्लवः ॥ १११ ॥  
 करिष्यन्नप्रभाषेत कृतान्येवतु दर्शयेत् ।  
 धर्मार्थ-काम-कार्येण कृतो मन्त्रो न भिद्यते ॥ ११२ ॥  
 गिरिवृष्ठ (६) सुपारुह्य (७) प्रासादम्बारहोगतः \* ।  
 सराष्ट्रं रभसं (८) हन्ति राजानं मन्त्रविप्लवः ॥ ११३ ॥  
 अपथे निशलाके वा तत्र मन्त्रो विधेयते ।  
 तत्र साम प्रयोक्तव्यं कार्येषु गुणवत्स्वपि ॥ ११४ ॥  
 दानं लुब्धेऽपि भेदश्च शङ्कितेष्वपि निश्चयः ।  
 जङ्मुकान्श्च वधिरान् तिर्यग्योनीन् वयोऽधिकान् ॥ ११५ ॥

- (३) राष्ट्रम् (ख) पुस्तक पाठः ।  
 (४) स राष्ट्रमिति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 (५) राजानं (अज्ञानाम्) (ग) पुस्तक पाठः ।  
 (६) उपाविष्ठ (ख)-(ग) पुस्तक पाठः ।  
 (७) प्रासादम्बारोहो गतः ? (ग) पुस्तक पाठः ।  
 (८) अद्रवं (सद्रवस) मिति (क)-(ख) पुस्तक पाठः ।

\* (क) पुस्तके धर्मार्थ-... इत्यादित् आरहो गत इत्यन्तः सार्वज्ञिकोऽधिकी इत्यन्ते ।  
 (ख)-(ग) पुस्तके तत्रास्ति ।

स्त्री स्नेच्छ व्याधित व्यङ्गान् (८) मन्त्रकाले निषेधयेत् ।  
इति संक्षेपतः प्रोक्ता राजनीतिः कियन्मया ॥ ११६ ॥  
यस्त्रिवर्गाविरुद्धस्या द्राजनीति स्तदुच्यते ।

इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ नीतियुक्तिः ॥

### अथ द्वन्द्व-युक्तिः ।

राज्ञो बलं न हि बलं द्वन्द्वमेव बलम्बलम् (१०) ।  
अप्यल्प (११) बलवान् राजा स्थिरो द्वन्द्व-बलाद्भवेत् ॥ ११७ ॥  
तथा च,—  
एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।  
शतं दश सहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥ ११८ ॥  
अक्षत्रिमं क्षत्रिमञ्च तत्पुनर्द्विविधम्भवेत् ।  
यद्द्वैवघटितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादि-संश्रितम् ॥ ११९ ॥  
अक्षत्रिम (१२) मिदं ज्ञेयं दुर्लङ्घ्यमरि-भूभुजाम् (१३) ।  
प्राकार-परिखारण्य-संश्रयं यद्भवे दिह ॥ १२० ॥  
क्षत्रिमं नामविज्ञेयं लङ्घ्यालङ्घ्यन्तु वैरिणाम् ॥ १२१ ॥

( ८ ) व्यङ्गान् इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( १० ) परम्बलम् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( ११ ) अत्यल्प इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( १२ ) तत् क्षत्रिम इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( १३ ) अवनीभूजां इति (ग) पुस्तक पाठः ।

## अथाकृत्रिम इन्द्रयुक्तिर्यथा ।

अत्युच्च (१४) विस्तोर्ण-शिरा दुरारोहः सकाननः ।  
 सजलाशय-सम्भार-भोज्यद्रव्य-समाश्रयः ॥ १२२ ॥  
 सुख (१५) निःसरणो इन्द्रः पर्वताख्यो महीभुजाम् ।  
 नद्यो गभीर विस्तोर्णाश्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः ॥ १२३ ॥  
 तन्मध्ये भूपदेशो यो नदीइन्द्रः स उच्यते ।  
 यदन्यच्चिरकालीनं दुर्लङ्घ्यं विपिनादिकम् ॥ १२४ ॥  
 तन्मध्ये रचिता भूमि इन्द्रत्वे(१६)नोपतिष्ठते ।  
 नवइन्द्र(१७)मिति ख्यातं यथा पूर्वं महत्तरम् ॥ १२५ ॥

## कृत्रिम इन्द्र-युक्तिर्यथा ।

यस्मिन्नाज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः ।  
 तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं इन्द्रमारभेत् ॥ १२६ ॥  
 गजैरलङ्घ्या विस्तोर्णा गभीराः पूर्णवायवः (१) ।  
 इन्द्रत्वेन समादिष्टाः परिखा बहु-यादसः ॥ १२७ ॥  
 विशाल-शालं सुघनं बहुकण्टक (२) सङ्कुलम् (३) ।  
 इन्द्रत्वेन समादिष्टं विस्तोर्ण-विषमं बलम् ॥ १२८ ॥

- 
- ( १४ ) अनुच्च इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( १५ ) सुखनिः (भूपनिः) इति (क) पुस्तक पाठः ।  
 ( १६ ) इन्द्र स्तेन इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( १७ ) नरइन्द्र इति (क) पुस्तक पाठः ।  
 ( १ ) पूर्णवारयः इति (ख) पुस्तकः पाठः ।  
 ( २ ) कण्टकि इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ३ ) सङ्कुलम् इति (ख) पुस्तक पाठः ।

अधोऽधो बध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्प-जलस्रवन् ।

• इन्द्रत्वेन समुदिष्टः (४) सुदुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम् । •

सर्व्वतः परिखां कृत्वा निवन्धो(५) परि कन्दरम् ॥ १२९ ॥

तज्जल-प्लुतदेशत्वात् जल-इन्द्रन्तदुच्यते ।

एषामभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य बन्धनात् ॥ १३० ॥

वर्षास्त्रल्प-गते वारि (६) जलइन्द्रं ततो भवेत् ।

एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं इन्द्रमाचरेत् ॥ १३१ ॥

आश्रित्वा कृत्रिमं इन्द्रं बलवद्दैरिणोदिशि ।

अन्यत्र कृत्रिमइन्द्रं कृत्वा नरपति वंशेत् ॥ १३२ ॥

रथपतिर्यदा वैरो जले (७) इन्द्रं तदाचरेत् ।

गजाश्व(श्च) नाथश्चेद्वैरो जलइन्द्रं (८) तदाचरेत् ॥ १३३ ॥

गिरि-इन्द्रं नृपः सेवेन्मुख्यः (९) स्याद् द्विविधो रिपुः ।

सर्व्वं हि त्रिविधं युद्धं समासादुपदीच्यते ॥ १३४ ॥

प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च ।

राज्यान्ते \* सैनिकान् रचेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ॥ १३५ ॥

( ४ ) समादिष्टः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ५ ) निवन्धो (निवन्धी) इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ६ ) वर्षां स्वल्पं गते इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ७ ) स्थलइन्द्रम् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( ८ ) मुषः स्यात् इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ९ ) यस्य स्यात् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

\* राज्यान्ते सीमान्ते सैनिकान् चतुर्षु दुर्गाणि च यत्नतो रचेत् । वारिधितटे समुच्च-  
भूमौ च दुर्गभावस्थकम् । स्वयं नृपो त्रिवसेत् प्रकटे, अमात्य-सैनिक-वेष्टिते ।

गुप्ते स्त्री कोषसम्भारं \* संरक्षेदिति निश्चयः ॥ १३६ ॥

अथ सामान्यतो गुणाः ।

तथाहि नीति-शास्त्रम् ।

स प्रवेशापसरणं हन्व सुत्तममुच्यते ।

अन्यत्र वन्दिशालिव न तादृग् (हे)वन्धमाश्रयेत् ॥ १३७ ॥

धनुर्हन्वं मही हन्वं गिरि-हन्वन्तथैव च ।

मनुष्य हन्व-संसर्गं वरहन्वञ्च तानि षट् ॥ १३८ ॥

अन्ये तु—

न हन्वं हन्वमित्याहु र्योद्धृ-हन्वं प्रकीर्त्तितम् ।

योद्धृ-शून्यं हि यद्दयुद्धं (१) मृतकाय समं हि तत् ॥ १३९ ॥

अथान्यत्रापि,—

यावत् प्रमाणं नगरं हि राज्ञाम्,

ततो भवेदुत्तम मध्यमान्यम् ।

त्रिंशच्च (२) लक्षाष्टगुणोत्तरेण ;

त्रिदेशजानां धरणीपतीनाम् ॥ १४० ॥

( १ ) यद्देहम् इति—यद्दहन्वम् (ख)—(ग) पुस्तक पाठः ।

\* समासत्रे संग्रामे सुगुप्ते स्थाने स्त्रीकोषसम्भारान् [ रत्नादि द्रव्यानि ] यक्ष्मती रक्षेत् । अथवा नृपालःपुरे एव तानि रक्षेदिति ; राजधानी-प्रत्यासन्ने समरे रिष्यै, असम्भावित जये च तानूर्ध्वं त्यक्त्वा निरुपट्टं स्थानान्तरं गच्छेत् ।

गर्गस्तु—

यदन्यद्विविधं दन्धं प्रोच्यते धरणीभुजाम् ।

ताभ्याभेवातिरिच्येत (३) मन्त्रयुद्धं (४) विशेषतः \* ॥१४१॥

अन्येषु दैवाङ्गिनेषु मन्त्रदन्धाज्जये नृपः ।

मन्त्रदन्धे हि भिन्ने हि न चान्यत्कार्यं (५) कारणम् ॥१४२॥

भोजस्तु,—(†)

यदैव वैरि-दुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् ।

स प्रवेशापसरणं तद्दन्धं (६) मुत्तमं विदुः ॥ १४३ ॥

इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ दन्धयुक्तिः ॥

- ( ३ ) अतिरिक्ते तत् इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ४ ) मन्त्रदन्धं इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ५ ) कार्यकारकं इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ६ ) तद्युद्धमुत्तमं इति (ग) पुस्तक पाठः ।

“उपायान् षड्गुणं मन्त्रं शत्रोः स्वस्थापि चिन्तयत् ।

धर्मयुद्धैः कृतयुद्धे ह्यन्यादेव रिपुं सदा ॥”

“मन्त्रेरित-महाशक्ति-वाणायैः शत्रुनाशनम् ।

मान्दिकास्त्रेण तद् युद्धं सर्व्वयुद्धोत्तमं स्मृतम् ॥” —इति शुक्रनीतौ ।

—अचोपायान् सामादीन्, षड्गुणान् सन्धादीन् ;

धर्मयुद्धैः कृतयुद्धैर्वा सदा शत्रून् संहन्यादेव ।

+ भोजस्त्विति—यस्य प्रयोगततोऽन्यः कश्चन नीतिनिपुणः प्राचीनो भोजराजीप्यासीदित्य-  
 नुमीयते, एतदवतारिकायां द्रष्टव्यम् ।



अथ नगर निर्माणादि-कालः ।

स्थिरराशि-गते भानौ चन्द्रे च स्थिर-भोदये \* ।  
शुद्धे काले दिने चैव नगरं कारयेत् नृपः ॥ १४४

अथास्य लक्षणम् ।

भविष्योत्तरे,—

दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेन्नृपः ।

तद्वयं (१) बहुलम्बापि कदाचिदपि कारयेत् ॥ १४५ ॥

दीर्घः पादैक प्रसरः चतुरस्रः समोचितः ।

त्रिभिः पादैः समं त्र्यस्रं वर्तुलं वलयाकृतिः ॥ १४६ ॥

दीर्घं स्याद्दीर्घकालाय सुखसम्पत्ति-हेतवे ।

चतुरस्रं चतुर्वर्गं(२) फलाय पृथिवी-पतेः ॥ १४७ ॥

( १ ) तद्रस्रं इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( २ ) चतुर्वन्ध (ङ्) इति चतुर्वन्ध इति (ख)—(ग) पुस्तक पाठः ।

\* “आदित्ये युक्किकिं-क्रियमिथुनघटालिस्थिते सप्तमिदैः,  
कीन्द्राष्टान्त्यै रसौम्यैस्त्रिभवेरिपुगतैः स्वस्थिरयाम्यलक्ष्णे ।  
मेषु स्वाराङ् विशाखादिति फणितद्वनीयेतरेष्वर्कशुद्धौ ;  
वेश्मारम्भः शुभः स्यात् सुतिथि शुभविधौ भौमसूर्य्यंतराद्धे ॥”  
अथ वेश्म इत्युपलक्षणम्, तेन सर्व्ववास्तुकार्य्यं बोध्यम् ।

—इत्यादीनि ज्योतिषीय शिल्पशास्त्रीय प्रमाणानि सुहृत्तचिन्तामणि-वृद्धत्पराशर-मूल  
सम्भशास्त्र-कुमारवास्तुशास्त्र-पराशरौय शिल्पशास्त्र-ज्योतिषसत्त्व-शुक्रनीति-वराहमिह्विरीयादिषु  
च सन्दर्भेषु अनुसन्धेयानि ।

त्रस्रं त्रिशक्ति-नाशाय वर्तुलं बहुरोगकृतम् ।  
 रात्रः स्वहस्तैर्दशभी राजहस्त उदाहृतः ॥ १४८ ॥  
 राजहस्तैस्तु दशभी राजदण्ड उदाहृतः ।  
 राजदण्डैश्च दशभी राजच्छत्रमुदाहृतम् ॥ १४९ ॥  
 राजछत्रैस्तु दशभी राजकाण्ड उदाहृतः ।  
 राजकाण्डैश्च दशभी राजपुरुष (३) उच्यते ॥ १५० ॥  
 राज-प्रधानी (तु) कथिता दशभी (४) राजपुरुषैः ।  
 राजधानी दशगुणा (५) राजक्षेत्रमुदाहृतम् ॥ १५१ ॥  
 समैव परिमाणानि प्रोक्तानि पूरपत्तने ।  
 भय-श्री भोगसम्पत्ति-मृत्यु-कीर्त्ति-सुखार्थिनाम् ॥ १५२ ॥  
 राज-क्षेत्रेण नृपतिः \* पूर-पत्तनमारभेत् ।  
 लक्ष्मीर्जयः क्षमा सौख्यं पञ्चत्वं भङ्ग एव च ॥ १५३ ॥  
 समृद्धिर्वित्त-नाशश्च मङ्गलञ्च वलक्षयः ।  
 साम्राज्यं भोगसम्पत्तिरिति षोडश-कीर्त्तिताः ॥ १५४ ॥  
 यथार्थं संज्ञा † नगरी मुनिना तत्त्ववेदिना ।

### अथ वसति-लक्षणम् ।

विस्तीर्णमध्ये नगरः सममर्द्धं चतुष्पथः ।  
 प्रपा मण्डप कासार काननाद्युपशोभितः ॥ १५५ ॥

(३) पुरुष इति (क) पुस्तक पाठः ।

(४) स सती इति (क) पुस्तक पाठः ।

\* पूरम्-राजान्तःपुरी । पत्तनं-पुटभेदनम् ।

† मान-नियमस्तु यथात्र दृश्यते न तथा विश्वकर्माप्रकाशादी, शुक्रनीतिसादि,  
 बृहत्काश्यादीयै, पराशरीय शिल्पादौ च ।

ईशान-पूर्व-प्लवनः मध्यस्थान-समुन्नतः ।  
 रोगकृच्छ्रिण-प्लावी धनदस्योत्तर-प्लवः ॥ १५६ ॥  
 पश्चिम-प्लवनो ग्राम सुख-सम्पत्ति-नाशनः ।  
 मध्ये निम्नो दरिद्रत्वं प्रान्ते निम्नः सुखं वहेत् ॥ १५७ ॥  
 त्रिपथाद्राजदण्डेषु राज-च्छत्रे चतुष्पथे ।  
 राजकाण्डे मण्डपिका सरसी राज-पूरुषे ॥ १५८ ॥  
 राजधान्यन्तरे हृष्टं (६) राजक्षेत्रे च दुग्धकम् (५) ।  
 मध्ये साधुमृदुभिषक् देवज्ञान् वासयेदथ ॥ १५९ ॥  
 प्रान्ते स्नेच्छान्धज-क्रुर वीर सैनिक कर्कशान् ।  
 गोपुरे सैनिकान् वीरान् मन्त्रिणो भवनान्तिके ॥ १६० ॥  
 मन्त्रिणः (६) प्रतिवेशित्वं कदाचिदपि नाचरेत् ।  
 तयोर्हि प्रतिवेशित्वे दुर्मन्त्रोऽपि च जायते ॥ १६१ ॥  
 नियोगिनां स्थितिं कुर्यान्नगरे चान्तरेऽन्तरा ।  
 नियोगि-मन्त्रिणोर्दृष्टिः (७) कार्यध्वंसाय कल्पते ॥ १६२ ॥  
 मन्त्रिणोऽदूरवसतिः (८) कर्म कुर्यान्न सत्वरम् (९) ।  
 नवकं (१०) नवकद्वारं नैकद्वारं समारभेत् ॥ १६३ ॥  
 न विषमं नाविषमं न समं नासमन्तथा ।  
 न मध्ये हस्तिनां वासो न प्रान्ते वाजिनान्तथा ॥ १६४ ॥

- ( ५ ) दुग्धकम् ? ( दुग्धकम्, दुग्धकम् ) इति (ख)-(ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ६ ) मन्त्रिणोः इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ७ ) —दृष्टः इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ८ ) दूरवसतिः इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ९ ) निसत्वरं इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( १० ) नरकं इति (ख) पुस्तक पाठः ।

नादूरे पत्ति-वसति न दूरे साधु-मन्त्रिणोः ।  
 न वर्णिनो नाधिकाङ्गान् न हीनान् नच दुष्टान् ॥ १६५ ॥  
 न देशान्तरगान् नोच्चान् न महाव्याधि-पीडितान् ।  
 स्वपुरे रक्षयेद्राजा यदौच्छेदात्मनः श्रियम् ॥ १६६ ॥  
 न भृत्य-शाला ( २ ) स्वपुरे न वाध्ययन-शालिका \* ।  
 तत्र शत्रुचरःस्थित्वा सर्वं वेत्ति बलावलम् ॥ १६७ ॥  
 भोजनापि नगरयुक्तिरन्यथोक्ता ॥ १६८ ॥

तदुच्यथा,—

राज(ञः)-स्वहस्तैः कोट्या च राजक्षेत्रमुदाहृतम् ।

एतेन परिमाणेन भूपः पत्तनमारभेत् ॥ १६९ ॥

यस्मिन् लग्ने भवेज्जन्म महीभर्तुं महीतले ।

तद्दृष्ट-राजक्षेत्रेण राजा पत्तनमारभेत् ॥ १७० ॥

एतेन मेषादिषु पादोन-चतुर्दण्डादिषु मानेषु जातस्य नृपतेः  
 चतुर्भोराजक्षेत्रैः पुरपत्तनमिति भोजाभिप्रायः । शेषं समानम् ॥ १७१ ॥

पराशरसंहितायान्तु मानन्तदेव, किन्तु युक्तिरन्या । तदुच्यथा,—

यस्य ग्रहस्य जायेत दशायां नृपतिर्भुवि ।

दशाब्द-संहितैराज-क्षेत्रैर्नगरमारभेत् ॥ १७२ ॥

—\*—

### अथ दोषगुणौ ।

परलग्नदशामान-मिते पर-कृतेऽथवा १ ।

नगरे यो बसेद्राजा सोऽचिरान्मृत्युमाप्नुयात् ॥ १७३ ॥

( ११ ) न नृत्यशाला इति (ख) पुस्तक पाठः ।

\* वाध्ययनशालिका इत्युदाहारः महाविद्यालयो वा ।

+ राज्ञो निजस्य दशालग्र-ग्रह-ग्रहणेषु नगरं निर्माय तत्र वसेत् । परकीय दशालग्र-  
 मानादिषु तथा परार्थनिर्मित-नगरेषु वसेत् । सौयजन्यलगादि-सम्बन्धाभावात् । अतः-  
 पर निर्मित-नगरे स्व-प्रतिकूल-जन्यलगादी वासीऽवैधः ।

परदारेषु यो दोष स्तथा पर-पुरीषु च ।  
 यदिच्छेच्छाश्वतीं लक्ष्मीन्तदेतत् उभयन्थजेत् ॥ १७४ ॥  
 निज-लग्नं दशामान-मिते निजकृते नरे (१) ।  
 नगरे यो वसेद्राजा लक्ष्मीस्तस्येव शाश्वती १७५ ॥  
 इति भोजराजोये युक्ति कल्पतरौ नगरो युक्तिः ॥

अथ वास्तुयुक्तिः ।

तत्रस्थान-निर्णयः ।

नदी श्मशान शैलानां वनस्य निकटे तथा ।  
 न वास्तुकर्म कुर्वीत न हन्व-नगरान्तयोः ॥ १७६ ॥

तत्र दिङ्निर्णयः ।

राक्षसानिल-वङ्गीनां यमस्य दिशि वैश्मनः ।  
 नारम्भं कारयैद्राजा भौरुग्दाह-क्षयप्रदम् ॥ १७७ ॥  
 तथाहि,—  
 भोगः कौर्त्तिर्धनं रोगः स्थिरता च भयङ्करः ।  
 दाह इत्येष कथितो दिशि वास्तु-फलोद्भवः ॥ १७८ ॥  
 भोजे च,—  
 यत्काम्ने जायते राजा तस्य लग्नस्य यः पतिः ।  
 या दिक् तस्य नृपस्तस्यां वास्ववारम्भं समाचरेत् ॥ १७९ ॥

एवञ्च कुजादि-पतिके मेषलग्ने  
जातस्य नृपतेः कुजादि-पतिकायां  
दक्षिणस्यामपि वास्तुर्न दुष्यति इति ॥ १८० ॥

पराशरस्तु,—

यद्दशा-जनितो राजा वास्त्वारम्भस्तु (१) तद्दिशि.\* ।  
एतेन सूर्यादि-दशा जनितस्य नृपतेः  
पूर्वादि दिक्षु वास्तु-करणम् ।  
तेन शुक्रदशायां जातस्याग्ने य्यामपि न दुष्यति ॥ १८१ ॥

अथ लक्षणम्,—

वास्तुं कुर्यान्महौपालः संमं सुस्निग्धमृत्तिकम् ।  
प्रागुदक-प्लवनं † रम्यं रम्य-वृक्षोपशोभितम् ॥ १८२ ॥  
लक्ष्मीर्दाहः क्षयो भातधन-नाशोऽर्ध- (२) शून्यता ।  
सम्पद्विदिरिति प्रोक्तं पूर्वादि-ककुभं फलम् ॥ १८३ ॥

तथाहि प्लवनमन्यत्,—

जन्मलग्नेन दिक् पश्चाद् राज्ञां वास्तु-पुरीमतः ।  
एतेन सूर्याधिपतिः तुलालग्ने जातस्य नृपतेः सूर्याधिपतेः  
पूर्वस्याः पश्चात् पश्चिम-प्लवो हि न दुष्यति ॥ १८४ ॥

( १ ) वास्त्वारम्भश्च इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) अत्यशून्यता इति (ख) पुस्तक पाठः ।

\* दशालपादिकं बृहत्पराशर-बृहज्जातकाद्यमुसारेण श्रियम् ।

† पूर्वनिम्नमुत्तरनिम्नं वा वास्तु कार्यम् ।

अन्ये तु,—

यद्दद्या जनितो राजा तद्दिग्गयः प्लवो मतः ।

एतेन गुरुदशा-जातस्य नृपतेर्द्दक्षिणप्लवो न दुष्यति ॥ १८५ ॥

अन्यत्र तु,—

ब्रह्मःक्षत्रिय-विट्-शूद्राः पूर्वादि-दिग्गयुगे क्रमात् ।

वास्तु-प्लवनमिच्छन्ति निजसम्पत्ति-हेतवे ॥ १८६ ॥

नीतिशास्त्रे च,—

वास्तुकर्म नृपः कुर्यात् \* बलद्वैरिणो दिशि ।

दीर्घां वा चतुरस्रां वा वास्तु-भूमिं महीक्षिताम् ।

एतयोर्लक्षणं तद्वत् फलञ्च नगरे यथा ॥ १८७ ॥

अथ मानम् ।

राजकाण्डेन † नृपतिर्वास्वारम्भं समाचरेत् ।

जयोभङ्गः सुखं दुःखं प्रीतिर्भीष्टं चलः स्थिरः ॥

इत्यष्टौ वास्तुनामानि राजकाण्डेरनुक्रमात् ॥ १८८ ॥

अन्यत्र च,—

जन्मलग्ने महीभर्तुः कुण्डयोरन्त एव हि ।

राजकाण्डेस्तु तावन्निर्वास्तुं कुर्यान्महौपतिः ॥ १८९ ॥

सुदर्शा(६)च्छन्द-संख्येन राजपट्टेन भूपतेः ।

वास्तुकर्म-समारम्भो धनधान्य-जयप्रदः ॥ १९० ॥

( ६ ) स्वदशा दर्शाच्छन्द इति (ग) पुस्तक पाठः ।

\* नगरप्रकरणीक-परिमाणमत्र विज्ञेयम् ।

† गृह वास्तु-नगर-इर्म्भ्यादीनामारम्भे जन्मलग्न-यज्ञ-तियि भयीगादीनां शुद्धिः सर्वत्र समैव ज्ञेया, एवं दुर्गं सेनानिवासादौ च तथैव बोध्यम् ।

एतयोरपि पूर्व्ववद् व्याख्यानम् ।

राजच्छत्रेण कुत्रापि वास्तुपत्तनमिष्यते ।

तस्यापि पूर्व्ववन्मानं तन्मान (७) मिति भाषितम् ॥ १९१ ॥

अथ तत्र गुणदौषौ,—

परनिर्मित-वास्तुस्थो न तिष्ठति चिरं नृपः ।

न सुखाय न धर्माय तत्तस्य भुवि जायते ॥ १९२ ॥

एवमन्यत्रापि,—

राजान्य (८) वीर्य्य-प्रत्याशो पर वास्तुकृत-स्थितिः ।

सुखाय नो भवेद्गृणां यथा पर-गृहे ग्रहः ॥ १९३ ॥

यः स्वनिर्मित-वास्तुस्थो निज-लग्नादि-संयुतः ।

विचारित पुरो-राजा सुचिरं सुखमश्नते ॥ १९४ ॥

अन्यत्रापि,—

राजा स्ववाहु-वीर्याढ्यः निजनिर्मित-वास्तु भाक् ।

स चिरं तनुते सौख्यं स्वगृहस्थो ग्रहो यथा ॥ १९५ ॥

अथ वास्त्वारम्भ-कालः ।

वर्षान्ते (९) ऽभ्युदिते शुक्रे केन्द्रे सुरगुरौ शुभे ।

वास्तु-कर्म समारम्भः शुक्रचन्द्रार्क-भूमिजे ॥ १९६ ॥

गृह्ययुक्तौ (१०) यः समयः कर्त्तव्यस्तत्र वै शुभे ।

वास्त्वारम्भः कार्य्यः शुभसम्पत्ति-कामिना राज्ञा ॥ १९७ ॥

इति श्री भोजराजीये वास्तुयुक्तौ (११) वास्तूद्देशः ।

(७) तदेशमिति (क) पुस्तक पाठः ।

(८) राजन्य-वीर्य्य इति (क) पुस्तक पाठः ।

(९) वर्षान्ते इति (ख) पुस्तक पाठः ।

(१०) गृह्ययुक्तौ इति (ख) पुस्तक पाठः ।

(११) वास्तूद्देशः इति (ख) पुस्तक पाठः ।



अन्येषां यथा,—यदाह वास्तुकुण्डल्याम्—

स्यार्मिहस्रैश्चतुर्भिः स्यात् कुण्डस्तेनैव मापयेत् ।

क्षेमं भयङ्करो भव्यः शोककृद्भिजयः शुचिः ।

वंशकृत्यापकारी च विकारी शोभनः शिवः ॥ १८८ ॥

कुणपः कामदो धूम्रो (१२) धौम्यो धनहरस्तथा ।

धनदः सुखक(ह)श्चेति वाच्योऽ(१३)ष्टादशकीर्तिताः ॥१८९॥

तद्यथा,—

आयाम परिणाहाभ्यां योऽङ्क(१४)पिण्डोऽभि जायते ।

उनविंश-कृते (१५) भागे शेषेणैता यथाक्रमम् ॥ २०० ॥

क्षेमे सर्वार्थ-सिद्धिः स्यात् (१६)भयकारि-भयङ्करः ।

भव्यो भोगं प्रकुरुते शोककृत् (१७) वन्धुनाशनम् ॥ २०१ ॥

विजयः कुरुते वृद्धिं शुचिः सर्व-सुखं वर्हेत् ।

वंशकृत् कुरुते वंशं पापकारी कुलापहः ॥ २०२ ॥

विकारी कुरुते दुःखं शोभनः शुभमावहेत् ।

शिवः सर्वार्थसिद्धिः स्यात् कुणपः सर्वनाशनः ॥ २०३ ॥

कामदोऽभीष्ट-लाभः स्याद् धूम्रो दहति सर्वशः ।

धौम्ये धर्ममतिः सौख्यं दुःखं धनहरो भवेत् ॥ २०४ ॥

( १२ ) छष्टौ चै इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( १३ ) वाटाऽष्टादश इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( १४ ) योऽञ्चः इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( १५ ) कृते इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( १६ ) संसिद्धिः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( १७ ) शोकहृत् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

धनदो धन-लाभ स्यात् सुखकृत् सुखकारकः ।

इति प्रोक्तोऽतिमंचेपाद्वास्तु-लक्षणसंग्रहः ॥ २०५ ॥

भोजस्तु,—

दण्डमानन्तथैव किन्तु युक्तिरन्या ।

ख (१८) दशाब्दतो द्विगुणै स्तैः शुभावहश्चतुरस्र एव  
नव वास्तु शिष्यते ॥ २०६ ॥

किन्तुलग्न-(१९) दण्डमित-लग्नमित-(२०) दण्डसन्मितः ।

प्रकरोति वास्तुरति सौख्य-सम्पदम् ॥ २०७ ॥

उषरा वायुका हित्वा (२१) त्रयमेतद्विनिन्दितम् ।

निक्रोपो वर्कलो दीर्घो यवमध्ये वृहन्मुखः ॥ २०८ ॥

तथा लम्बकूपश्च सपाकार स्तथैव च ।

तस्या भिन्नो मध्यान्धो व्यज गभश्चतुष्पथः ॥ २०९ ॥

त्रिपथो जनदोषो च (२२) वृहदोषो तथापरः ।

गजशुण्डाकृतिश्चैव यो द्रवः परिकीर्त्तिताः ॥ २१० ॥

वास्तु-खण्डे महादोषा हेयास्तस्मादिचक्षणैः ।

चतुरस्रः शुभो दीर्घस्तस्य (२३) प्रान्तः समाश्रितः ॥

दोषैर्विह्वोनो विज्ञेयो वास्तुखण्डः सुखावहः ॥ २११ ॥

इति श्री भोजराजौये युक्तिकल्पतरौ वास्तुयुक्तिः ।

( १८ ) सुदशाब्द इति (क) पुस्तक पाठः ।

( १९ ) किमुलग्न इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( २० ) दण्डलग्नमितदण्ड इति (ख) पुस्तक पाठः

( २१ ) छित्वा इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( २२ ) दोषाच इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( २३ ) तुष्य इति (ख) पुस्तक पाठः ।

अथ तत्र कालनिर्णयः \* ।

वैशाख-श्रावणाषाढ-मार्गफाल्गुन कार्तििकाः ।  
 सुप्रशस्ता गृह्णारम्भे पत्नीपुत्र-समृद्धिदाः ॥ २१२ ॥  
 शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे तस्करतोभयम् (२४) ।  
 आदित्य भौमवर्ज्यन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥ २१३ ॥  
 तथान्यत्र,—  
 पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्व्वस्यां वर्ज्ययेत् गृहम् ।  
 उत्तरस्यां न कुर्व्वीत नवम्यादि-चतुर्दशीम् ॥ २१४ ॥  
 अमावस्याष्टमीं यावत् पश्चिमस्यां विवर्जयेत् ।  
 नवम्यादि तथायाम्यां यावच्छुक्ला चतुर्दशीम् ॥ २१५ ॥  
 वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।  
 विस्कुम्भ गण्डयोश्चैव गृह्णारम्भं न कारयेत् ॥ २१६ ॥  
 आदित्यद्वयरोहिणी मृगशिरो ज्येष्ठाधनिष्ठोत्तराः,  
 रेवत्याथ मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्व-भावादिभिः ।  
 सौम्यानां दिवसेऽथ (२५) पापरहिते योगिविरिक्ते तिथौ ;  
 विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादि-कार्य्यं शुभम् ॥ २१७ ॥  
 मत्स्यपुराणेऽपि,—  
 चन्द्रादित्यवलं लब्धा लग्नं शुभ-निरोक्षणम् ।  
 स्तम्भोन्नद्धादिकर्त्तव्यो (२६) ऽन्यत्रतु विवर्जयेत् ॥ २१८ ॥

( १४ ) कृष्टे च भरती इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २५ ) प्राण इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( २६ ) ब्रह्मादि कर्त्तव्यम् इति (क) पुस्तक पाठः ।

\* पृथिव्ये प्रमाणांतराणि—भीजरात्रीय राजभार्त्तखे, ज्योतिस्तत्त्वे, बराह्मिहि-  
 रीये, शिल्पसन्दर्भे चानुसन्धेयानि ।

अश्विनी रोहिणी मूल-मुत्तरात्रयमेन्दवम् (३) ।  
 खातिर्हस्तानुराधाच वास्तु-कर्मणि शस्यते ॥ २१६ ॥  
 तथा च,—

त्रिभिस्त्रिभिर्वैश्वानि कृत्तिकाद्यैः,

अशेष-पुत्राप्ति-धनानि शोकाः (४) ।

शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युः ;

सुखं प्रवासञ्च नवप्रभेदाः ॥ २२० ॥

नाशं दिशन्तिमकरालिकुलिर-लग्ने,

मेघे च(ध)टे धनुषि कर्मसु दीर्घसूत्रम् ।

कन्याभूषेमिथुनके ध्रुवमर्थलाभोः—

ज्योतिर्विदः कलस-सिंह-वृषेषु वृद्धिम् ॥ २२१ ॥

लग्नेर्के (५) वज्रसंपातः कोषहानिश्च शीतगौ ।

मृत्युर्व्यसुन्धरा-पुत्रे चन्द्रजे शुभसम्पदः ॥ २२२ ॥

जीवे धर्मार्थकामाश्च सुतोत्पत्तिस्तु भार्गवे ।

शनैश्चरे तु दारिद्र्यं राहौ वस्त्रं (६) प्रवर्त्तते (७) ॥ २२३ ॥

— \* —

अथ प्रवेश-कालः ।

शुद्धैर्द्वादश-केन्द्रगैर्निधनगैः पापै स्त्रिषष्टायगैः,

लग्ने केन्द्रगतेऽथवा सुरगुरौ दैतेय पूज्येऽपिवा ।

( ३ ) भैन्दवम् इति (क) पुस्तक पाठः । .

( ४ ) शोकाः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ५ ) लग्नेर्केः इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( ६ ) वस्तु इति (ख):पुस्तक पाठः ।

( ७ ) प्रवर्त्तते इति (ख) पुस्तक पाठः ।

सर्वारम्भफल-प्रसिद्धिरुदये राशौ च भर्तुः शुभे ;  
 स्वग्राम्य-स्थिरतोदये च भवनं कार्यं प्रवेशोऽपि वा ॥२२४॥  
 पीष्णे धनिष्ठाऽथ वारुणेषु, स्वायम्भुवेऽर्के त्रिषुचोत्तरेषु ।  
 अक्षौण चन्द्रे शुभवासरेच तथा विविक्ते च गृहप्रवेशः ॥२२५॥  
 तिथिर्धारश्च लग्नादि समारम्भे यथोदितम् ।  
 प्रवेशोऽपि(८) गृहं स्यात्(९) तथा ज्योतिर्विदो जनाः ॥२२६॥

### अथ द्वारम् ।

मैकाहारं वास्तुखण्डं न चतुद्धारमारभेत् ।  
 एकद्वारं दुःसरणं चतुर्द्वारं दुरापहम् ॥ २२७ ॥  
 द्वि-द्वारमेव नृपतेर्वास्तुकर्म प्रशस्यते ।  
 हे मुख्ये तत्र चान्यत्स्यादमुख्यमिति निर्णयः ॥ २२८ ॥  
 राजद्वारन्तु (१०) तत्रैकं यमद्वारन्तथापरम् ।  
 अपद्वारं तथान्यत्स्यादिति द्वारस्य निर्णयः ॥ २२९ ॥  
 ब्रह्म-क्षेत्रिय-वैश्यानां प्रागुदक् पश्चिमैः क्रमात् ।  
 मुख्यद्वारं दक्षिणस्य परन्तस्यापि दक्षिणे ॥ २३० ॥  
 बलवद् वैरिमुख्यं द्वारमित्यस्य सम्मतम् ।  
 राज-द्वारेऽन्य भूपानां शिष्टानां वा प्रवेशयेत् ॥ २३१ ॥  
 यात्रा प्रसाद-पर्वाणि राजद्वारेषु कारयेत् ।  
 यमद्वारेच्छिदाकर्म द्विषताश्च प्रवेशनम् ॥ २३२ ॥

( ८ ) प्रवेशोऽपि इति (क) पुस्तक पाठः ।

( ९ ) स्यात्कुक्षथा इति (क) पुस्तक पाठः ।

( १० ) द्वारस्य इति (ख) पुस्तक पाठः ।

निःसारणं नृतानाञ्च दुष्टानाञ्च निवन्धनम् ।  
 अपहारेऽवरोधस्य गमनागमन-क्रिया ॥  
 राज्ञो विलास-यात्रा च मर्मज्ञस्य प्रवेशनम् ॥ २३३ ॥

### अथ प्राचीर-निर्णयः ।

गजेरभेद्या मनुजेरलङ्घनाः ।

प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति ॥ २३४ ॥

राजदण्डोन्नताः सर्व्वे प्राचीरा पृथिवीभुजः ।  
 विंशतिस्तेषु पञ्चाग्रे पार्श्वयोः पञ्चपञ्च च ॥ २३५ ॥  
 पश्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीराः पृथिवीभुजः ।  
 सर्व्व-प्रान्ते त्वावरणो नाम प्राचीर उच्यते ॥ २३६ ॥  
 प्रति प्राकार(११)संस्थानं द्वारं नाभिसुखस्थितम् ।  
 तत्र जयाख्यस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ॥ २३७ ॥  
 तद्यथा,—

राज-छत्रान्तरे पञ्च राजद्वारे महौपतेः ।

राजदण्डत्रये सार्धं यमद्वारे प्रतिष्ठिताः ॥ २२८ ॥

अद्वारे (१२) राजदण्डार्धे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।

एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमेतच्च तिष्ठति ॥ २३८ ॥

राजच्छत्रद्वयं सार्धं मायामे जय-वास्तुनि ।

परिणामे(हे) पञ्चराज-दण्डास्तिष्ठन्ति मध्यतः ॥ २४० ॥

( ११ ) प्रति प्रकार इति (ख)-(ग) पुस्तक पाठः ।

( १२ ) अत्राद्वारे इति पठतु सन्दर्भस्थः पारिभाषिकः पाठाशौचेयः ।

राजषट्ठाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते ।  
 अस्मिन् गृहं नृपः कृत्वा सुचिरं सुखमग्नते ॥ २४१ ॥  
 अज्ञानाहम्भतो राजा योऽन्यत्र गृहमारभेत् ।  
 सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति रोगं शोकम्भयन्तथा ॥ २४२ ॥  
 यमदण्डोदयदण्डौ कोणादिति (१३) रूपप्लवः \* ।  
 ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये पुनः ॥ २४३ ॥  
 नमृश्यते (१४) राजपट्टे स्तैः सर्पैर्गुरुडो यथा ।  
 द्विगुणादि रतोऽपि स्यात् क्रमाङ्गुलादि वास्तुषु ॥  
 राजच्छत्रमितेऽप्येवं प्राचीरे गुणदौषकौ ॥ २४४ ॥

**अथ जयाख्यस्य चतुरस्रस्य वास्तुखण्ड-निर्णयः ।**

राज द्वारे हि प्राकारा राजच्छत्रान्तरे मताः ।  
 यमद्वारे † साधैराज-छत्रान्ते रचयेन्नृपः ॥ २४५ ॥  
 अपद्वारे राजदण्डं जित आरम्भिताः पुनः ।  
 अद्वारे भूपतेस्तस्य राज-दण्ड-(१५) त्रयान्तरे ॥ २४६ ॥

- (१३) कीनो? इति (क)-कीनो इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 (१४) स स्पृश्यते इति (क), स्पृश्यते इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 (१५) राजदण्डान्त्रयान्तरे इति (ग) पुस्तक पाठः ।

\* अत्रैति पदेन “अति वृष्टिरनाहृष्टिः शलभा सूषिकाः खगाः ।

प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड्भित्ते इतयः कृताः” ॥

इति ज्योतिःशास्त्रीयवचनोपात्तं ज्ञेयम् ।

+ यमद्वारेति एतदयस्यस्यः पारिभाषिकार्थो ज्ञेयः ।

एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमे तद्वदृश्यते ।  
 आयामे राजच्छत्राणि चत्वारिपरिणाहृतः ॥ ४७ ॥  
 राजच्छत्रैकमानेन राज-दण्ड उदाहृतः ।  
 अयञ्च सप्तमी भागो वास्तोर्भवति शोभनः ॥ २४८ ॥  
 अस्मिन् गृहं नृपः कृत्वा सुचिरं पाति मेदिनीम् ।  
 अस्मिन् विजय-द्विजिच्च सौख्यञ्च ममवाप्नुयात् ॥ २४९ ॥  
 यो राजा दम्भतो(१)ऽन्यत्र वेश्मारम्भं समाचरेत् ।  
 य उक्तो राजदण्डोऽयं तस्येदं स्थानपञ्चकम् ॥ २५० ॥  
 गजो व्याघ्रश्च सिंहश्च मृगो मृङ्गो यथाक्रमम् ।  
 सिंहे सिंहासनस्थानं व्याघ्रेस्याद्द्वारमन्दिरम् ॥ २५१ ॥  
 गजे यात्रालयं कुर्यात् मृगे केलि-निकेतनम् ।  
 भ्रमरेऽन्तःपुरं (२) कुर्यात् क्रमेण पृथिवीपतेः ॥  
 तेन मध्यममेव (३) सिंहासनं दीर्घस्य च चतुरस्रकैः ॥२५२॥  
 तत्र भविष्योत्तरे,—  
 मेषादि-चन्द्रे जातस्य नृपतेः स्यु रनुक्रमात् ।  
 द्वादशैव गृहान् ब्रूये तेषां लक्षणमग्रतः ॥ २५३ ॥  
 सुनन्दः सर्वतो भद्रो भव्यो नान्दीमुखस्ता ॥  
 विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ॥  
 वङ्गः (४) केलिर्जयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ॥ २५४ ॥

- ( १ ) राजा दण्डतो इति (क) पुस्तक पाठः ।  
 ( २ ) भ्रमरेऽन्तःपुरे इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ३ ) तेन मध्यमेन इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ,, मध्यममेव इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ४ ) रङ्ग इति (ग) पुस्तक पाठः ।



## अथैषां लक्षणानि ।

यदत्रैवोच्यते (५) मानं तस्य तेनैव कल्पना \* ।  
 राश्रः स्वहस्तमेकन्तु दीर्घं सर्व्वत्र निक्षिपेत् ॥ २५५ ॥  
 आयामेन सुन्दरः स्याद्राज-हस्तैश्च पञ्चभिः ।  
 परिणाहे चतुर्भिश्च राज-हस्तैः प्रतिष्ठितः ॥ २५६ ॥  
 अस्याधिदेवता भौमो रक्षतीयं (६) वसुन्धरा ।  
 द्वाराणि विंशतिश्चास्य रक्त-चित्रावृतानि च ॥ २५७ ॥  
 रक्तपट्टावृतो गेहः सकलार्थ-प्रसाधकः ।  
 अत्र स्थित्वा महीपालः सुचिरं पाति (७) मेदिनीम् ॥२५८॥  
 दीर्घ-एकपञ्चाशत् ५१, प्रस्थ-चत्वारिंशत् ४० ।

इति सुन्दरः ।

द्वौ राजहस्तावायामे परिणाहे तथैव च ।  
 इत्ययं सर्व्वतोभद्रः शुक्रस्यास्याधिदेवता ॥ २५९ ॥  
 दानवा रक्षकाश्चैव पूज्यास्ते चात्र यत्नतः ।  
 चतुर्दशास्य द्वाराणि कृष्णचित्रावृतानि च (८) ॥ २६० ॥  
 पीत पट्टावृतो ह्येष सर्व्वानिष्ट-विनाशनः ।

- ( ५ ) यदयत्रैवोच्यते इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ६ ) रक्षतीयम् इति (ख)-रक्षतीदम् इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ७ ) पति इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ८ ) 'परिणामे तथैव च' इति (ख) पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

\* मान-लक्षणान्वयानि वास्तुशास्त्रे, पुराणे, ज्योतिःशास्त्रे च सन्ति ।

अत्र स्थित्वा महीपालः सर्वान् शत्रून् निहन्ति ॥ २६१ ॥

दीर्घ-एकविंशतिः २१, प्रस्थ-विंशतिः २० ।

इति सर्वतोभद्रः ।

अष्टकोणो भवेद्भव्यः कोणो हस्तचतुष्टयम् ।

राजहस्तोन्नतः (८) कार्थी बुधश्चास्याधिदेवता ॥ २६२ ॥

रक्षका वसवश्चास्य पूज्यास्तत्र प्रयत्नतः ।

अष्टौ द्वाराणि चास्य स्युः पीतचित्राहतानि च ॥ २६३ ॥

पीतपद्माहतो ह्येष सर्वानिष्ट-विनाशनः ।

तत्र स्थाता क्षिति-पतिर्नरिष्टै(१०)रवमृद्यते ॥ २६४ ॥

राजदण्डो (११) भवेद्दीर्घः प्रसरे राज-हस्तकः ।

राजहस्ते राजहस्ते प्रकोष्ठान् तत्र कारयेत् (१२) ॥२६५॥

अयं नान्दीमुखो नाम चन्द्रश्चास्याधिदेवता ।

नक्षत्र-लोकः पूज्योऽत्र स यस्मादस्य रक्षकः ॥ २६६ ॥

द्वाविंशतिस्तु द्वाराणि दीर्घे दश तथान्तरे ।

अन्यत्र दीर्घ-एकं स्यात् प्रसरे एकमेव च ॥ २६७ ॥

दीर्घ-द्वितये दशद्वाराणि प्रसरे-द्वितये एकं कृत्वा वा द्वितीयमेवं  
द्वाविंशति-(२२) द्वाराणि ।

शुक्ल-चित्रेण सहितः शुक्लपट्टेन शोभितः ।

सर्वार्थ-साधको राज्ञां लक्ष्मी-विजय-वर्द्धनः ॥ २६८ ॥

दीर्घ-एकादश-११, प्रस्थे-१०, इति नान्दीमुखः ।

( ८ ) अत्रै तत् सन्दर्भस्थ-पारिभाषिको राजहस्तो ग्राह्यः ।

( १० ) नरिष्टै रवमृद्यते इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( ११ ) अत्र राजदण्डपदेनैतत्सन्दर्भस्थः पारिभाषिको ग्राह्यः ।

( १२ ) राजहस्त...इत्यारभ्य रक्षक-इत्यन्तः सार्द्धश्लोकः (ख) पुस्तके  
नास्ति ।

दीर्घे त्रयो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।  
 विनोद एष द्वाराणि त्रिंशत् कोष्ठद्वयं भवेत् ॥ २६८ ॥  
 रक्तचित्रेण चित्राङ्गो रक्तवस्त्रोपशोभितः (१) ।  
 अत्रस्थाता नरपतिर्भवेत् कीर्त्ति-प्रतापवान् ॥  
 सूर्योऽधिदेवता चास्य रक्षकाः सकल-ग्रहाः ॥ २७० ॥  
 दीर्घे एकत्रिंशत् ३१, प्रस्थे विंशतिः २० ।

दीर्घेन राजदण्डाङ्गं प्रसरे वाजहस्तकी ।  
 विलास एष द्वाराणि चत्वारिंशद्दुधाः (२) विदुः ॥ २७१ ॥  
 गन्धर्व्वा राक्षसाश्चास्य प्रकोष्ठ-त्रितयं भवेत् ।  
 चित्र-पद्मेन शङ्गेन चित्रवस्त्रेण शोभितः ॥ २७२ ॥  
 दुर्भिक्ष-शमनो ह्येष (३) शस्यमम्पत्ति-कारकः ।  
 अत्र स्थित्वा नरपतिः प्रचुरं सुखमश्नुते ॥ २७३ ॥  
 दीर्घ-एकपञ्चाशत् ५१, प्रस्थे विंशतिः, २० ।

इति विलास-गृहम् ।

द्वादशहस्तप्रसरे दीर्घे द्वौ राजहस्तकी कथितौ ।  
 विजये द्वादशभवन-द्वाराणि स्युर्जयप्रदान्यत्र ॥ २७४ ॥  
 सूर्योऽधिदेवता चास्य रक्षतीमं विहङ्गराट् ।  
 अरुणाभोज-चित्राङ्गो अरुणाम्बर-भूषितः ॥  
 अत्र स्थित्वा नरपतिः कृतज्ञां शास्ति वसुन्धराम् ॥ २७५ ॥  
 दीर्घे एकविंशतिः २१, प्रस्थे द्वादश, १२ ।

( १ ) उपगृह्येत इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( २ ) बुधोविदुः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) दमनोह्येष इति (ग) पुस्तक पाठः ।

आयामेराज-दण्डौ द्वौ प्रसरे राजदण्डकः ।  
 शतहारोपसहितः प्रकोष्ठैर्दृशभिर्युतः ॥ २७६ ॥  
 दिक्पाला रक्षकाद्यास्य कुजस्यास्याधिदेवता ।  
 नानावर्णेन चित्रेण वसनेन विभूषितः ॥ २७७ ॥  
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सुचिरं सुखमश्नुते ।  
 यस्मिन्नाज्ये प्रतिष्ठेह विमलोगृह-सत्तमः ॥ २७८ ॥  
 दुर्भिक्षं नात्रजायेत नेतयो ( ५ ) न च विप्लवः ।  
 नरोगोनापि शोकश्च नैवोत्पात-भयन्तथा ॥  
 पत्यादि- ( ६ ) गुणवाहुल्य मन्यत्रकथितंबुधैः ॥ २७९ ॥  
 दैर्घ्यं द्विशतम्- २००, प्रस्थे-एकशतम् १०० ॥

आयाम-परिणाहाभ्यां राज्ञः षोडशहस्तकः ।  
 हाराणि षोडशेवास्य गुरुरस्याधिदेवता ॥ २८० ॥  
 रक्षिकादे वताचास्य शुक्रवस्त्रैर्विभूषितम् ( ७ ) ।  
 अत्रस्थित्वा नरपतिः सर्वार्थान् भुवि साधयेत् ॥ २८१ ॥  
 दैर्घ्यं १७, प्रस्थे- १६, इति वङ्गः ( ८ ) ।

आयामे राज-दण्डः स्यात्प्रमरेच तदर्धकम् ।  
 दश-प्रकोष्ठ-हाराणि शनिरस्याधिदेवता ॥ २८२ ॥  
 पिशाचा रक्षकाद्यास्य नील वस्त्रादि-भूषणम् ।  
 नान्नाऽयं केलिराख्यातः भयरोग-विनाशनः ॥ २८३ ॥

- ( ५ ) अत्रेति पदेन पूर्वोक्तातिष्ठष्टादिकं बोध्यम् ।  
 ( ६ ) गत्यादि इति (ख)—(ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ७ ) विभूषणं इति (क), विभूषिता इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ८ ) रङ्ग इति (ग) पुस्तक पाठः ।

अत्रस्थित्वा नर-पतिः सुखं विजयते रिपून् ॥ २८४ ॥

दैर्घ्यं एकशतम् १०० , प्रस्थे पञ्चाशत् ५० ॥

इति केलिः ।

राज-हस्तेन कोणःस्या देवं केलि-चतुर्दश ।

चतुर्दशैव द्वाराणि राहुरस्याधिदेवता ॥ २८५ ॥

नक्तञ्चरा रक्तकाञ्च नाना स्वर्णाम्बरादिकम् ।

अयं जयः प्रकटितः सर्वत्रैव जय-प्रदः ॥ २८६ ॥

आयामे राजहस्तःस्यात्परिणाहेऽष्टहस्तकम् ।

नानारूपं कुटीरूपः (६) वीरो नाम जयप्रदः ॥ २८७ ॥

वृद्धवृत्तिर्देवताऽस्य रक्तकाञ्चास्य खेचराः ।

विचित्र-वसनोपेतः सर्वकामार्थ-दायकः ॥ २८८ ॥

दैर्घ्यं एकादश- ११ , प्रस्थे अष्टौ = ।

इति धीरः । ( केलि-प्रभेदोवा ) ॥

योयस्य गदितोवर्णं स्तथास्याश्चामरोऽपिच ।

राज-हस्तान्तरे पञ्च चामराःस्युर्महौ-भुजाम् ॥ २८९ ॥

चन्द्रोऽपि दर्पणे हस्त ( १० ) उपरिक्रमतोन्वसेत् ।

पताका-ध्वज-युक्तस्य गृहरक्त-स रक्तसाम् ॥ २९० ॥

छत्रयुक्तं गृहं राज्ञां विजयं चक्रवर्तिनाम् ॥ २९१ ॥

एषां नियमः परवत् ।

इति द्वादश-चिह्नानि गृहाणां कथितानिवै ।

विमृशैतानि नृपति गृहं हारम्भं समाचरेत् ॥ २९२ ॥

( ६ ) कुटीरूपम् इति ( ग ) पुस्तक पाठः

( १० ) हस्ते इति ( ख ) पुस्तक पाठः ।

इति सिंहासन-स्थानमिति राष्ट्रस्य मस्तकम् ।  
 इतोऽन्ये चित्तहृषार्थाः प्रासादाः पृथिवीभुजः ॥ २८३ ॥  
 जलयन्त्रादयो \* येऽन्ये तेषां नास्ति विनिश्चयः ।  
 स्वजन्म-गेह-संस्थो यो नृपतिः शुभ-चेतनः ॥ २८४ ॥  
 सचिरं (११) पृथिवीं शास्ति सर्वार्थान् साधयत्यपि ।  
 योवा तत्पर-गेह-स्थो दुर्भोहाद्दरणीपतिः ।  
 न चिरं पाति वसुधां घोरं रोगञ्च विन्दति ॥ २८५ ॥  
 स्वलग्न-पति-मित्रस्य गृहवारो न दुष्यति ।

परञ्च,—

हीरकस्य † विशुद्धस्य ब्रह्मजातेर्मीहाद्युतेः ।  
 सूर्यांशु-स्पर्शमात्रेण वमतो दीप्ति-मच्छिशाः ॥ २८६ ॥  
 गृह्हाग्रे धारयेद्वाजा तद्वज्रं वज्रधारणम् ॥ २८७ ॥  
 वास्तुस्तु,—  
 गृहेषु मणि-विन्यासो विधेयः सदनोपरि ।  
 तेन सर्वाणि नश्यन्ति अरिष्टानि मही भुजाम् ॥ २८८ ॥

( ११ ) सचिरं इति (ग) पुस्तक पाठः ।

\* अत्र जलयन्त्रमिति यद् दृश्यते तदन्यत्राप्यस्ति । तथा च—

“भ्रमद्भ्रमं जलयन्त्रवहनम्” इति भास्करः ।

“विलिप्तगात्रा जलयन्त्र-हस्ताः” ।

“निशाः शशाङ्क-चत नील-राजयः

क्वचिद्विचित्रं जलयन्त्र (चन्द्र) मन्दिरम्” ।

सूर्यसिंहान्-टीकाङ्गमते जलयन्त्रम् जलघटीयन्त्रम् । अन्ये तु सौधस्थितीत्सः,  
 जलघटीयन्त्रमिति वा वदन्ति ।

† हीरकस्य असंख्येया गुणा नामानि च तयोद्देशं सूचन्ती मन्दिपुराणीपपुराण-  
 इत्यसंख्यता-शुक्लनीति-प्रभृतिषु उत्पत्तिगुण-लक्षणानि तेषां सन्ति ।

“अन्यन्त विशदं वज्रं तारकाभं कवेः प्रियम् ।” इति शुक्लनीति ।

भोजोऽपि,—

वास्तुखण्डाज्-# रूपःस्यात् यथार्थैर्नामभिः स्वकैः ।

यमद्वारात्समारभ्य यावदद्वारमिष्यते ॥ २८८ ॥

तद्यथा,—

मृत्युर्भयंस्थिरखण्डो धनं विभव एव च ।

वीरस्तापस इत्यष्टौ वास्तुभागा यथाक्रमम् ॥ ३०० ॥

यमनैऋत-तोयेश वायु-यज्ञेश-शङ्कराः ।

इन्द्रोरङ्गिरितिप्रोक्ता विभागाणामधीश्वराः ॥ ३०१ ॥

मृत्यो कारालयं कुर्यात् भय-स्थानंच पत्तयः ।

स्थिरे सहचरान्नुच्चेत् चण्डे वाजि-गजादयः ॥ ३०२ ॥

धनेशान्यादिकं ( १ ) रच्चेत् विभवे कोष-रक्षणम् ।

राजपट्टे ‡ भवेद्वीरः तापे कश्चि ( २ ) त्रवालयेत् ॥

प्राचीर-प्रतिभागान्ते ( ३ ) इति भोजस्य सन्मतम् ॥ ३०३ ॥

इति श्रीभोजराजौये युक्तिकल्पतरौ राजगृह-युक्तिः ॥

तत्र वास्तुप्रब-लक्षणम् ।

वास्तु-मानेन नियमो गृह-मानेन निर्णयः ।

॥ ३०४ ॥

( १ ) धनधान्यादिकं इति (क)-(ग) पुस्तक पाठः ।

( २ ) कश्चिचरा(चा)लयेत् इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) प्राचीर भाग्यन्ते इति (ख) पुस्तक पाठः ।

\* अजः शङ्कः, पशुमिति वा

‡ राजपट्टेश पञ्चरत्नगर्तनीकरणम् इति गौडाः । यस्मिन्नासने पश्यास्ये नृपसहिष्णो-  
रभिवेकी भवति तदेव राजपट्ट इति केचित् । नीलकान्तमणिरित्यन्ये देवीपुराणे तु  
अन्यथासि पङ्कलक्षणम् ।

दक्षिणे मृत्युदो वास्तु धनहापश्चिम-प्लवः ।  
 कोणे रेखाद्वयं कृत्वा मध्येरेखाद्वयन्तथा ॥ ३०५ ॥  
 ऐशान-कोणतोरेखा दक्षिणाद्यै ( ४ ) ध्वजास्तथा ।  
 नाचामरो नामणिश्च नापताकापि नाध्वजः ॥ ३०६ ॥  
 नकुम्भादिर्नवितानो नाचित्रो नातिचित्रधृक् ।  
 नात्युच्चो नातिनीचोवा नाप्रकीर्णः प्रकीर्णकः ॥ ३०७ ॥  
 नाधातु नागवाक्षश्च नचैकानेक-द्वारभाग ।  
 नियमस्तु महोन्द्राणां सर्व्वसम्पत्ति-हेतवे ॥ ३०८ ॥  
 इति राज-गृह्ययुक्तिः ।

अन्येषान्तु यथा वास्तुमानेन नियमः ।—

ध्वजोधूमस्तथा सिंहःश्वा ( ५ ) वृषोर्गर्धभो गजः ।  
 काक इत्येष गदितो वास्तुस्थानस्य निर्णयः ।  
 अयुग्मे सुखसम्पत्तिः युग्मञ्चविपदास्यदम् ॥ ३०९ ॥

एव मन्यत्रापि ।

ध्वजे विभूति विपदश्चधूमे, सिंहेविभागः शुनि सर्व्वनाशः ।  
 वृषे सुखं गर्धभतो विनाशः ; गजे धनं काक-पदेच मृत्युः ॥ ३१० ॥  
 कोणरेखा कोणसुचिः ( १ ) सुखसम्पत्ति-नाशिनी ।  
 पूर्व्व-पश्चिमतोदण्ड उदयाख्यः सुखाबहः ॥ ३११ ॥  
 दक्षिणोत्तरतोदण्डो वंशहा यमदण्डकः ।  
 गृहानि पातयेद्बौमान् एषांदण्ड-( २ ) व्यधान्तरे ॥ ३१२ ॥

- ( ४ ) दक्षिणाग्रैः इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ५ ) श्रावतो इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( १ ) कोन सूचो (शुचि) इति (ख) (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( २ ) दण्डः व्यधान्तरे ? इति (क) पुस्तक पाठः ।



एकाचेहृत्क्षिणेशानाद् द्वेष दक्षिण-पश्चिमे ।  
 तिस्रश्चेत् पूर्वतोद्दीना सतुःशालं ( ३ ) सुखावहम् ॥ ३१३ ॥  
 पश्चिमास्यं यजेत्वेशम सिंहेतूदङ्मुखं शुभम् ।  
 पूर्वालयं वृषस्थाने दक्षिणाभिमुखंगते ॥ ३१४ ॥  
 पदाघातः परघातः पथाघात स्तथैवच ।  
 जलदोषो वृक्षदोषो दोषा इत्येवमादयः ॥ ३१५ ॥  
 गच्छतां पादतान(ल स्य श्रवणं यदिवेश्मनि ।  
 पदाघातो नाम-दोषः पुत्र-पौत्र-धनापहः ॥ ३१६ ॥  
 परिखादण्डयोर्घातो वास्तुनोः प्रतिवेशिनोः ।  
 पर-घातो नामदोषः कुलवोर्ध्व-धनापहः ॥ ३१७ ॥  
 पथाघातो नामदोषः ( ४ ) आघातोवास्तुनः पथः ॥  
 स हन्ति भोगं वंशञ्च तस्यभेदमतः शृणु ॥ ३१८ ॥  
 एकमाद्य ( ५ ) सुखं ( ६ ) कुर्यात् द्विपथं कुलवर्षणम् ।  
 त्रिपथं कुलनाशाय सब्बनाशश्चतुष्पथे ॥ ३१९ ॥  
 स्ववाद्यां परवाद्याञ्च यस्तिष्ठति जलाशयः ।  
 तद्दोषो जलदोषः स्यात् स हन्ति कुल-सम्पदः ॥ ३२० ॥  
 समृद्धिमान् ( ७ ) सुखैश्वर्य्य-( ८ ) सृ त्युक्ते श-भयामयाः ( ९ ) ।  
 एते जलाशये दोषा पूर्वादि दिक्षुच क्रमात् ॥ ३२१ ॥

- ( ३ ) शालं सुखावहः इति (क) पुस्तक पाठः ।  
 ( ४ ) नमेदेषः इति (ख) पुस्तकः पाठः ।  
 ( ५ ) एकमास्य(एकमर्ह)सुख इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ६ ) सुखम् इति (ख)-(ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ७ ) (सु)द्धिमान् इति (क)-(ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ८ ) सुखैश्वर्य्य इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ९ ) क्लेशभयावहः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

स्ववास्तु-वृक्षतोदोषः कुल-सम्पत्ति-नाशनः ।  
 वर्जयेत् पूर्वतोऽश्वत्थं मूचं दक्षिणतस्तथा ॥ ३२२ ॥  
 ऐशान्यांरक्त-पुष्पञ्च आग्नेय्यां क्षीरिणस्तथा ।  
 यत्र तत्र स्थितावृक्षा विल्व-दाडिम-केशराः ॥ ३२३ ॥  
 पनसा नारिकेलश्च (१) शुभं कुर्वन्ति निश्चयम् ।  
 निशा नीली पलाशश्च चिञ्चा(त्रा) श्वेतापराजिता ॥ ३२४ ॥  
 कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम् ।  
 गृहपातन मिच्छन्ति नागस्य स्वपने \* क्रमात् ॥ ३२५ ॥  
 पूर्वादिषु शिरःकृत्वा नागः श्वेते त्रिभिस्त्रिभिः ।  
 भाद्रायैर्व्वाम-पार्श्वेन तस्य क्रीडेगृहं शुभम् ॥ ३२६ ॥

तत्र प्रमाणम्—

स्वामि-हस्त-प्रमाणेन ज्येष्ठपत्नो-सुतेन(वा) च ।  
 गृहाद्यन्तर-संस्थानं मापयेदभितो नरः ॥ ३२७ ॥

तत्र सामान्य-लक्षणम् ।

गृह भूमि-समाहत-पिण्डपदम्,  
 वसु-लोचन-वाण-गजैर्गुणितम् ।  
 रवि-भूधर-भूधर-योग-कृतम् ;  
 द्रविण (द्रविण ?) (११) व्यनुसङ्गलितम् ॥ ३२८ ॥  
 एकाशीतिगुणे हस्ते द्विवाणैक-हते चते ।  
 षड्वाणे न च सन्भक्ते पिण्डः स्यात् सर्व्ववेश्मनः ॥ ३२९ ॥

(१०) नालोकिड (नारिकेलश्च) (ख)-(ग) पुस्तक पाठः ।

(११) प्रविण इति इति (क)-(ग) पुस्तक पाठः

\* नागस्य शयने,—ज्योतिःशास्त्रे गृहहारभे नागयद्विरभिहितान्ति । नागानां  
 शिरशि गृहहारभेऽनिष्टम् । तेषाम् क्रीडे शुभम् ।

तदयथा,—

ध्वजादे-गोह-संस्थाने गृहमानं शुभावहम् ।

दौर्घे पुत्र-(१२) फलं गेहं सिंहस्थाने प्रकीर्तितम् ॥ ३३० ॥

दौर्घे भानुः परिणाहे सप्तचैराङ्गुलिद्वयम् ।

इदं पुत्र-फलं गेहं वृषस्थानेऽप्युदौरितम् ॥ ३३१ ॥

दौर्घे षट् (१३) ...सचतुरङ्गुलम् ।

इदं धनफलं गेहम् गजस्थाने ह्युदौरितम् ॥ ३३२ ॥

दौर्घे षट् प्रहरे पञ्च चतस्रोऽङ्गुलयोरपि ।

इदं पुत्रफलं गेहं गजस्थाने प्रकीर्तितम् ॥ ३३३ ॥

दौर्घे त्रयोदशभुजाङ्गुलयष्टक-विंशतिः ।

प्रहरेऽष्टौ (१४) सुखफलं गजस्थाने गृहं विदुः ॥ ३३४ ॥

इति द्वादशकं प्रोक्तं गृहाणां सर्व्वसम्मतम् ।

एवं गृहं समाचर्य्य गृहस्थः शुभ (१५) मिच्छति ॥ ३३५ ॥

भोजस्तु,—

आयाम-परिणाहाभ्यां योऽङ्गु-पिण्डो (१६) विजायते ।

येन केनापि चाङ्गेन शोधनीयः स इष्यते ॥ ३३६ ॥

( १२ ) पुत्रफलमिति (क) पुस्तक पाठः ।

( १३ ) अत्रै तत् (क)-(ख)--(ग)पुस्तके नास्ति तदन्तरा क्लृप्तमिवमन्ये ।  
इति पाठम् ।

( १४ ) प्रहरेऽष्टौ इति (क) पुस्तक पाठः ।

( १५ ) सुखम्, इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( १६ ) योऽङ्गु-पिण्डोविराजते इति (ख) पुस्तक पाठः ।

—अत्र भ्रुवाङ्गु-पिण्डाङ्गादिकं ज्योतिःशास्त्रीय-वास्तुप्रकरणयोक्तं  
त्रियम् ।

एक-द्वि-पञ्च-सप्तानि शुभान्यन्यानि चान्यथा ।  
 आयाम-परिणाहाभ्यां सार्धं द्वादश-हस्तकम् ॥ ३३७ ॥  
 एकन्तु मङ्गलं नाम गृहं सुख-विवर्धनम् ।  
 आयाम-परिणाहाभ्यां सार्धं हस्त-चतुर्दश ॥ ३३८ ॥  
 इदं 'कमलकं' नाम गृह-सम्पत्ति-कारकम् ।  
 आयाम-परिणाहाभ्यां सार्धं हस्तस्तु षोडश ॥ ३३९ ॥  
 इदं द्वि सर्वतोभद्रं स्वामिनः सुखकारकम् ।  
 आयाम-परिणाहाभ्यां सार्धंष्टादश-हस्तकम् ॥ ३४० ॥  
 'कल्याण'नाम वेश्मेदं धन-धान्य-सुखप्रदम् ।  
 आयाम-परिणाहाभ्यां सार्धंविंशति-हस्तकम् ॥ ३४१ ॥  
 इदं द्वि सुखदं नाम भर्तुः सुख-विवर्धनम् ।  
 मया-यदिदमुद्दिष्टं गृहपञ्चकमद्भुतम् ॥ ३४२ ॥  
 न तेषु स्थान-नियमः सर्वेष्वेतानि कारयेत् ।  
 स्थानं मानञ्च दोषाश्च ये प्रोक्तास्तु मया क्रमात् ॥ ३४३ ॥  
 तद्विचार्य गृहं कृत्वा गृहस्थः सुखमश्नुते ।  
 अज्ञानादथवा मोहात् योऽन्यथा गृहमाचरेत् ॥ ३४४ ॥  
 स विषोदति नश्येत् तस्य क्रीर्त्ति-कुल-क्षयम् (१८) ।  
 प्राचीराणां (१९) न नियमो गृहस्थानान्तु विद्यते ॥ ३४५ ॥  
 यथा वास्तु यथाशक्ति प्राचीरानुचयेद् गृहो ।  
 गृह-वेधो (२०) यथा नस्यात्तथा प्राचीर-कल्पना ॥ ३४६ ॥  
 इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ गृह्युक्तिः ।

( १८ ) तस्य क्रीर्त्तिः कुलम् मूलम् इति (क) पुस्तक पाठः ।

„ क्रीर्त्तिः कुलम्बलम् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( १९ ) प्राचीनानां इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( २० ) भेदो इति (ग) पुस्तक पाठः ।

## अथासन-युक्तिः ।

[ अत्र सिंहासन-युक्तिव्यथे ]

विशेषश्चाथ सामान्य-भामनं द्विविधं मतम् ।  
 सिंहासनं विशेषाख्यं सामान्यं खट्वादिकम् (१) ।  
 राम्नो वरतम(२)नाम औसिंहासनमुच्यते ॥ ३४७ ॥  
 शुभे मूहूर्त्ते शुभ-मास-योगे,  
 सुवारवेला-तिथिचन्द्र-योगे ।  
 काले निरुत्पात-निरिति-भावे (५) ;  
 सिंहासनावस्थ-विधिं बदन्ति ॥ ३४८ ॥  
 स्थिरराशि-स्थिते भानौ चन्द्रे च स्थिर-भोदिते ।  
 आसनारम्भ मिच्छन्ति गृह्यारम्भोऽपि येषु च ॥ ३४९ ॥  
 एतेन गृह्यारम्भ-सिंहासनयोरारम्भः ।

तत्र क्रमः,—

वाण-वेदाग्नि-(४) पञ्चानि सोपानादि-युगेः क्रमात् ।  
 चत्वारिंशत्तथा त्रिंशद् विंशतिः षोडशैव च । ३५० ॥

- ( १ ) सुखजादिकं इति (क)-(ग) पुस्तक पाठः ।  
 —अत्र खट्वा, आसन्दौ, कुर्चिं-लघुमञ्जादिकमादिपद-शास्त्रम् ।  
 ( २ ) वरयम्, (वर) इति (ख)-(ग) पुस्तक पाठः ।  
 —अत्र “वरतम” मिति विशेषणं सिंहासनस्य अष्टत्वाक्य  
 खट्वादिपूरि ।  
 ( + ) अति वृष्ट्यादौति भावः ।  
 ( ४ ) वेदाग्निः इति (ख)-(ग) पुस्तक पाठः ।

सिंहान्वितानि ज्ञेयानि चरणानि युगे (५) क्रमात् ।  
 पद्मः शङ्खो गजो हंसः सिंहो भृङ्गो मृगो जयः ॥ ३५१ ॥  
 अष्टौ सिंहासनानीति नीति-शास्त्र-विदो विदुः ।  
 आदित्यादि-दश्राजानां भूपतीनां यथाक्रमम् ॥ ३५२ ॥  
 रात्रः स्वहस्तैरष्टाभिरायाम-परिणाहयोः ।  
 'राज पात्र'मिदं नाम सोपानं पुरुषोन्नतम् ॥ ३५३ ॥  
 तदर्धमानन्तमध्ये राजासनमुदाहृतम् ।  
 अर्द्धोन्नत-मिदं रम्यं प्रोक्तं कलि-महोभुजाम् ॥ ३५४ ॥  
 दिगष्टर्द्धाब्धि-(६) कोणः स्याद्ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥ ३५५ ॥

अथाष्टानां लक्षणानि ।

गन्धारो-काष्ठ-घटितः पद्ममालोप-चित्रितः ।  
 पद्मराग-विचित्राङ्गः शुद्ध-काष्ठन-संस्कृतः (७) ॥ ३५६ ॥  
 चरणायै पञ्चकोषात् पद्मराग-विचित्रिताः ।  
 दिग्द्विष्टौ पुत्रिका राज हादशाङ्गुलि-सम्मिताः ॥ ३५७ ॥  
 राजासन-चतस्रस्तु एवं हादश-पुत्रिकाः ।  
 रत्नैश्च नवभिः कार्यं निर्माणश्चान्तराऽन्तरा ॥ ३५८ ॥  
 रत्नवस्त्रावृतं ह्येतत् 'पद्म-सिंहासनं' मतम् ।  
 अत्रोषित्वा नरपतिः प्रतापमति-विन्दति ॥ ३५९ ॥  
 भद्रन्वाकाष्ठ(८)घटितः शङ्खमालोपशोभितः ।  
 शुद्धस्फटिक-चित्राङ्गः शुद्ध-रौप्योपशोभितः ॥ ३६० ॥

- ( ५ ) युगीः क्रमात् इति (ख)-(ग) पुस्तक 'पाठः' ।  
 ( ६ ) दिगष्टर्द्धाब्धि इति (ख) दिगष्टार्द्धाब्धि-(ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ७ ) सम्भृत इति (ख)-(ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ८ ) भद्रश्री इति (ख) भद्र' वा (ग) पुस्तक पाठः ।

चरणायै शङ्खनाभिः पुत्रिका-सप्त विंशतिः ।  
 स्थाने स्थाने विधातव्याः शुद्ध-स्फटिक-संस्कृताः ॥ ३६१ ॥  
 शुक्लपट्टावृतं ह्येतत् 'शङ्खसिंहासनं' मतम् ।  
 पनसे नोपघटितो गजमालोपशोभितः ॥ ३६२ ॥  
 विद्वुमैरपि वैदुर्यैः (८) काञ्चनेनापि शोभितः ।  
 चरणायै गजशिरः पुच्छादेकैकपुत्रिका ॥ ३६३ ॥  
 माणिक्य रचिता रत्न-वस्त्रादिकं (१०) विभूषणम् ।  
 'गजसिंहासनं' नाम साम्राज्य-फलदायकम् ॥ ३६४ ॥  
 शालकाष्ठेन घटितो हंसमालोपशोभितः ।  
 पुष्परंगैः काञ्चनेन कुरुविन्दैश्च चित्रितः ॥ ३६५ ॥  
 चरणायै हंसरूपं पुत्रिकास्वेकविंशतिः ।  
 गोमेदकोपघटिताः (११) पोतवस्त्र-विभूषणम् (१२) ॥ ३६६ ॥  
 'हंससिंहासनं' नाम सर्वानिष्ट-विनाशनम् (१३) ।  
 चन्दनेनोपघटितः सिंह मालोप-(१४)शोभितः ॥ ३६७ ॥  
 शुद्ध-हीरकचित्राङ्गः शुद्धकाञ्चन-निर्मितः ।  
 चरणानां सिंह-लेखः पुत्रिकाश्चैकविंशतिः ॥ ३६८ ॥  
 मुक्ताशुक्तिभिरन्यैश्च निर्मलैरेव भूषणम् ।  
 शुद्धशुद्धावृतं ह्येतत् 'सिंह-सिंहासनं' मतम् ॥ ३६९ ॥

( ८ ) वैदुर्यैः इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( १० )—कं विभूषितम् इति (ख)-(ग) पुस्तक पाठः ।

( ११ ) घटिता, घटितो इति (ख)-(ग) पुस्तक पाठः ।

( १२ ) विभूषितम् इति (ख) विभूषणः (ग) पुस्तक पाठः ।

( १३ ) प्रयाशनम् इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( १४ ) मानोपशोभितम् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

अत्रोषित्वा नरपतिः कृत्स्नां साधयति च्छितिम् ।  
 भृङ्ग-मालोपसहितं शुद्धचम्पक-कल्पितम् ॥ ३७० ॥  
 शुद्धैर्भ्ररकतैर्युक्तं पादाग्रं पद्मकोषिकाः ।  
 द्वाविंशतिः पुत्रिकास्तु नील-वस्त्रादि-भूषणम् ॥ ३७१ ॥  
 'भृङ्ग-सिंहासनं' नाम शत्रुक्षय-जयप्रदम् ।  
 निम्ब-काष्ठेन घटना भृङ्ग-मालोपशोभितम् (१५) ॥ ३७२ ॥  
 इन्द्रनीलैर्महानीलैः काञ्चनेनापि चित्रितम् ।  
 चरणाय मृगशिरश्चत्वारिंशच्च पुत्रिकाः ॥ ३७३ ॥  
 नीलवस्त्रादि-युक्तञ्च 'मृगसिंहासनं' मतम् ।  
 लक्ष्मी-विजय-सम्पत्ति-नैरुज्य-प्रदमुत्तमम् ॥ ३७४ ॥  
 केशरे(वे) णोपघटितं हयमालोपशोभितम् ।  
 समस्तवस्त्रैर्भूषा च पुत्रिकाः पञ्चसप्ततिः ॥ ३७५ ॥  
 चरणाय हयशिरः चित्रवस्त्रादि-भूषणम् ।  
 'हयसिंहासनं' नाम लक्ष्मी-विजय-वर्द्धनम् ॥ ३७६ ॥  
 इत्येतत्कथितं सारं महासिंहासनाष्टकम् ।  
 यथा भोजेन लिखितं यथाश्चान्यैश्चपण्डितैः ॥ ३७७ ॥  
 एतस्यातिक्रमं दम्भाद् यः कुर्यात् पृथिवी-पतिः ।  
 अचिरादेव कुरुते तस्य मृत्यु(१६)रितिक्रमम् ॥ ३७८ ॥  
 परासनस्थो यो राजा यो राजा च निरासनः ।  
 स परैर्हन्यते सिंहैरिव मत्त-गजाधिपः ॥ ३७९ ॥  
 स्वलग्न-मित्रासन-मध्य-संस्थिति-  
 नंदुष्यतीति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३८० ॥  
 इति श्रीभोजराजीये विशेषासनोद्देशः ॥

( १५ ) मानीपशोभितम् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( १६ ) तस्य मृत्युम् इति (ख) पुस्तक पाठः ।



## अथ सामान्यासनोद्देशः ।

ब्रह्म-क्षत्रिय-वैश्यानां चतुःषट् स्व स्व-कोणिकाः ।

खट्टिकाः (१७) सुखसम्भूताः शुक्लरक्तासिताम्बराः ॥ ३८१ ॥

इति खट्टिकोद्देशः ।

अष्टाभिः काष्ठ-खण्डेषु खट्टेति प्रतिचक्षते \* ॥ ३८२ ॥

अथैषां लक्षणानि ।

तिष्ठेद् यदालम्ब्य खट्टा तज्ज्ञेयं चरणाङ्गयम् ।

शिरस्थं व्युपधानं स्यात् (१८) अधस्थं स्यान्निरूपकम् ॥ ३८३ ॥

आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राङ् भोज-महोपतिः ।

आलिङ्गने चतुर्हस्तैर्व्युपधानं निरूपके ।

तदर्धेन तदर्धेन चत्वारश्चरणा इति ॥ ३८४ ॥

सर्वं षोडशिका (खट्टा) यथा,—

आलिङ्गने सार्धवेदे व्युपधाने निरूपके ।

सार्धद्वये च चरणा हस्तैक-परिसम्भिताः ॥ ३८५ ॥

सर्वाष्टादशधा खट्टाः (१९) सर्व्व-कामफलप्रदाः ॥ ३८६ ॥

आलिङ्गने पञ्चहस्ते व्युपधाने निरूपके ।

तदर्धेन तदर्धेन चत्वारश्चरणा इति ॥ ३८७ ॥

( १७ ) ताः खट्टा इति (ग) पुस्तक पाठः ।

—अत्र क्षुद्रा इयं खट्टा इति खट्टिका ।

( १८ ) व्युपधेयं स्यात्- इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( १९ ) दशधा खट्टा इति (ग) पुस्तक पाठः ।

\* “सर्व्वविंशतिका”—इत्यारभ्य “चरणाश्चरणा” इत्यन्तः सार्धश्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

सर्व-विंशतिकाः (२०) खट्टा धनधान्य-जयप्रदाः ।  
 आलिङ्गने पञ्चहस्ते व्युपधाने निरूपके ।  
 त्रिहस्तासन्मिते पादा (१) हस्तेक-परिसन्मिताः ॥ ३८८ ॥  
 सर्वत्रिंशतिकाः खट्टा एवमप्युपजायते ।  
 आलिङ्गने षड् हस्ते च व्युपधाने निरूपके ॥ ३८९ ॥  
 त्रिहस्त-सन्मिते पादाश्चत्वारश्चरणा इति ।  
 चतुर्विंशतिका खट्टा सर्व-रोग क्षयङ्करो ॥ ३९० ॥  
 आलिङ्गने चाष्ट हस्ते व्युपधाने निरूपके ।  
 चतुर्हस्ते सार्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति ॥ ३९१ ॥  
 सर्वत्रिंशतिका खट्टा सर्वकामार्थ-दायिनी ।  
 एवमष्टविधाः खट्टाः समानेनोपदर्शिताः ॥ ३९२ ॥  
 आदित्यादि-दशाजानां नृणां सम्पत्ति-दायकाः ।  
 कार्याः शिल्पिभिरेतासु विविधाकृति-कल्पनाः ।  
 सर्व-षोडशिका खट्टा सर्वेषामेव मुच्यते (२) ॥ ३९३ ॥  
 अष्टौ खण्डानि यस्याः स्युश्चतुर्हस्त-शतानि च (३)  
 'श्रीसर्वमङ्गला' नाम खट्टेषा पृथिवी-पतेः ॥ ३९४ ॥  
 इयं यदा सच्छदना तदा सर्वजयाऽभिधा ।  
 यात्रासिद्धिः सर्व-सिद्धिर्विजया चाष्टमङ्गला ॥ ३९५ ॥  
 एकैकहस्त-सङ्ख्या तु (४) भवेन्नञ्च मतःपरम् ।  
 जयोऽथ मङ्गलः श्रेयान् चिचकान्तः परो महान् ॥ ३९६ ॥

( २० ) सप्तविंशतिका इति (ख)पुस्तक पाठः ।

( १ )—श्चरणाश्चरणा इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( २ ) एवमुच्यते इति (क) पुस्तक पाठः

( ३ ) युतानि च (शतानि च) इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( ४ ) बुध्यासु इति (ख) पुस्तक पाठः ।

एकैक हस्त दृष्ट्या तु मञ्चानामिति लक्षणम् ॥ ३९७ ॥  
 यात्रासिद्धिं समारभ्य येऽमौ षोडशकीर्त्तिताः ।  
 आदित्यादि-दशाजानामाद्यन्तैक द्वयं क्रमात् ॥ ३९८ ॥  
 दूर दर्शो दीर्घ-दर्शो दुर्लङ्घ्योऽथ दुरासदः ।  
 यथोत्तरं दशगुणा पादैक (५) परिणाहिनः ॥ ३९९ ॥  
 प्रासादसंज्ञकाः कार्या राज्ञा सुखमभीप्सता ।  
 चत्वार एते सर्व्वेषां भूपतीनां सुखावहाः ॥ ४०० ॥  
 श्रीभोजमते च,—  
 सर्व्वत्रिंशतिकां यावत् आरभ्योभय-षोडशीम् ।  
 खट्वाणामिति नामानि अष्टौ हस्त-(६) हयाधिको ॥ ४०१ ॥  
 तदुयथा,—  
 मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखासनम् ।  
 प्रचण्डा सर्व्वतोभद्रा खट्वानामष्टकं विदुः ॥ ४०२ ॥

आसां पूर्व्ववद् विभागः ।

पराशरसंहितायान्तु,—  
 अष्टाभिः काष्ठ-खण्डैस्तु योऽक्षं पिण्डो(७) विजायते ।  
 स चेक्ष्मो भवेत् खट्वा प्रणाश्या स्याद् यतीऽन्यथा ॥ ४०३ ॥  
 समे सर्वाय-सम्पत्तिर्विषमे विपदास्यदम् ।  
 तस्मात् खट्वाङ्ग(८) पिण्डो यः ममःकार्थ्यः स सूरिभिः ॥ ४०४ ॥

- ( ५ ) पदैक इति (खै) पुस्तक पाठः ।  
 ( ६ ) हस्ता इति (ख) पुस्तक पाठः  
 ( ७ ) विजायते इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ८ ) खट्वाङ्ग इति (ग) पुस्तक पाठः ।

इदन्तु सामान्यं सर्वसम्मतञ्च  
काष्ठ-नियमस्तु पूर्वबदेव ॥ ४०५ ॥  
इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ खट्टोद्देशः

### अथ पीठोद्देशः ।

घातु-पाषाण-काष्ठैश्च पीठस्त्रिविध उच्यते ।  
घातवश्च शिलाश्लेष काष्ठानि विविधानि च ।  
तदत्र संप्रवक्ष्यामि यथैषामुपपद्यते (८) ॥ ४०६ ॥

अथ मानम् ।

हस्तद्वयन्तु दैर्घ्येण तदर्धे परिणाहतः ।  
तदर्धेनोन्नतः पीठः 'सुख' इत्यभिधीयते ॥ ४०७ ॥  
हस्तद्वय-द्वयाधिक्यात् पञ्चपीठा भवन्ति हि ।  
सुखो (१०) जयः शुभः सिद्धिः सम्पत्तेति यथाक्रमम् ॥ ४०८ ॥  
धनभोग-सुखैश्वर्य-वाञ्छितार्थ-प्रदायकः ।  
सम-दीर्घ-सुखावाप्तिर्विषमे विषमापदः ॥ ४०९ ॥  
आयाम-परिणाहाभ्यां हस्त-द्वयमितो हि यः ।  
'राजपीठ' इति ज्ञेयः सकलार्थ-प्रसाधकः ।  
अत्राभिषेक-मिच्छन्ति क्षितिपस्य पुराविदः ॥ ४१० ॥  
दैर्घ्योन्नति-परिणाहैः षडहस्तमितो हि यः ।  
राज्ञां चित्त-प्रसादार्थं केलि-पीठाभिधानकम् ॥ ४११ ॥

( ८ ) उपयुच्यते (उपगद्यते) इति (ख)-(ग) पुस्तक पाठः ।

( १० ) सुखा इति (ख)-(ग) पुस्तक पाठः ।

दैर्घ्योन्नति-परिणाहैरष्टहस्तमितो हि यः ।

अङ्ग पीठोद्भयं नान्ना जनानाञ्च (११) सुखप्रदः ॥ ४१२ ॥

कानकोराज पीठः स्याज्जयो वा राजतः सुखम् ।

राज्ञामिवोपयोक्तव्यो लाघवञ्चोत्तरोत्तरम् ॥ ४१३ ॥

राज-पीठेति वायुः स्या-(१२) जये सर्वान् महीं जयेत् ॥४१४॥

जावको जावयेच्छत्रून् सुखे सुख-मवाप्नुयात् ।

राजतः कौर्त्ति-जननो धन-वृद्धि-करः परः ॥ ४१५ ॥

ताम्रः प्रताप-जननो विपक्षः क्षय-कारकः ।

लौहस्तूष्णाटने सर्वः सर्वकर्मसु युज्यते ॥

त्रयु सौसक-रङ्गाद्याः शत्रु-क्षय-फलप्रदाः ॥ ४१६ ॥

इति धातु-पीठाः ॥

अथ शिलापीठाः ।

राज-पीठो वज्रपाणेरेव नान्यस्य दृश्यते ।

पद्मरागीदिनेशस्य चन्द्रकान्तो विधोरपि ॥ ४१७ ॥

राहोभ्रारकतःपीठः शनेनील-समुद्भवः ।

गोमेदकस्तु सोमस्य स्फाटिकस्तु वृहस्पतेः ॥ ४१८ ॥

शुक्रस्य वैदूर्य-भवः प्रावालो मङ्गलस्य हि ॥ ४१९ ॥

इत्यं पुराणवार्त्ता ।

यो यस्य हि दशाजातः पीठस्तस्य हि तन्मयः ।

स्फाटिकन्तु महीन्द्राणां सर्वेषामिव युज्यते (१३) ॥ ४२० ॥

( ११ ) भवेत्यङ्ग इति (क)-(ग) पुस्तक पाठः ।

( १२ ) वाङ्गः स्यात् इति (क) पुस्तक पाठः ।

( १३ ) -मेवसुखते इति (क) पुस्तक पाठः ।

अभिषेके च यात्रायां उक्तवे जय-कर्मणि ।  
 अयस्कान्तोपघटितः \* संग्रामे पीठ इष्यते ॥ ४२१ ॥  
 गरुडोद्धार-(१४) रचिते वर्षासु नृपतिर्वसेत् ।  
 शुद्धरत्न-मयं पीठं भजते घन-गर्ज्जिते ॥ ४२२ ॥  
 सामान्य-प्रास्तरः पीठो विलासाय (१५) मञ्जीभुजाम् ।  
 एषां मानं गुणाश्चापि विज्ञेया धातुपीठवत् ॥ ४२३ ॥

### अथ काष्ठपीठाः ।

तद्यथा, मानन्तु पूर्ववदेव ।  
 सम्पत्ति-सुखद्वयार्थं गाम्भारि-जनितो जयः ।  
 जारको रोगनाशाय सुख-शत्रु-विनाशनः ॥ ४२४ ॥  
 'सिद्धिः' सर्वार्थ-संसिद्धेः विजयाय च वैरिणाम् ।  
 'शुभः' स्यादभिषेके च सम्पद्दैरि-निवारणः ॥ ४२५ ॥  
 पालाशो राजकाः पीठः सुख-सम्पत्ति-कारकः ।  
 'जयः' स्यादभिषेके च शुभः शत्रु-विनाशनः ॥ ४२६ ॥  
 सुखो रोग-विनाशाय सिद्धिः सर्वार्थदायिका ।  
 सम्यदुच्चाटन-विधौ विज्ञेयः पीठ-लक्षणम् ॥ ४२७ ॥  
 चान्दनस्तु सुखः पीठोऽभिषेके मञ्जीभुजाम् ।  
 जयः स्याद्रोग-नाशाय शुभः सौख्यं प्रयच्छति ॥ ४२८ ॥

( १४ ) गरुडोद्धार इति (ख) पुस्तकपाठः ।

( १५ ) विशालाय इति (ख) पुस्तक पाठः ।

\* अयस्कान्तशुक्लः, कान्तलौह इति केचित् ।

तारको ग्रहतुष्यर्थं अन्ये तु (१६) रति-दुस्करा ? ।  
 यज्ञतो निर्भितास्ते तु साम्राज्य-फलदायकाः ॥ ४२८ ॥  
 कालीयको जारकोऽपि भूभुजामभिषेचने ।  
 पीठा नगरका- (१७) दीना मन्ये चन्दन-वह्निदुः ॥ ४३० ॥  
 वाकुलस्तु शुभः पीठो भूभुजामभिषेचने ।  
 जयो रोग-विनाशाय सुख-सम्पत्ति-कारकः ॥ ४३१ ॥  
 सिद्धिः सिद्धि-प्रदा सम्पत् संग्रामे विजय-प्रदः ।  
 जावको (१८) जरणायस्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥ ४३२ ॥  
 एवं सुगन्धि-कुसुमाः ससारा ये च पादपाः ।  
 वाकुलेन समः कार्य्यः एवं पीठस्य निर्णयः ॥ ४३३ ॥  
 ये शुष्ककाष्ठा वृक्षास्तु मृदवो लघवोऽथवा ।  
 गान्धारी \* सदृशः पीठस्तेषां कार्य्यस्तथा गुणः ॥ ४३४ ॥  
 फलिनश्च ससाराश्च रक्तसाराश्च ये नगाः ।  
 तेषां पानसवत् पीठस्तथैव गुणमावहेत् ॥ ४३५ ॥

### अथनिषेधः

विज्ञेयो निन्दितः पीठः लोहोत्थः सर्वधातुजे ।  
 शिलोत्थः शार्करो वर्ज्यः कर्करश्च विशेषतः ॥  
 काष्ठजेषु च पीठेषु नासारा नातिसारिणः ॥ ४३६ ॥

( १६ ) आन्यत्तरति (अन्ये तु) (क)—(ग) पुस्तक पाठः ।

( १७ ) नागरका इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( १८ ) जारक (जीवक) इति (क)—(ग) पुस्तक पाठः ।

\* “गान्धारी निर्भिंतं शक्तं नान्यदारुमयं शुभम्” इति तन्त्रशास्त्रे ।

तथाहि,—

आस्र-जम्बु-कदम्बानां आमनं वंशनाशनम् ॥ ४३७ ॥

भोजस्वाह—

गुरुः पीठो गौरवाय लघुर्लाघव-कारकः ॥ ४३८ ॥

पराशरस्तु,—

नाग्रन्यिर्नातिग्रन्यिश्च नागुरुं नां समाकृतिः ।

पीठः स्यात् सुखमम्पत्यै नातिदौर्घो नवामनः (१९) ॥ ४३९ ॥

ये चान्ये पीठ-सदृशा दृश्याः शिल्पिविनिर्मिताः ।

गुणान् दोषांश्च मानञ्च तेषां पीठवदादिशेत् ॥ ४४० ॥

विचार्य्यं तेन विधिना यः शुद्धं पीठमाचरेत् ।

तस्य लक्ष्मीरिदं (२०) वैश्वं कदाचिन्न विमुञ्चति ॥ ४४१ ॥

अज्ञानादथवा मोहाद्योऽन्यथा पीठमाचरेत् ।

एतानि तस्य नश्यन्ति लक्ष्मीरायुः कुलं वलम् ॥ ४४२ ॥

इति पीठोद्देशः ॥

खट्वायां यो गुणो दोषो मानञ्च परिकीर्तितम् ।

तेनैव खट्वा-काष्ठोत्थं तथैवगुणमावहेत् ॥ ४४३ ॥

अनेनैव विधानेन कार्य्यं बहुविधासनम् ।

विना नौकासनं कार्य्यं सर्वत्रैवासनं गुरु ॥ ४४४ ॥

इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ आसनयुक्तिः ॥

( १९ ) न ऋत्विक् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( २० ) -रियम् इति (ख) पुस्तक पाठः ।



## अथ छत्र-युक्तिः \* ।

विशेषश्चाथ सामान्यं छत्रस्य द्विविधा भिदा ।  
राज्ञश्छ(सू)त्रं विशेषाख्यं सामान्यं चान्यदुच्यते ॥ ४४५ ॥

तत्र विशेष छत्रोद्देशः ।

सदण्डं चाथनिर्दण्डं तज्ज्ञेयं द्विविधं पुनः ।  
सदण्डं तत्र विज्ञेयं सारणाऽऽकुञ्चनात्मकम् ॥ ४४६ ॥  
दण्डः (१) कन्दं शलाकाश्च रज्ज्वस्त्रञ्च कौलकम् ।  
षड्भिरैतैः सुसन्दिष्टैः(२)श्छत्र \* मित्यभिधीयते ॥ ४४७ ॥  
दिगष्ट-षट् चतुर्हस्त-दीर्घा दण्डी युग-क्रमात् ।  
षड् वाण-वेद-नयन-वितस्त्या कन्द उच्यते ॥ ४४८ ॥  
शतान्यशौतिः षड्भिश्च चत्वारिंशद् युग-क्रमात् ।  
शलाकाः षट्पञ्च-वेद-त्रि-हस्तैः सम्मिताः क्रमात् ॥ ४४९ ॥  
नवभिस्तन्तुभिः सूत्रं सूत्रैस्तु नवभिर्गुणः ।  
गुणैस्तु नवभिः पाशो रश्मिस्तैर्नवभिर्भवेत् ॥ ४५० ॥

( १ ) कुण्ड इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) सन्दिष्टे इति (क) पुस्तक पाठः ।

\* राज्ञोऽर्देयमेतत् त्रयं छत्रसुभेचामरि च ।

“अर्देयमेतत् त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रसुभे च चामरि ।”

“छत्रन्ते वाक्शं गेहं” इति मार्कण्डेयपुराणे ।

केचन सुरयः, छत्रदण्डचामराणामित्तत्रयं अर्देयमिति भूभुजी मन्यन्ते ।

“छत्रीवर्षातपे नित्यम्” इति स्मृतिः ।

\* अत्र दण्डकन्द=शलाका-रज्जु-वस्त्र-कौलकानां छत्रनिर्माणे सम्भूय कारित्वं ज्ञेयम् । तथा च प्राञ्चः प्रीतुस्त्रैविध्यमस्य—

“देवद्वयं राजद्वयं गरुद्वयन्तु भूसुराः ।

छादनाच्छत्रमित्येतत् त्रिविधं संप्रकीर्तितम् ॥”

नवाष्ट-सप्त-षट्-संख्यै रश्मिभोरज्जवः क्रमात् ।  
 वस्त्रं शलाका-द्विगुणमायामेन प्रतिष्ठितम् ॥ ४५१ ॥  
 भानु-दिग्ग्रह-वसुभिरङ्गुलीभिस्तु कौलकः ।  
 षष्ठां यन्मानमुदिततद्राज्ञा(३)मिव भूतये ॥ ४५२ ॥  
 पादोनं युवराजस्य अन्येषाम्तु तदर्षतः ।  
 एतेन राज्ञो दण्डोऽभूद् युवराजस्य तत्पुनः ॥ ४५३ ॥

अन्येषां तदेव ।

विशुद्ध-काष्ठस्य तु दण्ड-कन्दौ,  
 तथा शलाका अपि शुद्धवंशजाः ॥  
 रज्जुश्च रक्तौ वसनश्च रक्तम् ;  
 क्वचं प्रसादं नृपतेर्वदन्ति ॥ ४५४ ॥  
 प्रसादं इति प्रसादाहम् ।

नीलोदण्डश्च वस्त्रश्च शिरः कुम्भस्तु (४) कानकः ।  
 सोवर्णं युवराजस्य प्रतापं नामविश्रुतम् ॥ ४५५ ॥  
 चान्दनौ दण्डकन्दौ चेत् सुशुक्ले रज्जुवाससौ ।  
 क्वचं मनोहरं राज्ञां स्वर्ण-कुम्भोपशोभितम् ॥ ४५६ ॥  
 कानकौ दण्डकन्दौ तु शलाकाऽपि कानका ।  
 शुक्लानि रज्जु-वासांसि स्वर्णकुम्भस्तथोपरि ।  
 इदं कनकदण्डाख्यं क्वचं सर्वार्थ-साधकम् ॥ ४५७ ॥  
 दण्ड-कन्द-शलाकाश्च शुद्ध-स्वर्णेन निर्मिताः ।  
 कौलकं स्वर्ण-घटितं अशुक्ले रज्जु-वाससौ ।  
 कुम्भादि रथ हंसादिश्चामरादिर्यथाक्रमम् ॥ ४५८ ॥

( ३ ) तदण्डानेव इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( ४ ) कौलक ति (ख) पुस्तक पाठः ।

कुम्भादावथ हंसादौ नवरत्नानि रक्षयेत् ।  
 हात्रिंशन्मौक्तिको माला हात्रिंश(५)त्तत्र दापयेत् ॥ ४५८ ॥  
 सर्वोपरि ब्रह्म-जातिं विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ।  
 दण्डान्ते कुरुविन्दांश्च पद्मरागांश्च विन्यसेत् ॥ ४६० ॥  
 स्वामिहस्तैक-मानेन चामरः सित इष्यते ।  
 इत्ययं नवदण्डाख्यः छत्रराजो महीभुजाम् ॥ ४६१ ॥  
 अभिषेके (६) विवाहे च ग्रहाणां प्रीति-वर्धनः ।  
 पताका नवदण्डाग्रे राज्ञोऽष्टाङ्गुली-सम्भिताः ॥ ४६२ ॥

अथ कुम्भादिः ।

कलशो दर्पणश्चन्द्रः पद्मकोषो यथाक्रमम् ।  
 ब्रह्म-क्षत्रियभविट्-शूद्र-जातीनां नवदण्डके ॥ ४६३ ॥  
 हंसश्यामः शुकः केको व्याघ्रः सिंहो गजोहयः ।  
 आदित्यादि-दशाजानां एतेस्युर्नवदण्डगाः ॥ ४६४ ॥  
 चामरश्चासपक्षानि चित्रवस्त्राणि च क्रमात् ।  
 जाङ्गलादि-महीन्द्राणां भवन्ति नवदण्डके (७) ॥ ४६५ ॥  
 शुक्ल-रक्त-पौत नीलं वस्त्रमण्डप-संस्थितम् (८) ।  
 शुक्लवर्ण-वस्त्रं सर्वेषामुपरि प्रणिधोयते ॥ ४६६ ॥  
 शुक्लः रक्ताः पौत-नीलाः पताकाश्चापि रज्जवः ।  
 चामराणां वर्णभेद एवमेव प्रकाशितः ॥ ४६७ ॥  
 नानावर्णस्तु (९) सर्वेषां सर्वत्रैवोपयुज्यते ॥ ४६८ ॥

- 
- ( ५ ) तत्प्रदापयेत् इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ६ ) अभिषेके इति-(ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ७ ) नवदण्डकाः इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ८ ) संशुभम् इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ९ ) वर्णान्तु इति (ख) पुस्तक पाठः ।

अर्कवद्वा(र्षा)भिधो विप्रस्यटवद्वा(र्ष)स्तु क्षत्रियः ।  
 तपवद्वास्तु वैश्यः स्याद् यशोवद्वास्तु शूद्रकः ॥ ४६८ ॥  
 अन्यानि यानि छत्राणि विविधाकृति-मन्ति च ।  
 तानि चित्त-प्रमोदायं कार्य्याणि त्रितयन्त्विदम् ॥ ४७० ॥  
 नवदण्डोऽभिषेके च वारे कनक-दण्डयोः ।  
 मनोहरं प्रयाणेषु छत्री (१०) भोजस्य सन्मतम् ॥ ४७१ ॥  
 मनोहरं श्री(११)कनक-दण्डञ्च नवदण्डकम् ।  
 छत्रञ्च त्रिविधं ज्ञेयं त्रिविधानां मही-भुजाम् ॥ ४७२ ॥  
 मण्डलेशश्च राजा च चक्रवर्ती च यो नृपः ।  
 आनूपो जाङ्गलो देशः माधारण-गतिस्त्रिधा ॥  
 देशत्रयाधीश्वराणां छत्र-त्रयमिदं क्रमात् ॥ ४७३ ॥

दण्डनियमस्तु अन्यत्र ।

चम्पकः पनसः शालः श्रीफलश्चन्दनस्तथा ।

वकुलश्चाथ निम्बश्च वज्रवारण (१२) मित्यपि \* ॥ ४७४ ॥

( १० ) छत्रं इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ११ ) स्त्रो (न्तु) कनक इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( १२ ) वज्रधारणम् इति (ख) पुस्तकः पाठः ।

\* अत्र वज्र वारका वद्वाः सन्ति—यथा,—वृक्षेषु लुङ्गो, नारीकैलः, तुलसी च एतान्  
 गृहीपरि आर्याः प्राञ्चोर्गचितवन्त । लोहे—अयस्कान्त-चुम्बकौ त्रिशलाकारौ । एवं मन्त्रेषु—

“सुनेः कल्याण-मित्रस्य जैमिनेशापि कौत्तं नात् ।

विद्युदग्निभयं न स्यात् स्यापिते च गृहीदरे ॥”

“प्रचञ्च पवनाघाते निर्घोषेस्तनितेऽपि च ।

त्रि-पठेत् जैमिनि-तत्र प्राङ्मुखो वा ह्युदस्युः ॥”

“जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैसम्पायन एव च ।

पुलहः क्रतु पुलस्त्यौ षडेते वज्रवारका ॥”

“रामं स्कन्दं हनुमन्तं वैजतेयं हकीदरम् ।

ये स्मरन्ति विरुपाक्षं न तेषां विदासी भयम् ॥”

इति योगविज्ञानशास्त्रे ।

आदित्यादि-दशाजानां दण्डकाष्ठाष्टकं विदुः ।  
 चान्ननः कृत्स्न-दण्डस्तु सर्व्वेषामिव युज्यते ॥  
 विशुद्ध-कोण-धारं हि तद् वज्रं वज्रधारणम् ॥ ४७५ ॥  
 इति सदण्ड-लक्षणम् ॥

अथ निर्दण्ड-लक्षणम् ।

निर्दण्डं दण्ड-रहितं समाकुञ्चन-वर्जितम् ।  
 मणीनामथ वस्त्राणां निर्णयस्तु सदण्डवत् ॥ ४७६ ॥  
 मुख्यं जघन्यं द्विधिधं तत्र मुख्यमिहायतम् ।  
 जघन्यं बलयाकारं तयोर्मानं यथा लघु ॥ ४७७ ॥  
 दीर्घस्य मानं निर्दिष्टं भानु-दिग् नव(सु) मुष्टिभिः ।  
 बलयस्य हि निर्दिष्टं तावतीभिर्वितस्त्रिभिः ॥ ४७८ ॥  
 इति प्रोक्तो विशेषस्य विशेषो भोज-भूभुजाम् ।  
 इत्थं विशार्य्य यो राजा राजच्छत्रं समाचरेत् ।  
 सचिरं पाति वसुधां धन-सम्पत्ति-ऋद्धिमात् (१३) ॥ ४७९ ॥  
 अज्ञानादथवा मोहाद् योऽन्यथा कृत्स्नमाचरेत् ।  
 सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति भयं रोगं कुल-क्षयम् ॥ ४८० ॥  
 विधान-शून्यं कृत्स्नं मस्तकोपरि भूपतिः ।  
 यो धत्ते तस्य दुर्व्वृत्तेर्लक्ष्मी-कुल-बल-क्षयः ॥ ४८१ ॥

इति विशेष कृत्स्नोद्देशः ।

कुञ्चनादण्डकृत्स्नस्य (१४) कृत्स्नं मामान्यमुच्यते ।  
 निर्दण्डश्च सदण्डश्च कृत्स्नस्तु द्विविधं विदुः ॥ ४८२ ॥

(१३) बुद्धिमान् इति (ख) पुस्तक पाठः ।

(१४) दण्डकृत्स्नस्तु इति (ग) पुस्तक पाठः ।

आयाम-परिणाहाभ्यां नवमुष्टि-मितं हि तत् ।  
 इदं हि सर्व्वतोभद्रं सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥ ४८३ ॥ •  
 एकैक मुष्टिहृत्प्रातु यावद्विंशतिमुष्टिकम् ।  
 मेघादि-लग्नजातानां नृणां कृत्रमिदं क्रमात् ॥ ४८४ ॥

अथ सदण्डम् ।

आयाम-परिणाहेन हस्तद्वयमिदं हि यत् ।  
 स चतुर्हस्त-दण्डाब्धो दण्ड-कृत्रीति गद्यते ॥ ४८५ ॥  
 सर्व्वेषां सुखसम्पत्त्यै सर्व्वत्रैवोपयुज्यते (१५) ।  
 एकैक हृत्प्रा मुष्टिस्तु कृत्रे दण्डे वितस्तयः (१६) ॥ ४८६ ॥  
 ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-शूद्र जातीनां क्रमतो विदुः ॥ ४८७ ॥

क्रम नियमस्तु तथैव ।

शलाका बस्त्र-दण्डादि-वर्णः पूर्व्ववदिष्यते ॥ ४८८ ॥

भोजोऽपि—

लघुता दीघता चैव दण्ड-सूत्री-गुणग्रहः ।  
 इत्यं विचार्य्य यः कुर्यात् मानव-कृत्रमात्मनः ॥ ४८९ ॥  
 स लक्ष्मीं विजयं कीर्त्तिं प्रतापञ्चाभिवन्दति ॥ ४९० ॥  
 यो भोहादथवा दग्धात् कुरुते कृत्रमन्वथा ।  
 स विषौदति भोजस्य वाक्यमेतत् असंशयम् (१७) ॥ ४९१ ॥  
 इति भोजराजीये युक्तिकल्पतरौ कृत्रयुक्तिः ।

- ( १५ ) उपजायते इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( १६ ) वितस्तयः इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( १७ ) असंशयः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

## तत्रध्वज-युक्तिः ।

सेना-चिह्नं क्षितीशानां दण्डोध्वज इति स्मृतः ।  
 सपताको निष्पताकः स ज्ञेयो द्विविधो वुधैः ॥ ४८२ ॥  
 स पातक-ध्वस्याग्रे यथा हस्तं परिन्यसेत् ।  
 जय-हस्तो ध्वजो नाम नैनं सामान्यमर्हति ॥ ४८३ ॥  
 वंशोऽथवा कुलः शालः पालाशसम्पकस्तथा ।  
 नैपो नैषो(१)थवा दण्डस्तथा वैराज-वारणः ॥ ४८४ ॥  
 अज्ञानादिक-(२) संज्ञानां वर्ण-रूपः प्रकाशितः ।  
 सर्वेषां चैव वंशस्तु दण्डः सम्पत्ति-कारकः ॥ ४८५ ॥

अकचटतप यथाः ।

पताका सार्ध-दैर्घ्येण दण्डस्तु पृथिवी-भुजाम् ।  
 प्रतापाय पताकास्तु अष्टावैव प्रकाशिताः ॥ ४८६ ॥  
 पञ्चहस्तायता(यथा) हस्त-परिणाहा जयाभिधाः ।  
 जया च विजया भीमा चपला वैजयन्तिका ॥ ४८७ ॥  
 दीर्घा विलासा लोला च ज्ञेया हस्तैक वृद्धितः ।  
 परिणाहे पादवृद्धि रथ वर्णस्य निर्णयः ॥ ४८८ ॥  
 रक्तः खेतोऽरणः पौतो चित्रो नीलोऽथ कर्दुरः ।  
 कृष्णश्चेति पताकानां वर्णः रूपः प्रकाशितः ।  
 अवर्णा(ज्ञा)दिकसंज्ञानां अष्टानामष्टक-त्रयम् ॥ ४८९ ॥  
 कलसो दर्पणसन्द्रः पद्मकोषो यथाक्रमम् ।  
 ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्शूद्र-जातीनां संप्रकाशितः ॥ ५०० ॥

(१) नैषा निम्बो इति (ख) पुस्तक पाठः ।

(२) अवर्णादिक इति (ख) पुस्तक पाठः ।

गजादि-युक्ता सा प्रोक्ता जयन्ती सर्व्वमङ्गला ।  
 गजः सिंहो हयो द्विपो चतुर्णां पृथिवी-भूजाम् ॥ १ ॥  
 हंसादि-युक्ता विज्ञेया राज्ञा सैवाष्टमङ्गला ।  
 हंसः केकी शुकः चासौ ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥ २ ॥  
 चामरादि-समायुक्ता सा ज्ञेया सर्व्ववृद्धिदा ।  
 चामरश्चास-पद्मानि चित्रबस्त्रं तथा सितम् ॥ ३ ॥  
 चतुर्णां वेदनयन-पक्षास्त्र (३) गणिताः क्रमात् ।  
 तदये यदि विन्यस्तं पताका-द्वितयं भवेत् ॥ ४ ॥  
 इयं (४) हि सर्व्वतोभद्रा पताका चक्रवर्त्तिनः ।  
 महर्णः पूर्व्ववज् ज्ञेयः प्रमाणं विधि-बोधितम् ॥ ५ ॥  
 कानकं राजतं ताम्रं नाना धातुमयं क्रमात् ।  
 कुम्भादिकं प्रशं-न्ति पताकाये मही-भुजाम् ॥ ६ ॥  
 अत्रापि रत्न-विन्यासो विधेयो रजत-क्रमः ।  
 चतुर्भिर्भूकरास्याद्यैर्मुक्ता चेत् सर्व्व-सिद्धिदा ॥ ७ ॥  
 तदाश्रेयस्करौ नाम सा पताका विजायते ।  
 मकरोऽथ गजः सिंहः व्याघ्रो वाजो मृगः शुकः ॥ ८ ॥  
 शुचि (५) खेति समुद्दिष्टमादित्यादि-दशाभुवाम् ।  
 इति प्रोक्तः पताकानां निर्णयः पृथिवी-भुजाम् ॥ ९ ॥  
 अन्येषामतिसंज्ञेपात् पताका-लक्षणं शृणु ।  
 गभस्तिरथहस्तश्च तथा हस्तद्वयं क्रमात् ॥ १० ॥  
 यथोत्तरं द्विगुणितं पत्नी दशगुणैः क्रमात् ।  
 एवं सहस्राधिपतेः पताका तीर्थ्यहस्तिकी ॥ ११ ॥

( ३ ) पञ्चन्व इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ४ ) इदं (इमं) इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ५ ) सूची इति (ग) पुस्तक पाठः



पताका सार्ध-दैर्घ्येण दण्डमानं प्रकीर्तितम् ।  
 वर्णादिकन्तु यत्किञ्चित् तत् सर्व्वं पूर्व्ववन्मतम् ॥ १२ ॥  
 दीर्घता लघुता चेति सपताक-ध्वजे गुणाः ।  
 अङ्गुशादिकमन्यच्च ध्वजाग्रे युक्तितोन्यसेत् ॥ १३ ॥  
 सञ्चैपेनेति निर्दिष्टं पताका-विधि-लक्षणम् ।  
 एवं विमृश्र(ष्य) मतिमान् यः पताकां समाचरेत् ॥ १४ ॥  
 स प्राप्नोति त्रियं कीर्त्तिं कुलवीर्य्य-बलौघ्रतिम् ।  
 पताकां पृथिवी-पालो योऽज्ञानादन्यथा चरेत् ।  
 स विषौदति संग्रामे मन्ददन्त (६) इव द्विपाः ॥ १५ ॥  
 इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ सपताक-ध्वजयुक्तिः ॥

### अथ निष्पताक-ध्वजः ।

पूर्व्ववहण्ड-नियमस्तत्र दैर्घ्यं विशेषणम् ।  
 दण्डपक्षाणि पञ्चस्र कुम्भस्र विहगोमणिः ॥ १६ ॥  
 निष्पताको ध्वजो राज्ञां षड्भिरितैः सुसज्जितैः ।  
 जयः कपालो विजयः क्षेत्रस्तत्र शिव-क्रमात् ॥ १७ ॥  
 राज्ञः पुरुषमानेन दण्डमानं प्रकीर्त्तितम् ।  
 ऊर्द्धाधः क्रमयोगेन तदण्डादिकमुच्यते ॥ १८ ॥  
 केकी चासौ मत्स्यरङ्गः(ङ्गः) द्विविधानां महीभुजाम् ।  
 ध्वजाग्रेषु विधेयानि पक्षाणि त्रियमिच्छताम् ।  
 पञ्चं कुम्भस्र विहगो माला चैव यथाक्रमम् ॥ १९ ॥

उपर्युपरितो देयं (७) निष्पताके महीभुजाम् ।  
 अष्ट षोडश-द्वात्रिंशच्चतुःषष्टिदलाख्य, जम् ॥ २० ॥  
 वृत्ताष्ट-दिग्दलीशाख(खुः) कुम्भः सम्पत्ति-कारकः ।  
 हंसखासः शुकःकेकी एक्षिणस्य यथाक्रमम् ॥ २१ ॥  
 वज्रस्य पद्मरागस्य नीलं वैदुर्यं मेव च ।  
 ब्रह्म-क्षत्रिय-षिट्-शूद्र जातीनां स्याद् यथाक्रमम् ॥ २२ ॥  
 कनकं रजतं युग्मं द्विविधानां महीभुजाम् ।  
 निष्पताक-ध्वजाजादि निर्माणे योगमिथ्यते ॥ २३ ॥  
 पताका यदि हस्तैका सर्वाग्रे योग्यवर्णिनौ ।  
 अयं ध्वजो विशालाख्यो विज्ञेयश्चक्रवर्त्तिनः ॥ २४ ॥  
 तत्रैव चामरे योग्ये विज्ञेयाः सर्वसम्पदः ।  
 इति राज्ञां समुद्दिष्टमन्येषां ध्वज उच्यते ॥ २५ ॥  
 नोद्धं विंशति-हस्तैभ्यो नचाव्वाग्दशहस्ततः ।  
 हस्त-हस्तैकसंहृत्तया ध्वजो दशविधोमतः । २६ ॥  
 सहस्राधिप (८) मारभ्य यावत् स्यादयुताधिपः ॥ २७ ॥  
 न सहस्राधिपान्यूनो ध्वज-धारणं मर्हति ।  
 अपि कोटिपते ज्ञेयो ध्वजो विंशति-हस्तकः ॥ २८ ॥  
 अत्रापि वर्ण-वस्त्रादि-निर्णयः पूर्ववन्मतः ।  
 स्थिरता चित्रता चेति निष्पताक ध्वजे गुणौ ॥ २९ ॥  
 यदेतदुभयं चिह्नं उभयोः संप्रकाशितम् ।  
 तत्प्रमाण-ध्वजे ज्ञेयमप्रधानेन निर्णयः ॥ ३० ॥

( ७ ) धेयम् इति (क) पुस्तक पाठः ।

( ८ ) सहस्रादिकम् इति (ख) पुस्तक पाठः ।

निष्पताक ध्वजोद्देशः प्रोक्तोऽयं भोज-भूभुजा ।  
 एतद्विभूत्य मतिमान् चिर सुखमवाप्नुतात् ॥ ३१ ॥  
 यो दम्भादथवाज्ञानाद्विलङ्घयति मानवः ।  
 स विसौदति नश्येत् तस्य कौर्त्तिःकुलं बलम् (८) ॥ ३२ ॥  
 इति ध्वजयुक्तिः ।

### अथोपकरण-युक्तिः ।

इत्थं ध्वज सिंहासन यानादिभ्यो यदन्यत्स्यात् ।  
 राज्याङ्गं तदुपकरणं तस्मान्नोके विशेषास्तु ॥ ३३ ॥  
 तस्य [उपकरणस्य] गणना ।

चामरश्चाथ भृङ्गारः चसकञ्च प्रसाधनौम् ।  
 वितानश्चाथ शय्या च व्यजनं दर्पणाम्बरम् ।  
 एतन्नवकमुद्दिष्टं राजोपकरणाख्यया ॥ ३४ ॥  
 तत्र चामरोद्देशः ।  
 हस्तद्वयोन्नतः शुभ्रः सुवर्णवलि-भूषितः ।  
 ह्यैरेणालङ्कृतो राज्ञां भव्यनामा सुखप्रदः ॥ ३५ ॥  
 बालशामर दैर्घ्याद्वा(त्वात्) आयासत्वं प्रकाशितम् ।  
 भव्यो भद्रो जयः श्रोलः (१०) सुख-सिद्धिचलः स्थिरः ।  
 वितस्थेकैक सम्बृहदा दिनेशादि-दशाभुवाम् ॥ ३६ ॥

( ८ ) कुलं मूलम् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( १० ) श्रोलः इति (ग) पुस्तक पाठः । •

सौवर्णं राजर्तं युग्मं त्रैदशानां महीभुजाम् ।  
 योजयेदिति निश्चित्य वलि-कल्पन कर्मणि ॥ ३७ ॥  
 स्थलजं जाङ्गलो राजा आनूपो जलजं वहेत् ।  
 हीरञ्च पद्मरागञ्च वैदुर्यं नील मेव च ॥ ३८ ॥  
 मणिवलिषु योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।  
 शुक्लो रक्तोऽथ पीतश्च नानावर्णो यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥  
 ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-शूद्र-जातीनाञ्च महीभुजाम् ।  
 चामरं राज-केशस्य न सामान्यस्य भुपतेः ॥ ४० ॥  
 न भव्यमानं तो न्यूनं चामरं गुणमावहेत् ।

### अथ चामरपरीक्षा ।

स्थलजं जलजञ्चेति चामरं द्विविधं विदुः ॥ ४१ ॥  
 मेरी हिमालये विन्ध्ये कैलासे मलये तथा ।  
 उदयेऽस्तगिरी चैव गन्धमादन पर्वते ॥ ४२ ॥  
 एवमेषु शैलेषु याश्चमर्यो भवन्ति हि ।  
 तासां वालस्य जायेत चामरेत्यभिधा भुवि ॥ ४३ ॥  
 आपीताः कनकाद्रिजा हिमगिरेः शुभ्रायता विन्ध्यजाः,  
 कैलासादसिताः सिता मलयजाः शुक्लास्तथा पिङ्गलाः ।  
 आरक्ता उदयोद्भवा चमरजा आनील-शुक्लत्विषः ;  
 कृष्णाः केचन गन्धमादन भवाः पाण्डुत्विष-शामराः ॥ ४४ ॥  
 अन्येषु प्रायसः कृष्णा शामराः सम्भवन्ति हि ।  
 ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-शूद्र-जातयस्ता-श्चतुर्विधाः ॥ ४५ ॥  
 चमर्यः पर्वतोद्भूता यथापूर्वं गुणावहाः ।  
 दीर्घ-वालाः सुलघवाः स्निग्धाङ्गाश्चापि कोमलाः ॥ ४६ ॥

विरला स्तनु-पर्वाणः चमर्थ्यो ब्रह्म-जातयः ।  
 विना संस्कारमप्यासां चामरखिमलम्भवेत् ॥ ४७ ॥  
 दीर्घ-वालाः सुगुरवः कर्करांशा भृशं घनाः ।  
 तोष्णाग्रास्तनुपर्वाण समर्थ्यः क्षेत्रजातयः ॥ ४८ ॥  
 विना संस्कारमप्यासां चामरं विमलं भवेत् ।  
 दीर्घ-वालाः सुगुरवः कर्करांशा भृशं घनाः ॥ ४९ ॥  
 विज्ञेयाः स्थूलपर्वाण समर्थ्यो वैश्यजातयः ।  
 संस्कारे चाप्यसंस्कारे न स्वभावं त्यजेदिद(य)म् ॥ ५० ॥  
 खर्ववालाः सुलघवः कोमलाङ्गा भृशं घनाः ।  
 'विज्ञेयाः स्थूलपर्वाण समर्थ्यो वैश्यजातयः ॥ ५१ ॥  
 संस्कारेण भवे(परि)च्छन्नं भवेन्मलिनमन्यथा(दा) ।  
 खर्व-वालाः सुगुरवो विमलाः कर्करांशास्तथा' ॥ ५२ ॥  
 चमर्थ्य-स्तनु-पर्वाणो विज्ञेयाः शुद्ध-जातयः ।  
 संस्कारेणापि मलिनमासां चामरमिष्यते ॥ ५३ ॥  
 दीर्घता लघुता चैव स्वच्छता घनता तथा ।  
 गुणाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः ॥ ५४ ॥  
 खर्वता गुरुता चैव वैबर्ध्य मलिनाङ्गता ।  
 दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः ॥ ५५ ॥  
 दीर्घं दीर्घाशुराप्नोति लघौ भीति-विनाशनम् ।  
 स्वच्छः (१) स्यान्न-कौर्त्तिभ्यां घने स्युः स्थिर-सम्पदः ॥ ५६ ॥  
 स्वर्वं खर्वायुरुद्दिष्टं गुरुर्गुरु-भयप्रदः ।  
 विरले रोग-शोकाभ्यां मलिनं मृत्युमादिशेत् ॥ ५७ ॥  
 इति स्थलजम् ( चामरम् ) ॥

अथ जलजम् ।

लवणेक्षु सुरां सर्पिंस्त्रीयो दधिपयोव्विषु ।  
 यथोत्तरं गुणवहासमर्थः सप्तसप्तसु ॥ ५८ ॥  
 पुच्छानि तासां क्षप्तानि (२) जन्तुभिर्मकरादिभिः ।  
 कदाचिदुपलभ्येत तत्तीरे पुण्य-शालिभिः ॥ ५९ ॥  
 लवणाब्धि-समुद्भूतं पीतं गुरु-घनस्तथा ।  
 वङ्गौघ्निसस्य(श्च) वालखेत् किञ्चिच्चट-चटायते ॥ ६० ॥  
 इक्षु-सिन्धुद्भवं ताम्रं चामरं विमलं लघु ।  
 मक्षिका मशकाश्चैव तस्मिन् व्यजति चामरे ॥ ६१ ॥  
 सुराब्धि-जातं कलुषं कर्षुरं गुरु-कर्कशम् ।  
 तद्गन्धेनैव माद्यन्ति (३) अपि वृक्षा मतङ्गजाः ॥ ६२ ॥  
 सर्पिःसिन्धुद्भवं स्निग्धं श्वेता-पीतं घनं लघु ।  
 वायुरोगाः प्रशाम्यन्ति तस्य वीजन-वायुना ॥ ६३ ॥  
 जल-सिन्धुद्भवं पाण्डु दीर्घं लघु घनं महत् ।  
 त्रिदशस्यैव तद्गच्छीस्तस्य वीजन-वायुना ॥ ६४ ॥  
 दधि-सिन्धु-भवं श्वेतं वामनं लघुसंहतम् ।  
 अस्य वातेन नश्येत्तु वृष्णा मूर्च्छा-मदो भ्रमः ॥ ६५ ॥  
 नारिष्टं नेतयस्तस्य यस्येदं चामरं गृहे ।  
 क्षीराब्धि-सम्भवं श्वेतं दीर्घं लघु घनं महत् ॥ ६६ ॥  
 अस्य चामर-राजस्य विज्ञेयो गुणविस्तरः ।  
 नाख्येन तपसा लभ्यो देवानामपि जायते ॥ ६७ ॥  
 क्रियतेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्नागैः सम्पत्ति-लोलूपैः ।

(२) समर्थः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

(३) माद्यन्ति इति (ग) पुस्तक पाठः ।

एषां पूर्ववदन्नेयं जाति-दोष-गुणादिकम् ॥ ६८ ॥  
 स्थलजं जलजं चैव भाव्यमेत द्विशेषणम् ।  
 स्थलजं सुखदह्यं हि दाहे मिषमिषायते ॥ ६९ ॥  
 जलजं बह्निदुर्दह्यं महान्तं धूममुद्गीरेत् (४) ।  
 चामराणां समुद्दिष्टं इत्येवं लक्षणद्वयम् ।  
 एवं विमृश्य यो धत्तेः स राजा सुखमश्नुते ॥ ७० ॥  
 जलजं चामरं राजा यो धत्ते जाङ्गलेश्वरः ।  
 तस्याचिरात् कुलं वीर्यं लक्ष्मीरायुश्च नश्यति ॥ ७१ ॥  
 अनूपाधीश्वरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा ।  
 तस्यैतानि विनश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्यशोवलम् ॥ ७२ ॥  
 नालं वर्णहये तेषां विधेयं शिल्पिनां क्रमात् ।  
 संस्कारो वालुकायन्त्रे(यान्तु) मसूर-सलिलादिभिः (५) ॥ ७३ ॥  
 एषां कृत्रिमदण्डत्वं प्रतिभाति यदा क्वचित् ।  
 तदोष्ण-सलिल-क्वाथात् कृत्रिमत्वं विपद्यते ॥ ७४ ॥  
 इति श्रीभोजराजीय युक्तिकल्पतरौ उपकरणयुक्तौ चामरोद्देशः ॥

### अथ भृङ्गारोद्देशः ।

राज्ञोऽभिषेक-पात्रं यद् 'भृङ्गार' इति तन्मतम् ।  
 तददृष्ट्वा तस्य मानमाकृतिश्चापि चाष्टधा ॥ ७५ ॥  
 सौवर्णं राजतं भौमं ताम्रं स्फाटिकमेव च \* ।  
 चान्दनं लोहजं शार्ङ्गमेतदष्टविधं मतम् ॥ ७६ ॥

(४) सुद्दिष्टे इति (२) पुस्तक पाठः ।

(५) मसूमसलिलादिभिः इति (२) पुस्तक पाठः ।

\* 'सौवर्णमित्यारभ्य-उन्मिता' इत्यन्तं सार्धश्लोकी (१६) पुस्तके नास्ति ।

भानुदिक् नव सप्ताष्ट-रुद्रलोक-सुरोन्मिताः ।  
 अष्टावष्टौ समाख्याता आयाम-परिणाहयोः ॥ ७७ ॥  
 द्वि-चतुर्वाण-वेदाब्धि(६) वाणसप्ताष्ट(त्म) वृत्तिता (७) ।  
 यथाक्रमं समुद्दिष्टं आदित्यादि-दशाभुवाम् ॥ ७८ ॥  
 पद्मरागस्तथा वज्रं वैदुर्यं मौक्तिकन्तथा ।  
 नीलं मरकतञ्चैव मुक्ताच सप्त कीर्त्तिताः ॥ ७९ ॥  
 भृङ्गारसप्तके न्यास्या(८)नभौमो मणिमर्हति ।  
 कानकं मृन्मयं वापि सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥ ८० ॥  
 कानकन्तु द्वितीशानां मृन्मयं सार्व्वयोगिकम् ।  
 शङ्ख पद्मेन्दुकङ्कारं प्रत्यस्रं विन्यसेत् क्रमात् ॥ ८१ ॥  
 चतुर्विधानां भूपानां चान्द्रः सर्व्वत्र शस्यते ।  
 श्वेतं रत्नं तथा पीतं कृष्णं चन्दनमुच्यते ॥ ८२ ॥  
 एतेषां सलिलैः सेकः चतुर्णां स्यान्महीभुजाम् ।  
 मङ्गी पद्मञ्च नीलञ्च तथा कृष्णापराजिता ।  
 एषां पुष्पानि केशेषु चतुर्जाति-महीभुजाम् ॥ ८३ ॥  
 हीरकं पद्मरागश्च वैदुर्यं नीलमेव च ।  
 चत्वारो मणयो धेयाः चतुर्णां सेचनान्भसि ॥ ८४ ॥  
 इत्थं निश्चित्य यः कुर्यात् नृपतिः सेकमात्मनः ।  
 स चिरायुर्भवेद्भोगी इतोऽन्यस्त्वन्यथाचरन् ॥ ८५ ॥

इति श्रीभोजराजौये युक्तिकल्पतरौ

भृङ्गारोद्देशः ॥

- ( ६ ) वालसप्ताष्ट इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ७ ) सप्ताष्टवृत्तिता इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ८ ) -न् भौमो इति (ख).पुस्तक पाठः ।



## अथ चषकोद्देशः ।

यत्पानपात्रं भूपानां तज्ज्ञेयं चषकं बुधैः ।  
 कानकं राजतं चैव स्फाटिकं काचमेव च \* ॥ ८३ ॥  
 वृत्तं 'स्त्र(सु)राष्ट्र-दिक्कोणं चतुर्णां पृथिवीभुजाम् ।  
 इत्यन्यत् सम्प्रतं तेषां निर्णयः पाठ-सम्प्रतः ॥  
 स्त्र-मुष्टि-सम्प्रितं रत्नैः चतुर्वर्णैः समन्वितम् ॥ ८७ ॥  
 मौक्तिकं (६) वाथ फालम्बा सर्वेषामेव युज्यते ।  
 काष्ठजं धातुजं शैलं जाङ्गलादि-महीभुजाम् ॥ ८८ ॥  
 'न (१) त्वन्यन्नम्प्रतं तेषां निर्णयः पाठ-सम्प्रतः ।  
 स्त्र मुष्टिसम्प्रितं रत्नं चतुर्वर्णैः समन्वितम्' ॥ ८९ ॥  
 यदन्यत्तोय-पानादि-पात्रं पृथ्वीभुजान्भवेत् ।  
 एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य निश्चयः ॥ ९० ॥  
 इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ चषकोद्देशः ।

## अथ प्रसाधनौ ।

प्रसाधनौ दिङ्मव-नाग-सप्त,  
 सङ्क्राभिरुक्ताङ्गुलीभिः क्रमेण ।  
 चतुर्विधानां पृथिवी-पतीनां ;  
 सम्पत्ति-सौभाग्य-यशः समृद्धिदा ॥ ९१ ॥

( ९ ) मार्त्तिकं इति इति (क) पुस्तक पाठः ।

\* काचपात्रवृत्तान्तु भारत-रामायण-छृति-पुराण-कादम्बव्यादी इत्यन्ते ।

+ "न त्वन्यदित्यारभ्य-समन्वितम्" इत्यन्त एकः श्लोकः (क) (ग) पुस्तकेऽधिकः पठितः इति मन्ये ।

काष्ठजा धातुजा चैव शृङ्गजा च यथाक्रमम् ।  
जाङ्गला नूप-सामान्य-देशजानां महीभुजाम् ॥ ८२ ॥  
छत्रदण्ड-वदुन्नेयः काष्ठजाया विनिश्चयः ।  
कनकं रजतं ताम्रं पित्तलं सीसकं तथा ॥ ८३ ॥  
लोहं सर्व्व(†)श्च सर्व्वार्थ-(र्षे)मादित्यादि-दशाभुवाम् ।  
राज्ञामेवोपयुज्येत कालकीर्त्ति-प्रसाधनी ॥ ८४ ॥  
मृगाणां महिषाणाञ्च शृङ्गजाता प्रसाधनी ।  
गज-दन्त-समुद्भूता राज्ञामेवोपयुज्यते ॥ ८५ ॥  
अत्रापि रत्न-विन्यासो ज्ञेयश्चामर-दण्डवत् ॥ ८६ ॥  
गुरुता लघुता चैव तथा घन-शलाकता ।  
मनोहरत्व-सुदितं प्रसाधन्या-गुणग्रहः ॥ ८७ ॥  
... .. \*  
—\*—

### अथ वितान-लक्षणम् ।

वितानोऽष्टविधः प्रोक्तस्तेषां लक्षणमुच्यते ।  
आयाम-परिणाहाभ्यां अष्टहस्तमितो हि सः(यः) ॥ ८८ ॥  
वितानो मङ्गलो नाम मङ्गलाय महीभुजाम् ।  
आयामो दशहस्तेन परिणाहेऽष्टहस्तकः ॥ ८९ ॥  
वितानो विजयो नाम भर्तुः सर्व्वार्थ-साधकः ।  
आयामे द्वादशभुजः प्रसरे दशहस्तकः ॥  
विताने अपि ... .. यथाक्रमम् ।  
... .. (†) ॥ ९० ॥

\* अथ सन्दर्भभागं किञ्चित् चूटितं पश्यामि । आदर्शेषु तन्नास्ति ।

† अत्रापि च तथैवादशेषे सन्दर्भांशोऽन्तरा नावलीक्यते ।

सामान्यामात्य-भूपाल-चक्रवर्त्तिषु योजयेत् ।  
 शुक्रवर्णा च सर्वेषां सर्वत्रैवोपयुज्यते ॥ १ ॥  
 विशौर्यता कोमलता उच्चता-समता तथा ।  
 स्वच्छता चेति कथितं शय्यानां गुणपञ्चकम् ॥ २ ॥  
 इत्थं विमृश्य स्वपिति शय्यायां यो महीपतिः ।  
 सचिरं सुखमाप्नोति दुःखन्तु विपरीतकम् (तः) ॥ ३ ॥  
 वितानतुष्यो व्यजनस्य वर्णः,  
 प्रमाणमेवापर मत्र गद्यते ।  
 हीने भवेदेष(षु) वितस्त्रि-सम्मितो ; (१)  
 भवेच्चतुर्णां व्यजनं शुभाय (२) ॥ ४ ॥  
 पञ्चवस्त्र-शलाकोत्थं त्रिविधानां भवेदिति \* ।  
 दर्पणः स्वर्ण-रजत-त्रपु-लौह-समुद्भवः ॥ ५ ॥  
 वितस्त्रि-सम्मितो-भव्यो रसाद्यः सुखवर्द्धनः ।  
 भव्यः सुखो जयः चेमश्चतुरङ्गुलि-वर्द्धनात् ॥ ६ ॥  
 चतुर्विधानां भूपानां चतुरङ्ग-प्रसाधनः ।  
 आयाम-परिणाहाभ्यां चतुरङ्गुलि-सम्मितः ॥ ७ ॥  
 सर्वेषामुपयुज्येत विजयो नाम-दर्पणः ।  
 पौरुषं पौरुषार्द्धं च तदर्द्धं यथाक्रमम् ॥ ८ ॥  
 चक्रवर्त्थन्यभूदेव-सामान्यानां प्रदर्शिताः ।  
 ऊर्ध्व-विस्तृत-मानन्तु पौरुषं मानमुच्यते ॥ ९ ॥

( १ ) वितस्त्रिसंख्यं इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) भव्योवसाधः शुभसुखवर्द्धनः इति (ग), पुस्तक पाठः ।

\* पञ्चवस्त्रेत्यारभ्य-सुखवर्द्धन इत्यन्तः सार्द्धं चतुर्विधः (ग) पुस्तके नास्ति ।

अष्टलोह-समुद्भूतः सर्वेषामुपयुज्यते ।  
 य उक्तो दर्पणः सर्वं स्त्रैविध्यं नोपयुज्यते (†) ॥ १० ॥  
 देवात्काल-विशेषाद्वा देव-मानुष-राक्षसाः ।  
 देवेषु मानोद्भवन् सुखादिकमिहेष्यते ॥ ११ ॥  
 मानुषे सह(साह) सम्मानं सुखादिरुपलभ्यते ।  
 दैवे सर्वार्थ-संसिद्धिर्मानुषे सुखसम्पदः ॥ १२ ॥  
 राक्षसे विपदः सर्वा स्त्रयाणां हि गुणत्रयम् ।  
 देवाराधनतो दैवं विलासे मानुषं मतम् ॥ १३ ॥  
 संग्रामे राक्षसं पश्येत् इति भोजस्य मन्मतम् ।  
 वस्त्रं चतुर्विधं प्रोक्तं श्वेत-रक्तान्तथैव च ॥ १४ ॥  
 पीतकृष्णमिति ब्रह्म-क्षत्र-विट्-शूद्र जन्मनाम् ।  
 श्वेतम्बाप्यथवा चित्रं सर्वेषान्तु प्रशस्यते ॥ १५ ॥  
 'भोजस्तु' जाङ्गलादीनां त्रिविधं वस्त्रमुक्तावान् ।  
 कौषेयमथकार्पासं वार्चं सुख-समृद्धये ॥ १६ ॥  
 वेतना(तानाः) गुरुता चैव कौषेयस्य गुणग्रहः ।  
 लघुता गुरुता चैव वार्चस्य गुण-संग्रहः ॥ १७ ॥  
 लोमजं वसनं भव्यं सर्वेषामुपपद्यते ।  
 अशीतता चालघुता लोमजस्य गुणग्रहः ॥ १८ ॥  
 अथैषां निर्णयः ।  
 क्लमिकोष-समुद्भूतं कौषेय मिति गद्यते ।  
 ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-शूद्राः क्लमयस्तु चतुर्विधाः ॥  
 सूक्ष्मासूक्ष्मी मृदु-स्थूलौ तन्तवस्तु यथाक्रमम् (३) ॥ १९ ॥

( ३ ) मृदुष्टौम (क) (मृदुष्टम) इति (ख) पुस्तक पाठः ।

† 'य उक्त इत्यारभ्य...इहेष्यते' इत्यन्तः सार्वभौको हि (ख) पुस्तके नास्ति ।

ये जन्तवो दक्षिण-पूर्वसिन्धु,—

कच्छेवने वा प्रसव(र)न्ति सूक्ष्माः ।

शुक्लातिशुक्लं प्रसवन्ति तन्तुं ;

ते ब्राह्मणाः पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥ २० ॥

ये जन्तवः पश्चिम-सिन्धुकच्छे,

वनेऽथवाऽनूप मही-प्रदेशे ।

आपीत-शुक्लं प्रसवन्ति तन्तुं ;

तेऽमी विशः पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥ २१ ॥

ये जन्तवः सर्व्वसमुद्रकच्छे,

वनेऽथ साधारण भू-प्रदेशे ।

नानाकृतिन्ते प्रसवन्ति तन्तुं ;

गुरुं गरिष्ठाकृतयो हि शूद्राः ॥ २२ ॥

ब्रह्म-क्षत्रिय-विद्-शूद्र-संज्ञकानि यथाक्रमम् ।

वस्त्राणि तेभ्यो जायन्ते यथापूर्वं शिवानि च ॥ २३ ॥

एकजातिभवं ब्रह्मसुत्तमं संप्रचक्षते ।

द्विजाति-सम्भवं मध्यं त्रैजातं मध्यमं विदुः ॥ २४ ॥

चतुर्जातं हि कौषेयं कदाचिदपि नाचरेत् ।

चत्वारि तेषां नश्यन्ति आयुः कौर्त्तिः कुलम्बलम् ॥ २५ ॥

नानावर्णाकृतिन्त्वेषां शिल्पिनः कथयन्ति हि ।

बहुकार्पास-सूत्रोक्तं(त्यं) कार्पासमिति गद्यते ॥ २६ ॥

रूपसौक्ष्म्यादि भेदेन तस्यानेकविधो भवेत् ।

तन्मूर्धं सर्वयोग्यं हि सर्वेषामिति सम्मतम् ॥ २७ ॥

वृक्षत्वक्-सम्भवं वार्धं तज्ज्ञेयं द्विविधं पुनः ।

जाङ्गलानूपसामान्यो-देशो यो हि त्रिधोदितः ॥ २८ ॥

तत्र पुण्यप्र-देशे तु ये पुण्या अपि पादपाः ।

तस्य त्वक् सभ्रवं वस्त्रं त्रिविधानां महीभुजाम् ॥ २८ ॥  
 ते वृक्ष-वृक्षजात्यादि-भेदाज्ज्ञेयाश्चतुर्विधाः ।  
 हलनी चतुर्विधा तेषां तनुः स्थूलाः मृदुः खराः ॥ ३० ॥  
 चतुर्विधानां भूपानां क्रमतः संप्रकाशिताः ।  
 अत्रापि नानाकृतिता ज्ञेया शिल्पि-विनिर्मिताः ॥ ३१ ॥  
 जन्तुलोमोद्भवं वस्त्रं लोमजं नाम कौर्त्यते ।  
 मृगादयस्तु ते ब्रह्म-क्षत्र-विट्-शूद्र संज्ञकाः ॥ ३२ ॥  
 सूक्ष्मरोमा सुखस्पर्शः कोमलाङ्गस्तु यद्भवेत् ।  
 ब्रह्म-जातिरयं जन्तुरस्य वस्त्रं गुणोत्तरम् ॥ ३३ ॥  
 स्थूलरोमा मृदुस्पर्शः क्षत्रियः सोऽपि निर्भयः ।  
 सूक्ष्मरोमा खरस्पर्शः शूद्र-सन्नः (ङ्गः) सुखच्छिदः ॥ ३४ ॥  
 यथापूर्वं गुणयुता चिरसंस्थान-संस्थिताः ।  
 ब्राह्मणो मलयमेरौ हिमाद्रावपि जायते ॥ ३५ ॥  
 क्षत्रियः पश्चिमे देशे वैश्यः पूर्वदिशिस्थितः ।  
 शूद्रः सर्वत्र जायते प्रायसो वा युगक्रमात् ॥ ३६ ॥  
 एकजाति-भवं भद्रं द्वैजातं सुखसम्पदे ।  
 अचतुर्जाति-सम्भूतं लोमजं न सुखावहम् ॥ ३७ ॥  
 इत्थं निश्चित्य यो वस्त्रं परिधातुर्महीपतेः ।  
 तस्यायुश्च कुलं वीर्यं वैपरीत्य मतोऽन्यथा ॥ ३८ ॥  
 इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ-(इत्युपकरणयुक्तिः)  
 वस्त्रोद्देशः ॥

## अथालङ्कार-युक्तिः ।

तद्धारण-दिनमुच्यते ।

रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु ।

गुरुशुक्रवुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्कार-धारणम् ॥ ३८ ॥

अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कार-धारणम् ।

उद्वाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्प्रते ॥ ४० ॥

शिरस्त्रं मुकुटं चारः कुण्डलं चाङ्गदन्तथा ।

कङ्कणं वालकञ्चैव मेखलाष्टाविति क्रमात् ॥ ४१ ॥

प्रधानभूषणान्येषु यथास्वं(१)याति निश्चयः ? ।

पद्मरागञ्च वस्त्रञ्च विजयो गोविद(२)स्तथा ॥ ४२ ॥

मुक्ता-वैदूर्यं नीलञ्च यथा मरकतं क्रमात् ।

आदित्यादि-दशाजानां सर्व्व-सम्पत्ति-दायकाः ॥ ४३ ॥

सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते ।

प्रधान-भूषणेष्वेव मप्रधानेन निर्णयः ॥ ४४ ॥

प्रधान-भूषणं प्रायः(३)शिरसीह्यभिधीयते ।

तस्य प्रधानभूतत्वा दित्याह 'भृगु नन्दनः' \* ॥ ४५ ॥

सुखदा मणयः (४) शुद्धा दुःखदा दोष-शालिनः ।

अतो मणीनां वक्ष्यामि लक्षणानि यथाक्रमम् ॥ ४६ ॥

[ इत्यलङ्कार-धृतिनियमः ॥ ]

( १ ) यथाश्रुत् तानि इति (क)—(ग) पुस्तक पाठः ।

( २ ) गोविदास्तथा इति (क) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) -प्राय इतःपरं श्लोकाच्च\* (ग) पुस्तके नास्ति ।

( ४ ) सुनयः इति (ग) पुस्तक पाठः ।

\* भार्गवः शुक्राचार्यः शुक्रनीति-प्रणेति यावत् । तस्मिन्नपि शुक्रनीतौ विषयोऽयमस्ति ।

अथ वज्रलक्षणानि \* ।

गरुडपुराण,—

वज्रमि परीक्षां रत्नानां वलो † नामाऽसुरोऽभवत् ।  
 इन्द्राद्या निर्जितास्तेन निर्जितुं तेन शक्यते ॥ ४७ ॥  
 वरव्याजेन पशुतां याचितः समुरैर्मखे (५) ।  
 वलो लोकाप्रकाराय देवानां हितकाम्यया ॥ ४८ ॥  
 तस्य सत्व-विशुद्धस्य सुविशुद्धेन कर्मणा ।  
 कायस्यावयवाः सर्वे रत्न-वोजत्वमाप्नुयुः ॥ ४९ ॥  
 देवानामथयक्षाणां सिद्धानां पवनाग्निनाम् ।  
 रत्न-वोजः स्वयं ग्राहः समहानभवत् तदा ॥ ५० ॥  
 ततः संपततां वेगाद्दिमानेन विहायसा ।  
 यद्वै पपात रत्नानां वोजं क्वचन किञ्चन ॥ ५१ ॥  
 इत्यादि वाहुल्यन्तथा ।

—————\*—————

अथ गणना ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

वज्रं मरकतश्चैव पद्मरागश्च मौक्तिकम् ।  
 इन्द्रनीलं महानीलं वैदुर्यं गन्धसंज्ञकम् (\*) ॥ ५२

( ५ ) समुच्चै सुखे इति (क)-(ग) पुस्तक पाठः ।

तन्त्रसारस्यथास्ति,—

मुक्ताभाणिक्य वैदुर्य-गोमेदान् वज्रविद्रुमौ ।  
 पुष्यरागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमम् ॥

\* अग्निपुराण-शुक्रनीति-वृहत्संहिता-गरुडपुराण-अगस्तिसत-भावप्रकाशादिषु वज्रमुक्ता-  
 दीनां वृत्तमस्ति ।

† बलीनामासुरः, तथाच मार्कण्डेयपुराणे—“बलवान् बलसम्भूतः” इति ।



चन्द्रकान्तं सूर्यकान्तं स्फाटिकं पुलकन्तथा ।  
 कर्केतं गुप्परागञ्च तथा ज्योतीरसं द्विज ! ॥ ५३ ॥  
 स्फाटिकं राजव(१)र्त्तञ्च तथाराजमयं शुभम् ।  
 सौगन्धिकं तथा गन्धं (ञ्जं) शङ्खं ब्रह्ममयन्तथा ॥ ५४ ॥  
 गोमेदं रुधिराख्यञ्च तथा भस्मातकं द्विज ।  
 धूली मरकतञ्चैव तुल्यकं सीसमेव च ॥ ५५ ॥  
 पौलुं(तं) प्रवालकञ्चैव गिरिवज्रञ्चभास्करम् (६) ।  
 भुजङ्गममणिञ्चैव तथा वज्रं मणिः शुभः ।  
 तित्तिरञ्च (७) तथा पीत्तं( तं) भ्रामरञ्च तथोत्पलम् ॥ ५६ ॥  
 वज्रान्येतानि सर्वाणि धार्यान्धेव महीभृता \* ।  
 सुवर्ण-प्रतिबद्धानि जयारोग्य-समृद्धये ॥ ५७ ॥

—\*—

### तत्रादौ पद्मराग-परोक्षा ।

सिंहले तु भवेद्रक्तं पद्मरागमनुत्तमम् ।  
 पीतं काल(ण)पुरोद्भूतं कुरुवृन्दमिति स्मृतम् ॥ ५८ ॥  
 अशोकपल्लवच्छायममुं(नुं) सौगन्धिकं विदुः ।  
 तुम्बुरेच्छाययानीलं नीलगन्धि-प्रकीर्तितम् ॥ ५९ ॥  
 उत्तमं सिंहलोद्भूतं निष्कष्टं तुम्बुरोद्भवम् ।  
 मध्यजं(म) मध्यमं ज्ञेयं माणिक्यं चैवमेदतः ॥ ६० ॥

( ६ ) भार्गव, (भाङ्गरम्) इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ७ ) तित्तिभञ्जइति (ख) पुस्तक पाठः ।

\* “द्विपेन्द्रजीसुतवराहशङ्खमत्स्या हि यत्न्यङ्गव-वेषजानि सुक्तफलानि”...इति  
 मङ्गिनाथः ॥

तथा च,—

वन्धूक गुञ्जी सकलीन्द्रगोप,  
 जवासनासृक्समवर्णशोभा ।  
 भ्राजिष्णवो दाडिम-वोजवर्णा ;  
 स्तथापरे किंशूकपुष्पभासाः ॥ ६१ ॥  
 सिन्दूरपद्मोत्पलकुङ्कुमानां,  
 लाक्षारसस्यापि समानवर्णाः ।  
 सान्द्रे निरागे प्रभया स्वयैव ;  
 भान्ति खलक्ष्मणा स्फुटमध्यशोभाः ॥ ६२ ॥  
 भानोः सुभासा मनु(८) बोधयोग,  
 मासाद्यरश्मि-प्रकरेण दूरं ;  
 पार्श्वीणि सर्वानुपरञ्जयन्ति ;  
 गुणोपपन्नाः स्फटिक प्रसृताः ॥ ६३ ॥  
 कुसुम्भनीलद्युति-रागमिश्राः,  
 प्रत्यग्रक्ताम्बर(स) तुल्यभासः ।  
 तथापरे रुद्धर-कण्टकारी ;  
 पुष्पाञ्चिषो हिङ्गुलकत्विषोऽन्ये ॥ ६४ ॥  
 चकोरपुंस्कोकिल-सारसानां,  
 नेत्रावभासौ द्युतयश्च केचित् ।  
 अन्ये पुनर्नाति विपुष्पितानां ;  
 तुल्य-त्विषः कोकनदोदराणाम् ॥ ६५ ॥  
 प्रभाव-काठिन्य-गुरुत्व-योगैः,  
 प्रायः समानाः स्फटिकोद्भवानाम् ।

अनीलरक्तोत्पल-चारु भासः ;

सौगन्धिकाख्या मलयो (६) भवन्ति ॥ ६६ ॥

यो मन्दराजः कुरुविन्दजेषु,

स एव जातः स्फटिकोद्भवेषु ।

निरर्चिषोऽन्तर्वह्नुलो भवन्ति ;

प्रभाव-वन्तो हि न तत् समानाः ॥ ६७ ॥

येतु वारण-गङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः ।

पद्मरागा घनं रागं विभ्राणाः स्वस्फुटार्चिषः ॥ ६८ ॥

वर्णानुयायिनस्तेषां मन्त्र(द्र)देशास्तथापरि ।

जायन्ते यत्र ये केचित् मूल्यलेशमवाप्नुयुः (१०) ॥ ६९ ॥

तथैव स्फटिकोत्थानां देशे तुम्बुरु संज्ञके ।

समरागाः प्रजायन्ते तेषान्तु कथितन्विदम् ॥ ७० ॥

तथा च,—

माणिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथाजाति-चतुष्टयम् ।

ब्रह्म-क्षत्रिय-वैश्याश्च शूद्रश्चाथ यथाक्रमम् ॥ ७१ ॥

रक्तखेतो भवेद्दिप्रस्वतिरक्तश्च क्षत्रियः ।

रक्तपीतो भवेद्द्वैश्यो रक्तनीलस्तथान्यजः ७२ ॥

पद्मरागो भवेद्दिप्रः कुरुविन्दस्तु वाहुजः ।

सौगन्धिको भवेद्द्वैश्यः मांस-खण्डस्तथान्यजः ॥ ७३ ॥

शोणपद्म-समाकारः खदिराङ्गार-सप्रभः ।

पद्मरागो द्विजः प्रोक्तः छाया भेदेन सर्वदा ॥ ७४ ॥

गुञ्जा-सिन्दुर-वन्धूक-नागरङ्ग-समप्रभः ।

दाडिमी-कुसुमाभासः कुरुविन्दस्तु वाहुजः ॥ ७५ ॥

(६) मलयो भवन्ति इति (ग) पुस्तक पाठः ।

(१०) समयानुयुः इति (क)-(ग) पुस्तक पाठः ।

द्विङ्गुलाशोक-पुष्पाभ मीषत्पीतन्तु लोहितम् ।  
जपालाक्षारस-प्राय वैश्यं सौगन्धिकं विदुः ॥ ७६ ॥  
आरक्त-कान्तिहीनश्च चिकणश्च विशेषतः ।  
मांसखण्डसमाभासोऽन्धजः पापनाशनः ॥ ७७ ॥  
मांसखण्डस्तु नीलगन्धेः संज्ञा \* ।

— ०० —

अथ दोषाः [तेषाम्वज्रादीनाम् ] ।

माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा मुनीश्वरैः ।  
विच्छायश्च वि(द्वि)रूपश्च सन्धेदः कर्करन्तथा ॥ ७८ ॥  
अशोभनं कोकिलश्च जलं धूम्राभिधश्च वै ।  
गुणाश्चत्वार आख्याताश्चायाः षोडशकौर्त्तिताः ॥ ७९ ॥

छायास्तु पूर्वोक्ता एव ग्राह्याः ।

छाया द्वितयसम्बन्धाद् द्विच्छायं बन्धुनाशनम् ।  
द्विरूपं द्विपदन्तेन माणिक्येन पराभवः ॥ ८० ॥  
सन्धेदो भिन्नमित्युक्तं शस्त्रघात-विधायकाः ।  
कर्करं कर्करायुक्तं पशुवन्धु-विनाशकत् ॥ ८१ ॥  
दुग्धेनैव समालिप्तं लम्बनी पुटमुच्यते ।  
अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं वद्दुःखकत् ॥ ८२ ॥  
मधु-विन्दु-समच्छायं कोकिलं परिकौर्त्तितम् ।  
आयुर्लक्ष्मीं यशो हन्ति सदीपं तनुधारयेत् (१४) ॥ ८३ ॥  
रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकत् ।  
धूम्रं धूम्रसमाकारं वैद्युतं भयमावहेत् ॥ ८४ ॥

( १४ ) तनूराधयेत् (वाधयेत्) इति (क)-(ग) पुस्तक पाठः ।

\* मांसखण्डरूपत्वात्तस्य नीलगन्धेर्मांसखण्ड इत्यभिधानम् ।

तथा,—

श्रीभाहितयवन्तो ये मणयः क्षिति-कारकाः (१५) ।  
 उभयत्र पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः ॥ ८५ ॥  
 भिक्षेन युष्टे मृत्युः स्यात्कर्करं धन-नाशकत् ।  
 दुग्धेनैव समालिप्तः पुटके यस्तु सम्भवेत् ॥ ८६ ॥  
 दुःखकाल समाख्यातो न नृपैः रक्षणीयकः ।  
 मधुविन्दु-समा शोभा कोकिलानां प्रकीर्त्तिताः ॥ ८७ ॥  
 तेषाञ्च बहुभेदाः स्युः न ते धार्थ्याः कदाचन ॥ ८८ ॥  
 अथ गुणाः [तेषाम्ब्रज्जादीनाम्] ।  
 गुरुत्वं स्निग्धतां चैव वैमल्य(न्य)मतिरक्तता ।  
 वर्णादिकां गुरुत्वञ्च स्निग्धता च तथाच्छता ॥  
 अस्मिन् अन्तामहत्ता च मणीनां गुणसंग्रहः ॥ ८९ ॥

अथ फलम् ।

ये कर्कराः छिद्रमयोपदिग्धाः,  
 प्रभाविमुक्ताः पुरुषाविवर्णाः ।  
 न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति ;  
 समासतो जातिगुणैः समस्तैः ॥ ९० ॥  
 दोषोपसृष्टं मणिमप्रबोधा,  
 द्विभर्त्ति यः कश्चन कश्चिदेकम् ।  
 तं(तद्) वन्धुदुःखाय सवन्धुवित्त-  
 नाशादयो दोष-गुणा भजन्ते ॥ ९१ ॥  
 सपन्न-मध्ये हि कृताधिवासम्,  
 प्रमादहृत्तावपि वर्त्तमानम् ।

न पद्मरागस्य महागुणस्य ;  
 भर्त्तारमापत् समुपैति काचित् ॥ ८२ ॥  
 दोषोपसर्ग-प्रभवाश्च ये ते,  
 नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति ।  
 गुणैः समुख्यैः सकलैरुपेतम् ;  
 यः पद्मरागं प्रयतो विभर्त्ति ॥ ८३ ॥

वालार्क-करसंस्पर्शाद् यः शिखां लोहिताम्बमेत् (१६) ।  
 रञ्जयेदाश्रमम्बापि स महा गुण उच्यते ॥ ८४ ॥  
 दुग्धे शतगुणे क्षिप्त्वा रञ्जयेद् स समन्ततः ।  
 वनेच्छिखां लोहिताम्बा पद्मरागः स उत्तमः ॥ ८५ ॥  
 अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्तः सन् महामणिः ।  
 प्रकाशयति सूर्वाभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥ ८६ ॥  
 पद्मकोषे तु यथ्यस्तं विकाशयति तत्क्षणात् ।  
 पद्मरागवरो ह्येषः देवानामपि दुर्लभः ॥ ८७ ॥  
 सर्वारिष्ट-प्रशमनाः सर्व्वसम्पत्ति-दायकाः ।  
 चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥ ८८ ॥  
 यो मणिर्दृश्यते दूराद् ज्वलदग्नि-समच्छविः ।  
 वंश-कान्तिः स विज्ञेयः सर्व्वसम्पत्ति-दायकः ॥ ८९ ॥  
 पद्मसप्त-नव विंशतिः राग-सकलः खलु (स्वर्णं) वस्त्रे ।  
 वर्ज्जयेद्दमति वा करजालं उत्तरोत्तर-महागुणिनस्ते ॥ १०० ॥

नीलीरसं दुग्धरसं जलम्बा,  
 ये रञ्जयन्ति द्विशतं प्रमाणम् ।  
 ते ते यथा पूर्व्वमति प्रशस्ताः ;  
 सौभाग्यसम्पत्ति-विधान-दायकाः ॥ १ ॥

गुञ्जाफल-प्रमाणन्तु दशसप्तत्रिगुञ्जकान् ।  
 पद्मरागस्तु नयति यथापूर्वं महागुणः ॥ २ ॥  
 क्रोष्टुकोण फलाकारान् द्वादशाष्टाद्विगुञ्जकान् ।  
 पद्मरागस्तु नयति यथापूर्वं महागुणः \* ॥ ३ ॥  
 वदरोफल तुल्यो यः सुर दिग्-वसु-मासकः ।  
 धान्नौफलञ्च त्रिंशच्च विंशति-द्वष्ट-मासकः ॥ ४ ॥  
 तथाक्षौफल तुल्यो यः वङ्कपक्षैक मासकः ।  
 ताम्बुलफलमानो यश्चतुस्त्रि-द्विक-तोलकः ॥ ५ ॥  
 विख्यौ(ख्यौ)फलसमाकार-वसु-षट्दश-तोलकः ।  
 अतःपरं प्रमाणेन मानेन च न लक्ष्य(भ्ये)ति ॥ ६ ॥  
 यदि लक्ष्ये(भ्ये)त पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ।  
 केचिच्चारुतराः सन्ति जात्यानां प्रतिरूपकाः ॥ ७ ॥  
 विजातयः प्रयत्नेन विद्यास्तान् मूल(स)माहरेत् (१८) ॥८॥  
 कोङ्कनकाः (१९) सिंहलदेशोत्थ-मुक्तमालीयाः ।  
 श्रीपर्णीकाश्च सदृशा विजातयः पद्मरागाणाम् ॥ ९ ॥

तुषोपसज्जाङ्गल(२०)माभिधानम्,  
 मणिः स्वभावादपि तुम्बूहत्यः ।  
 काष्णार्णत्तथा सिंहल-देशजातम् ;  
 मुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात् ॥ १० ॥  
 श्रीपर्णकं दीप्ति-निराकृतित्वा,  
 द्विजाति-लिङ्गाश्रयभेद एषः ॥ ११ ॥

( १८ ) -स्तां नूनसमाहरेत् इति (क) पुस्तक पाठः ।

( १९ ) काङ्कानका इति (क) पुस्तक पाठः ।

( १० ) तुषोपमर्हाङ्गल- इति (क)-(ग) पुस्तक पाठः ।

तथाच,—स्नेहप्रदेहो मृदुतालघुत्वं,  
 विजाति-लिङ्गं खलु सार्व्वजन्यम् ।  
 यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो ;  
 यो वा तुषाणां इव चूर्ण-मध्यः ॥ १२ ॥  
 स्नेह-प्रदिग्धो नच यो विभाति,  
 यो वा प्रमृज्यं(ह्यं) प्रजहाति दीप्तम् ।  
 आक्रान्त मूर्धा च तथाङ्गुलीभ्याम् ;  
 यः कालिकां पार्श्वं गता ( ) विभर्त्ति ॥ १३ ॥  
 संप्राप्यतां (२१) चोपपथं स्वहृत्तम्,  
 विभर्त्ति यः सर्व्वगुणामतीव ।  
 तुल्य प्रमाणस्य च तुल्य जाते ;  
 र्यो वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः ॥ १४ ॥  
 प्राप्यापि नानाकरदेशजातम्,  
 ज्ञात्वा बुधो जाति गुणेन लजेत् ॥ १५ ॥  
 अप्रणश्यति सन्देहे शिलायां परिघर्षयेत् ।  
 घृष्टो योत्यन्तशोभावान् गरिमानं न मुञ्चति ॥ १६ ॥  
 सन्नेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ये विजातयः ।  
 स्व-जातक-संमुखेन विलिखेद्वा परस्परम् ॥ १७ ॥  
 वज्रं वा कुरुविन्दं वा विमुच्यान्थोन्य केनचित् ।  
 न शक्यं लेखनं कर्त्तुं पद्मरागेन्द्र-नीलयोः ॥ १८ ॥  
 जातस्य सर्व्वेऽपि मणेर्न जातु,  
 विजातयः कान्ति-समान-वर्णाः ।  
 तथापि नाना करणार्थमेवम् ;  
 भेद-प्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥ १९ ॥



गुणोपपन्नेन सहावरुद्धो,  
 मणिस्वधार्यो विगुणेन जात्यम् ।  
 सुखं न कुर्यात् अपि कौस्तुभेन (१) ;  
 विद्वान् विजातिं विभ्रयात् कदाचित् (२) ॥ २० ॥  
 चण्डाल एकोऽपि यथा विजातीन्,  
 समेत्य भूरौन् अपहन्ति यद्वात् ।  
 तथा मणीन् भूरि गुणोपपन्नान् ;  
 शक्नोति विद्रावयितुं विजातम् ॥ २१ ॥

अथ वज्रादीनां मूल्यम् ।

वालार्काभिमुखं कृत्वा दर्पणे धारयेत् मणीन् ।  
 तत्र कान्तिविभागेण छाया भागं विनिर्दिशेत् ॥ २२ ॥  
 वज्रस्य यत् तण्डुलसंख्ययोक्तम्,  
 मूल्यं समुन्मापित गौरवस्य ।  
 तत् पद्म रागस्य तुषान्वितस्य ;  
 स्यान्माषकाख्या तुलितस्य मूल्यम् ॥ २३ ॥  
 यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितम् ।  
 तावन्मूल्यं तथा शुभ्रे कुरुविन्दे विधीयते (३) ॥ २४ ॥  
 सगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्तितम् ।  
 तावन्मूल्य-चतुर्थांशं हीनं स्याद्दे सुगन्धिके ॥ २५ ॥

- ( १ ) न कौस्तुभे नापि सहावरुद्धम् इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( २ ) विद्वान् विजातिं न भ्रयाद्बुधसं इति (क) पुस्तक पाठः ।  
 ( ३ ) तथाशुभ्रेः कुरुविन्दैः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

यावन्मूल्यं समाख्यातं वैश्यवर्णे च सूरिभिः ।  
 तावन्मूल्यं चतुर्थांशं हीयते शूद्रजन्मनि ॥ २६ ॥  
 पद्मरागः पणं यस्तु धत्ते लाक्षारस-प्रभः ।  
 कार्षापण-सहस्राणि त्रिंशन्मूल्यं लभेत सः ॥ २७ ॥  
 इन्द्रगोपक संकाशः कर्षत्रय-धृतो-मणिः ।  
 द्वाविंशतिं सहस्राणां तस्य मूल्यं विनिर्दिशेत् ॥ २८ ॥  
 एकोनोनयते यस्तु जवाकुसुम-सन्निभः ।  
 कार्षापण-सहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्दश ॥ २९ ॥  
 वालादित्य स्युति-निभं कर्षं यस्तु प्रतुल्यते ।  
 कार्षापण-शतानान्तु मूल्यं सद्भिः प्रकौर्त्तितम् ॥ ३० ॥  
 यस्तु दाडिम-पुष्पाभः कर्षार्द्धेन तु सन्निभः ।  
 कार्षापण शतानान्तु विंशतिं मूल्यमादिशेत् ॥ ३१ ॥  
 चत्वारो माषका यस्तु रक्तोत्पल-दल-प्रभः ।  
 मूल्यं तस्य विधातव्यं सूरिभिः शत-पञ्चकम् ॥ ३२ ॥  
 द्विमाषको यस्तु गुणैः सर्वैरेव समन्वितः ।  
 तस्य मूल्यं विधातव्यं द्विशतं तत्त्ववेदिभिः ॥ ३३ ॥  
 माषकैक-मितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।  
 शतैक-सन्निभं वाच्यं मूल्यं रत्न-विचक्षणैः ॥ ३४ ॥  
 अतोऽन्यून-प्रमाणास्तु(न्तु) पद्मरागा गुणोत्तराः ।  
 स्वर्ण-द्विगुण मूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥  
 कार्षापणः समाख्यातः पुराणद्वय-सन्निभः ।  
 अन्ये कुसुम्भ-पानोय-मस्त्रिष्ठोदक-सन्निभाः ॥ ३६ ॥  
 काषाया इति विख्याताः स्फटिक-प्रभवाश्चते ।  
 तेषां दोषान् गुणान् वापि पद्मराग-वदादिशेत् ॥ ३७ ॥  
 मूल्यमल्पान्तु विज्ञेयं कारणेऽल्पफलन्तथा ।

ब्रह्म-क्षत्रिय-वैश्यान्ध्याश्चतुर्षा ये प्रकीर्त्तिताः ॥ ३८ ॥

चतुर्विधैर्नृपतिभिर्धार्याः सम्पत्ति-हेतवे ।

अतोऽन्यथाष्टतः कुर्याद्रोगशोक-भयञ्चयम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ

पद्मराग-परीक्षा ॥

— ०० —

अथ हीरकपरीक्षा \* ।

गारुडे,—

हेम-मातङ्ग-सौराष्ट्राः पौण्ड्र-कालिङ्ग-कौशलाः ।

वेण्वा(ल्वा) तटाः स सौवीरा वज्रस्याष्टौ विहारकाः । ४० ॥

आताम्रा हिमशैलजाः शशिनिभा वेण्वातटीया मताः,

सौवीरे तु सिताज मेघसदृशास्ताम्राश्च सौराष्ट्रजाः ।

कालिङ्गाः कनकावदातरुचिराः पीत-प्रभाः कौशले ;

श्यामाः पुण्ड्रभवा मतङ्गविषये नात्यन्त-पीतप्रभाः ॥ ४१ ॥

ऊतयुगे कलियुगे कौशले वज्र-सम्भवः

हिमालये मतङ्गाद्रौ त्रेतायां कुलिशोद्भवः ॥ ४२ ॥

पौण्ड्रके च सुराष्ट्रे च द्वापरे परि-सम्भवः ।

वैरागरे च सौवीरे कलौ हीरक-सम्भवः ॥ ४३ ॥

पृथिव्यपो-वियत्तेजो मरुच्चैवेति पञ्चभिः ।

पञ्चभूतात्मकं वज्रं तेजसं प्रायसो भवेत् ॥ ४४ ॥

महापुराणं स्वदनं सुशोभं पार्थिवं विदुः ।

स्निग्धं मृदु-घनं स्वच्छमाप्यमाहुः परं बुधाः ॥ ४५ ॥

\* वज्र ( हीरक )-वृत्तन्तु गरुडपुराण-वामनपुराण भागवत-मत्स्यपुराण-राजनिर्घण्ट  
भावप्रकाशादिषु द्रष्टव्यम् ।

विमलं शुचितीक्ष्णाग्रं वैयतं वज्रमुच्यते ॥  
 सुतीक्ष्णं दीप्तिमत् स्वच्छं तेजसं वज्रमुच्यते ॥ ४६ ॥  
 लघुतीक्ष्णः खरस्पर्शी वायव्यः परिकथ्यते ।  
 ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-शूद्रा भेदास्ते तु चतुर्विधाः ॥ ४७ ॥  
 श्वेता रक्ता तथा नीला कृष्णा कृया चतुर्विधाः ।  
 ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-शूद्र-जातेर्वज्रस्य विक्रमात् ॥ ४८ ॥

गारुडे,—

विप्रस्य शङ्ख-कुमुदस्फटिकावदातः,  
 स्यात्क्षत्रियस्य शशवज्रविलोचनाभः ।  
 वैश्यस्य कान्त-कदली-दलसन्निकाशः ;  
 शूद्रस्य धौत-करवाल-समानदीप्तिः ॥ ४९ ॥

हरित-सित-पीत-पिङ्ग-श्यामा-ताम्राः स्वभावतोरुचिराः ।  
 हरिवरुण-शक्र हुतवह-पितृपति मरुतां स्वका वर्णाः ॥ ५० ॥

द्वौ वज्रवर्णौ पृथिवीपतीनाम्,  
 सद्भिः प्रतिष्ठौ नतु सार्वजन्यौ ।  
 यः स्याज्जवाविट्टम-भङ्गशोणो ;

यो वा हरिद्रा-रससन्निकाशः ॥ ५१ ॥

ईशत्वात् सर्ववर्णानां गुणवत् सार्ववर्णिकम् ।  
 कामतो धारयेद् राजा नत्वन्योन्यं कथञ्चन ॥ ५२ ॥

अथ गुणाः—[ गारुडे ] ।

कीट्यः पाश्र्वानि धाराश्च षडष्टौ हादशेति च ।  
 उत्तुङ्ग सम तीक्ष्णाया वज्रस्याकरजा गुणाः ॥ ५३ ॥  
 षट्कोणकं लघुत्वञ्च समाष्टादश(ल)ता तथा ।  
 तीक्ष्णाग्रता निर्मलत्व मेते पञ्चगुणा मताः ॥ ५४ ॥

अत्यथं लघुवर्णतश्च गुणवत् पार्श्वेषु सम्यक्स्थितम्,  
रेखाविन्दुकलङ्क-काकपदक-त्रासादिभिर्वर्जितम् ।  
लोकेऽस्मिन् परमाणुमात्रमपि यद् वज्रं क्वचिद् दृश्यते ;  
तस्मिन्देवसमाश्रयो ह्यवितथं तोक्ष्णायधारं यदि ॥ ५५ ॥

षट्कोटि-शुद्धममलं स्फुटतीक्ष्णधारम्,  
वर्णान्वितं लघुसुपार्श्वमपेत-दोषम् ।  
इन्द्रायुधांशु-विस्तृति कूरितान्तरीक्षम् ;  
एवंविधं भुवि भवेत् सुलभं न वज्रम् ॥ ५६ ॥

प्रसुते काण्डसन्निभं शक्रायुध-समां शिखाम् ।  
अत्यन्त लघुतीक्ष्णायं तद्वज्रं वज्र-धारणम् ॥ ५७ ॥  
विष्णुधर्मोत्तरे,—( अग्निपुराणे च ) ।  
अश्वस्तरति यद्वज्रं अभेद्यं विमलञ्च यत् ।  
सत्कोणं शक्रचापाभं लघुचार्कनिभं शुभम् ॥  
तथा संशुद्ध षट्कोणं लघु भार्गव-नन्दन ! ॥ ५८ ॥  
प्रभा च शक्रचापाभा यस्यार्काभिमुखी भवेत् ।  
तद्वज्रं धारयेद्राजा सर्वान् जयति शात्रवान् ॥ ५९ ॥  
तथा च,—

यस्तु वारि-भवो नाम दुर्वापत्र-जलच्छविः ।  
सुवर्णमात्रं तुलया (१) तद्वज्रं कोटि-भाजनम् ॥ ६० ॥  
ऊर्ध्वं निवारयेद्वज्रमधः सर्पान्निवारयेत् ।  
रात्रौ निवारयेद्भूतान् हीरकस्यैव धारणात् ॥ ६१ ॥  
तोक्ष्णायं विमलमपेत सर्वदोषम्,  
धत्ते यः प्रयततनुः सदैव वज्रम् ।

वृद्धिस्तं प्रतिदिनमेति यावदायुः ;

श्रीसम्पद्युत धन-धान्य-गो-पशूनाम् ॥ ६२ ॥

व्यालवह्नि-विषव्याघ्र तस्कराद्यभयानि च ।

दूरादेव निवर्त्तन्ते कर्मण्याथर्वणानि च ॥ ६३ ॥

यत्तु सर्वगुणैर्युक्तं वज्रं तरति बारिणि ।

रत्नबर्गे समस्तेऽपि तस्य धारणमिष्यते ॥ ६४ ॥

यद्यपि विशोर्ण-कोटिः सविन्दु-रेखान्वितो विवर्णो ।

तदपि च धनधान्य-सुतान् करोति सेन्द्रायुधो वज्रः ॥ ६५ ॥

सौदामिनो-विस्फूरिताभिरामम्,

राजा यथोक्तं कुलिशं दधानः ।

पराक्रमाक्रान्त-पर-प्रतापः ;

समस्तसामन्त-भुवं भुनक्ति ॥ ६६ ॥ (इति गारुडे) ।

समस्तां पृथिवीं पाति पार्थिवस्य विधारणात् ।

दृष्टिर्लक्ष्मीर्यशः कौर्त्तिरायुर्वज्रस्य धारणात् ॥ ६७ ॥

उक्ताहः प्रियतुष्टित्वं विप्रणाशनमेव च ।

तथा सम्पत्तयः सर्वा वैयेते परिधारिते (२) ॥ ६८ ॥

प्रतापः शौर्यमुक्ताहः तैजसस्य विधारणात् ।

यज्ञैर्ज्ञानं तपोभिश्च यदाप्नोति तदाप्नूयात् ॥ ६९ ॥

गुणयुक्तस्य वज्रस्य विप्रजातेर्विधारणात् ।

जपः पराक्रमस्तस्य शत्रुनाशश्च जायते ॥ ७० ॥

गुणवत्-क्षत्रजातीनां वज्रं वसति यद्गृह्णे ।

कलाकुशलताद्रव्यं प्रज्ञा क्षेमं यशो महत् ॥ ७१ ॥

गुणिनः परिरत्नस्य वैश्यजातेर्विधारणात् ।

परोपकारिता क्षेमं धन-धान्य-समृद्धयः ॥ ७२ ॥

( २ ) परिधारणात् इति, (ख) पुस्तक पाठः ।

गुणयुक्तस्य वज्रस्य शूद्रजातेर्विधारणात् ।  
 अन्यच्चक्षुर्विधं वज्रं प्रवदन्ति पुरातनाः ॥ ७३ ॥  
 हिमकुन्देन्दुधवलं षट्कोणाष्टदलन्तथा ।  
 तीक्ष्णं वारिभवं वज्रं घनशब्देति कान्तिमत् ॥ ७४ ॥  
 अन्धकारे च दीप्ये त तज्ज्ञेयं वज्रधारणम् ।  
 गुणाब्धं तीक्ष्णधारं यत् सर्प-दर्प-निवारणम् ॥ ७५ ॥  
 तस्य धारणतो येन विषरोगः प्रशाम्यति ।  
 सूर्यकोटि-प्रतीकाशं चन्द्रकोटि-सुशीतलम् ॥ ७६ ॥  
 अन्धकार-हरं वज्रं विज्ञेयं महदुत्तमम् ।  
 तस्य धारणतोयेन सर्वरोगः प्रशाम्यति ॥ ७७ ॥  
 तप्ते दुग्धे जले तैले घृते क्षिप्तोऽपि यः परि ।  
 शीततां नावहेत् (३) सद्यः संज्ञेयः सुरदुर्लभः ॥ ७८ ॥  
 एषामन्यतरं लब्ध्वा नृपः सुखमवाप्नुयात् ।  
 तत्तु त्रिभुने नास्ति यन्न धारयते नृपः ॥ ७९ ॥

अथ दोषाः ।

मलो विन्दुस्तथा रेखा त्रासः काकपदस्तथा ।  
 एते दोषाः समाख्याताः पञ्चवज्रेषु कोविदैः ॥ ८० ॥  
 मले मलिनता ख्याता विन्दौ सर्वार्थ-नाशनम् ।  
 रेखायां द्रंष्ट्रिणो भीतिस्त्रासे त्रासः क्षयः पदे ॥ ८१ ॥  
 मले मलिनता ख्याता रेखायां द्रंष्ट्रिणो भयम् ।  
 कोणे व्याधि-भयं प्रोक्तं मध्ये व्याधि-भयम्भवेत् ॥ ८२ ॥  
 दोषेषु विन्दुरावर्त्तः परिवर्त्तो यदाकृतिः ।  
 चतुर्द्वयं समाख्याता विन्दुवो वज्र-संश्रिताः ॥ ८३ ॥

वज्रोऽथ वर्तुलो विन्दुरावर्त्तो मध्य-वर्तुलः ।  
 वज्रः परिवह्यु ... .. रक्त एव यवाकृतिः ॥ ८४ ॥  
 विन्दुरायुर्धनं हन्यात् दावर्त्तो वज्रमादिशेत् ।  
 परिवर्त्तं भवेद् व्याधिर्यवे तत् फलमुच्यते ॥ ८५ ॥  
 खेतो रक्तस्तथा पीत-खेतश्चेति यथा मतः ।  
 रक्तवर्णे यवे ख्यातं गजाश्वस्य विनाशनम् ॥ ८६ ॥  
 यवे पीते कुलस्यान्तं धनमायुः सिते भवेत् ।  
 एवं दोष-गुणाः प्रोक्ताः परिवन्दोरशेषतः ॥ ८७ ॥  
 सव्यवक्त्राः शुभा रेखा रामवक्त्रा भयङ्करी ।  
 छेद भ्रान्तिकरो छेदा रेखाशस्त्र-भयप्रदा ॥ ८८ ॥  
 पक्षद्वय प्रदृश्याया छेदा सा परिकीर्त्तिता ।  
 रेखा वन्धु-विनाशाय जायते वज्रसंश्रया ॥ ८९ ॥  
 सव्या चैवोपसव्या च छिन्ना रेखोर्द्धुं गामिनी ॥  
 सव्या चात्मभिदा ज्ञेया अपसव्या धनच्छिदा ॥ ९० ॥  
 ऊर्द्धा चासंप्रहारायच्छिन्ना च्छेदाय वन्धुभिः ।  
 अङ्गः काकपदाकारो दृश्यते यः पदोत्थितः ॥ ९१ ॥  
 स मृत्युमादिशत्याहुः(युः) धनं वा सकलं हरेत् ।  
 भग्नायं भङ्गधारञ्च दलहीनञ्च वर्तुलम् ॥ ९२ ॥  
 कान्तिहीनञ्च यद्वज्रं दोषाय न गुणाय तत् ।  
 भिन्न भ्रान्ति-करन्नासः सत्रासं जनयेद् ध्रुवम् ।  
 अपि सर्वगुणैर्युक्तं न तादृग् धारयेद्बुधः ॥ ९३ ॥  
 अथ अन्यान्यपि ।

एकमपि यस्यसैन्यं (९) शृङ्गं विदलितमवलोक्यते विशीर्णं स्या ।

गुणवदपि तन्न धार्यं वज्रं श्रेयोऽर्थिभिर्भवने ॥ ९४ ॥

( ९ ) अत्र सैन्यं इत्यधिक पाठः (ख)-(ग) पुस्तकेऽस्ति ।



स्फुटिताग्नि विशीर्णं शृङ्गदेशम् मलवर्णैः पृषतेरुपेतमध्यम् ।  
 न हि वज्रभृतोऽपि वज्रमाशु त्रियमन्याश्रय-नाशं विधते ॥ ८५ ॥  
 यस्यैकदेशे क्षतजावभासो यद्वा भवेत्लोहितवर्ण-चित्रम् ।  
 नतन्न कुर्व्यात् ध्रियमाणमाशु स्वच्छन्दमृत्योरपि जीवितान्तम् ॥ ८६ ॥  
 प्रथमं गुणसम्पदाद्युपेतं प्रतिवद्धं यमुपैति यत् स दोषम् ।  
 सुलभाभरणेन तस्य राज्ञो गुण-हीनोऽपि मणिर्न भूषणाय ॥ ८७ ॥

यस्य क्षते भवेच्छोथो दाहो वा ज्वर एव च ।

तथा चिमचिमायेत तद्वज्रं दुष्टमुच्यते ॥ ८८ ॥

कर्कशं गुरु यद् वज्रं न तद्धारयते नृपः ।

त्रिकोणं कलहो यस्माच्चतुष्कोणं भयावहम् ॥ ८९ ॥

पञ्चकोणे भवेन्मृत्युः षट्कोणं शुद्धमादिशेत् ।

द्विदले कलहो नित्यं त्रिदले सुखनाशनम् ॥ ९० ॥

चतुष्कोणे सुखावाप्तिःशोकश्च पञ्चमे दले ।

षड्दले राजतो भोतिर्मृत्युः सप्तदले तथा ॥

अष्टदलं भवेच्छुद्धं वज्रमित्याह 'पावकः' ॥ १ ॥

विह्वलयं विपदं करोति मलिनं धत्ते शुचं कर्कशम्,

दुःखं च्चेह-विलिप्तमन्तकरणं श्याम(व)च्छविः क्लेशकृत् ।

रेकाकाक-पदाङ्ग-विन्दु सहितं स्यान्मृत्यवे देहिनाम् ;

वज्रं वज्रविचक्षणस्तु विभ्रयात्तस्माद्विचार्यै स्वयम् ॥ २ ॥

गुर्विणीभिर्न धत्तं व्यो युवतौभिरयं मणिः ।

जठरे वन्धु-सम्पर्काद् गर्भस्तासां हि शुष्यति ॥ ३ ॥

अयसा पद्मरागेण तथा गोमेदकेन च ।

वैदूर्यैस्फटिकाभ्याश्च काचैर्वा(स्त्रा)पि पृथग्विधैः ॥ ४ ॥

प्रतिरूपाणि कुर्वन्ति वज्रस्य कुशला नराः ।

परोक्षा तेषु कर्त्तव्या विद्वद्भिः सुपरीक्षकैः ॥ ५ ॥

क्षारोलेखन शणैस्तु (१०) कार्यं तेषां परीक्षणम् ।  
 क्षाराम्नेर्लेपयेद्वज्रं रौद्रे चैव परीक्षयेत् ॥ ६ ॥ °  
 क्वचिमं याति वैवर्ण्यं स्वरूपञ्चाभिदीप्यते ।  
 क्षीयते शणसंसर्गात् (११) चूर्णतां याति चूर्णितम् ॥ ७ ॥

तथा च,—

पृथिव्यां यानि रत्नानि ये चान्ये लोहधातवः ।  
 सर्वाणि विलिखेद्वज्रं तच्च तेन विलिख्यते ॥ ८ ॥  
 गुरुता सर्वरत्नानां गौरवाधान-कारणम् ।  
 वज्रैस्तान् वैपरीत्येन सूरयः परिचक्षते ॥ ९ ॥  
 न तेषां प्रतिवन्धानां भा भवत्यृङ्गं गामिनी ।  
 तिर्यक् क्षतत्वात् केषाञ्चित् कथञ्चिदपि दृश्यते ॥ १० ॥  
 तिर्यगालिख्यमानानां सा पार्श्वेष्वपि (१२) हन्यते ॥ ११ ॥

### अथ मूल्यम् ।

अष्टाभिः सर्षपै गौरैस्तण्डुलं परिकल्पयेत् ।  
 तण्डुलेन तु वज्राणां धारणे मूल्यमुच्यते ॥ १२ ॥  
 यदि वज्रमपेत सर्व-दोषं, विभ्रयात्तण्डुलविंशतिं गुरुत्वे ।  
 मणि-शास्त्रविदो वदन्ति तस्य द्विगुणं रूपक-लक्षणमग्रमूल्यम् ॥ १३ ॥  
 त्रिभागहीनार्ध-तदर्धशेषं त्रयोदशं त्रिंशदतोऽर्धभागः ।  
 अशीति भागोऽथ शतांशभागः सहस्रभागोऽल्पसमानयोगः ॥ १४ ॥

( १० ) शालाभिः इति (क) पुस्तक पाठः ।

( ११ ) क्षयते शणसंसर्गात् इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( १२ ) सा पार्श्वेषु विह्वन्यते इति (ख) पुस्तक पाठः ।

यत्तण्डलैर्द्वादशभिः कृतस्य वज्रस्य मूल्यं प्रथमं प्रदिष्टम् ।  
द्वाभ्यां क्रमाङ्गानिमुपागतस्य त्वेकावसानस्य विनिश्चयोऽयम् ॥१५॥

अनेनापि हि (१३) दोषेण लक्ष्यालक्ष्येण दूषितम् ।

स्वमूल्याद्दशमं भागं वज्रं लभति मानवः ॥ १६ ॥

प्रकटानेकदोषस्य स्वल्पस्य महतोऽपि वा ।

स्वमूल्याच्छतशो भाग वज्रस्य न विधीयते ॥ १७ ॥

यन्मूल्यं ब्राह्मणे प्रोक्तं पादोन(१४)मपि वाहुजे ।

अनेनैव क्रमेणैव मणि-मूल्यं विधीयते ॥ १८ ॥

चतुर्विधमिदं वज्रं यदुक्तं जाति-भेदतः ।

चतुर्विधैर्नृपतिभिर्धार्यमाणादनुक्रमात् ॥

अतोऽन्यथाधृतिं कुर्यात् रोगशोक-भयङ्करान् ॥ १९ ॥

इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ

हीरक-युक्तिः (परीक्षा) ॥

अथ विद्रुम परीक्षा-[प्रवाल परीक्षा]

श्वेत-सागरमध्ये तु जायते वल्लरी तु या ।

विद्रुमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा वज्ररूपिणी ॥ २० ॥

पाषाण-प्रभजत्येषा प्रयत्नात् क्वथिता सती ।

विद्रुमं नाम तद्रत्नमामनन्ति मनीषिणः ।

ब्रह्मादि-जातिभेदेन तच्चतुर्विधमुच्यते ॥ २१ ॥

( १३ ) अश्वनामपि दोषेण इति (क) पुस्तक पाठः ।

( १४ ) पादेनानेन इति (ख) पुस्तक पाठः ।

अरुणं शशरक्ताख्यं कोमलं स्निग्धमेव च ।  
 प्रवालं विप्रजातिः स्यात् सुखवेध्यं मनोरमम् ॥ २२ ॥  
 जवावन्भूकसिन्दूरं दाडिमौ-कुसुम-प्रभम् ।  
 कठिनं दुर्वेध्यमस्निग्धं क्षत्रजातिं तदुच्यते ॥ २३ ॥  
 पलाशकुसुमाभासं तथापाटल-सन्निभम् ।  
 वैश्यजातिर्भवेत् स्निग्धं वर्णाख्यं मन्दकान्तिमत् ॥ २४ ॥  
 रक्तोत्पलदलाकारं कठिनं न चिरद्युतिः ।  
 विद्रुमं शूद्रजातिः स्याद् वायु-वेद्यं तथैव च ॥ २५ ॥  
 रक्तता स्निग्धता दार्ढ्यं चिरद्युति-सुवर्णता ।  
 प्रवालानां गुणाः प्रोक्ताः धनधान्य-कराः पराः ॥ २६ ॥  
 हिमाद्री यत् संजातं तद्रक्तमतिनिष्ठुरम् ।  
 तत्र लिप्तो भवेन्निम्ब-कल्कोऽति मधुरः स्थिरः(तः) ॥ २७ ॥  
 तस्य धारण-मात्रेण विषवेगः प्रशाम्यति ।  
 विवर्णता तु खरता प्रवाले दूषणद्वयम् ॥ २८ ॥  
 रेखा काकपदौ विन्दुर्यथा वज्रेषु दोषकृत्(हृत्) ।  
 तथा प्रवाले सर्वत्र वर्जनीयं विचक्षणैः ॥ २९ ॥  
 रेखा हन्याद् यशोलक्ष्मीमावर्त्तः कुलनाशनः ।  
 पटलो रोगकृत् ख्यातो विन्दुर्धन-विनाशकृत् ॥ ३० ॥  
 त्रासः सञ्जनयेत्त्रासं नीलिका मृत्यु-कारिणी ।  
 मूल्यं शुद्ध-प्रवालस्य रौप्यद्विगुणमुच्यते ॥ ३१ ॥  
 धारणेऽस्यापि नियमो जाति-भेदेन पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

तथाहि,—

विरूप-जातिं विषमं विवर्णम्,  
 खर-प्रवालं प्रवहन्ति ये ये ।

ते मृत्युमेवात्मनि वै वहन्ति  
 सत्यं वदत्येष यतो मुनीन्द्रः \* ॥ ३३ ॥  
 इति श्रीभोजराजौये युक्तिकल्पतरौ प्रवाल परीक्षा ॥

—\*—

### अथ गोमेद परीक्षा ।

हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेद-मणिसम्भवः ।  
 स्वच्छकान्तिगुरुः स्निग्धो वर्णाब्धो दीप्तिमानपि ॥ ३४ ॥  
 वलङ्घः पिञ्जरो धन्यः 'गोमेद' इति कीर्तितः ।  
 चतुर्धा जाति-भेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते ॥ ३५ ॥  
 ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्रियो रक्त उच्यते ।  
 क्षापीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रस्त्वानील उच्यते ॥ ३६ ॥  
 छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीताऽसिता तथा ॥ ३७ ॥  
 गुरुः प्रभाब्धः सितवर्णरूपः स्निग्धो मृदुर्वाति महापुराणः ।  
 स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं करोति लक्ष्मीं धनधान्य-वृद्धिम् ॥ ३८ ॥  
 लघुर्विरूपोऽति खरोऽन्यमानः,  
 स्नेहोपलिप्तो मलिनः स्व(ख)रोऽपि ।  
 करोति गोमेद-मणिर्विनाशम् ;  
 सम्पत्तिभोगाऽखिल (वल) वीर्य्यराशेः ॥ ३९ ॥  
 ये दोषा हीरके ज्ञेयास्ते गोमेदमणोवपि ।  
 परीक्षा वङ्घितःकार्य्या शोणे वा रत्नकोविदैः ।  
 स्फाटिके नैव कुर्वन्ति गोमेद प्रतिरूपिणम् ॥ ४० ॥

\* अन्यत्सर्व्वमस्ति यत्कनीति, राजनिर्घण्ट, गरुडपुराण, बृहत्संहितादिष्वपि ततो  
 सम्येयम् ।

शुद्धस्य गोमेद मणोस्तु मूल्यं, सुवर्णतो द्वैगुणमाङ्कुरेके ।  
 अन्ये तथा विद्रुमतुल्य-मूल्यं ; तथापरे चामरतुल्यमाङ्कुरे ॥ ४१ ॥  
 चतुर्विधानामेषान्तु धारणे परिसम्मतम् ॥ ४२ ॥  
 इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ गोमेद परीक्षा ॥

### अथ मुक्ता परीक्षा ।

द्विपेन्द्र जीमूतवराहशङ्ख, मत्स्याङ्घ्रि-शुक्ल्यङ्गववेणुजानि ।  
 मुक्ताकलानि प्रथितानि लोके ; तेषान्तु शुक्ल्यङ्गवमेव भुरि \* ॥४३॥  
 वेध्यन्तु शुक्ल्यङ्गवमेव तेषां, शेषान्यवेध्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः ।  
 मतङ्गजा ये तु विशुद्धवंश्या ; स्तेमौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥४४॥  
 उत्पद्यते मौक्तिकमेषु वृत्तम्, आपीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥ ४५ ॥  
 वक्ष्ये गजपरीक्षायां गजजातिर्चतुर्विधा ।  
 मौक्तिकं तेषु जातं हि चतुर्विधमुदीर्यते ॥ ४६ ॥  
 ब्राह्मणं पीतशुक्लान्तु क्षत्रियं पीतरक्तकम् ।  
 पीतश्यामन्तु वैश्यः स्यात् शूद्रं स्यात् पीतनीलकम् ॥ ४७ ॥  
 काम्बोज-कुम्भसम्भूतं धात्रीफलनिभं गुरु ।  
 अतिपिञ्जरसच्छायं मौक्तिकं मन्ददीधिति ॥ ४८ ॥  
 धाराधरेषु जायते मौक्तिकं जल-विन्दुभिः ।  
 दुर्लभन्तन्मनुष्याणां देवैस्तत् द्वियतेऽम्बरात् ॥ ४९ ॥  
 कुक्कुटाण्डसमं वृत्तं मौक्तिकं निविडं गुरु ।  
 घनजं भानुसंकाशं देवयोग्यममानुषम् ॥ ५० ॥

\*

“स्वात्मन्वु युक्ति कृद्दरे पतदेवमुक्ता,

मुक्ता व पङ्कजदलं नरजःसु किञ्चित्’ ॥ इति कवयः ।

तथाहि, गारुडे,—

नाभ्येति मेघ-प्रभवं धरित्रीं वियद्गतं तद्विबुधा हरन्ति ।  
 अर्द्धिप्रभानाहत-दिग्विभाग मादित्यवद्ःखविभाव्य विम्बम् ॥५१॥  
 तेजस्तिरस्त्रत्य हुतासनेन्दु, नक्षत्रताराग्रह-सम्भवश्च ।  
 दिवा यथा दौप्तिकरं तथैव ; तमोऽबगाढाष्वपि तन्निशासु ॥ ५२ ॥  
 विचित्ररत्नद्युति-चारुतोर्य-चतुः समुद्रा भवनाभिरामाः ।  
 मूर्ख्यं नवास्थादितिनिश्चयो मे ; कृत्स्ना मही तस्य सुवर्ण-पूर्णा ॥५३॥  
 हीनोऽपि यस्तल्लभते कथञ्चिद्विपाक योगान्महतः शुभस्य ।  
 सपद्महीनः पृथिवीं समग्रां भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥ ५४ ॥  
 न केवलन्तच्छुभकृत्तृपस्य भाग्यैः प्रजानामपि जन्म तस्य ।  
 तद्योजनानां परितः शतस्य सर्वाननर्थान् विमुखी करोति ॥५५॥

जलज्योतिर्मरुज्जानां मेघानान्निविधन्भवेत् ।  
 जलाधिकेऽधिकं स्वच्छं कोमलं गुरुकान्तिमत् ॥ ५६ ॥  
 ज्योतिषं कान्तिमद्दृत्तं दुर्निरीक्ष्यं रविप्रभम् ।  
 कान्तिमत् कोमलं दृत्तं मारुतं विमलं लघु ॥ ५७ ॥  
 गारुडे,—

वराहदंष्ट्रा प्रभवं वरिष्ठम्, \*  
 तस्यैव दंष्ट्राङ्कुर-तुल्य वर्णम् ।  
 क्वचित् कथञ्चित् स भुवः प्रदेशे ;  
 प्रजायते शूकरवद्विशिष्टः ॥ ५८ ॥

ब्रह्मादि जातिभेदेन वराहोऽपि चतुर्विधः ।  
 तेषु जातां भवेन्मुक्ता समासेन चतुर्विधा ॥ ५९ ॥  
 ब्राह्मणः शुक्रवर्णस्तु शूद्रमन्ते च लक्ष्यते ।  
 क्षत्रियो रत्नवर्णस्तु स्पर्शं कर्कश एव च ॥ ६० ॥

\* 'दंष्ट्रामूले शशिकान्ति-सप्रभं बहुगुणश्च वाराहम्' । इति वृहत्संहितायाम् ।

वेश्यः स्यात् शुक्ल-पीतस्तु कोमलः कोल-सन्निभः ।

शुद्रः स्यात् शुक्लनीलस्तु कर्कशः श्याम एव च ॥ ६१ ॥

तथा च,—

कोलजं कोलसदृशं तदंष्ट्रा सदृशच्छविः ।

अलभ्यं मनुजैरम्यं मौक्तिकं पुण्यवर्जितैः ॥ ६२ ॥

ये कम्बवः शार्ङ्गं सुखावमर्षं पीतस्य शङ्ख प्रवरस्य गोत्रे ।

स्यान्मौक्तिकानामिह तेषु जन्म तल्लक्षणं सम्प्रतिकीर्त्तयामः ॥ ६३ ॥

स्त्रयोनि मध्यच्छवि-तुल्यवर्णं शङ्खादृहत्कोलफलप्रमाणम् ॥ ६४ ॥

तथाच,—

वर्षोपल समं दीप्त्या पाञ्चजन्य-कुलोद्भवम् ॥

कपोताण्ड-प्रमाणं तत् अतिकान्ति-मनोहरम् ॥ ६५ ॥

अश्विन्यादिक नक्षत्रे ये जाताः कम्बवः शुभाः ।

मौक्तिकं तेषु जातं हि सप्तविंशति-भेदभाक् ॥ ६६ ॥

शुक्लाशुक्ताः पीतरक्ता नीलालोहित-पिञ्जराः ।

आकर्ष्वराः पाटलाश्च नववर्णाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ६७ ॥

महन्मध्य लघून्मानैः सप्तविंशतिधा भवेत् ।

क्रमतस्तेषु विज्ञेयं नक्षत्रेषु मनोषिभिः ॥ ६८ ॥

पाठीन पृष्ठस्य समानवर्णं मीनात् सुवृत्तं लघु नातिसूक्ष्मम् ।

उत्पद्यते वारिचराननेषु मीनाश्चते मध्यचराः पयोधेः ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणं यथा,—

गुञ्जाफलकाय-स्थौल्यं मौक्तिकं तिमिजं लघु \* ।

पाटलापुष्प-संकाशं अल्पकान्ति सुवर्तुलम् ॥ ७० ॥

वातपित्त-कफद्वन्द्व-सन्निपात-प्रभेदतः ।

सप्त प्रकृतयो मीना सप्तधा तेन मौक्तिकम् ॥ ७१ ॥

\* “तिमिजं मत्स्वाच्चिनिभं दृढत्पवित् वहुगुणश्च” । इति वराहमिहिरौये ।



लघिष्ठमरुणं वाता दापीतं मृदुपित्ततः ।  
 शुक्लं शुरुकफोद्रेकादातपित्तान्मृदुर्लघुः ॥ ७२ ॥  
 वातश्लेष्मभवं स्थूलं पित्तश्लेष्मजमच्छकम् ।  
 सर्व्वलिङ्गप्रयोगेन सान्निपातिकमुच्यते ॥ ७३ ॥  
 एकज्यः शुभदाः प्रोक्ता स्तथा वै सान्निपातिकाः ॥ ७४ ॥

फणि-मुक्त्तारूपम्,—

भोजङ्गमं नील विशुद्धवर्णं सर्व्वम्भवेत् प्रोञ्ज्वलवर्णशोभम् ।  
 नितान्तधौत-प्रतिकल्पप्रमानं निस्त्रिंशधारा समवर्ण-शोभम् ॥ ७५ ॥

भुजङ्गमास्ते विषवेग तप्ताः,  
 श्रीवासुकेर्वंश-भवाः पृथिव्याम् ।  
 क्वचित्क्वादाचित् खलु पुण्यदेशे ;  
 तिष्ठन्ति ते पश्यति तान् मनुष्यः ॥ ७६ ॥

फणिजं वर्त्तुलं रम्यं नीलच्छायं महाद्युतिम् ।  
 पुण्यहौना न पश्यन्ति वासुकेः कुल-सम्भवम् ॥ ७७ ॥  
 शृगाल-कोलामल-कोलगुञ्जा-फलप्रमणास्तु चतुर्विधास्ते ।  
 स्युर्ब्रह्म-वाङ्मूढ-वैश्यशूद्र-सर्पेषु जाताः प्रवरास्तु सर्वे ॥ ७८ ॥

फलं यथा,—

प्राप्यापि रत्नानि धनं श्रियम्बा,  
 राजश्रियम्बा महतीं दूरापाम् ।  
 तेजोन्विताः पुण्यकृतो भवन्ति ;  
 मुक्ताफलस्यास्य विधारणेन ॥ ७९ ॥  
 जिह्वासयारत्न-विनिश्चयज्ञैः,  
 शुभे मुहूर्त्ते प्रयतैः प्रयत्नात् ।

रक्षाविधानं सुमहद्विधाय ;  
हृन्मर्गोपविष्टं क्रियते यदा तत् ॥ ८० ॥ .  
तदा महद्दुर्भित्पूर्थघोषैः  
घनैर्घनैराद्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥ ८१ ॥

न तं भुजङ्गा न तु जातुधाना, न राक्षसा नापि च दुष्ट.लोकाः ।  
हिंसन्ति यस्याहि शिरः समुत्थं ; मुक्ताफलं तिष्ठति कोषमध्ये ॥ ८२ ॥

भेकादिष्वपि जायन्ते मणयो ये क्वचित् क्वचित् ।  
भौजङ्गम मणेश्चुल्यास्ते विज्ञेया बुधोत्तमैः ॥ ८३ ॥

नक्षत्रमालिव दिवो विशोर्णा,  
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।

विचित्र रूपेषु विचित्र-वर्णा ;  
पयः मपत्युः पयसां पपात ॥ ८४ ॥

सम्पूर्ण-चन्द्रांशु कलापकान्ते,  
र्मणि प्रवेकस्य महागुणस्य ।

तच्छुक्तिमत्सु स्थितिमापवीज,—  
मामन् पुराप्यन्य भवानि यानि ॥ ८५ ॥

यस्मिन् प्रदेशेऽम्बुनिधी पपात,  
सुचारुमुक्तामणिरद्वीजम् ।

तस्मिन् पयस्तोयधरावकीर्णं ;  
शुक्लो स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥ ८६ ॥

सैहलिक पारलीकिक-सौराष्ट्रिक-ताम्रपर्णि पारसवाः ।  
कीवेर-पाण्डुर-वाटक-हैमा इत्याकरा ह्यष्टौ ॥ ८७ ॥

स्वात्यां स्थिते रवौ मेघैर्ये मुक्ता जलविन्दवः ।  
शीर्णाः शुक्तिषु जायन्ते तेर्मुक्ता निर्मल-त्विषः ॥ ८८ ॥  
स्थूला मध्यास्तथा सूक्ष्मा विन्दुमानानुसारतः ।

सुस्निग्धं मधुरच्छायं मौक्तिकं सिंहलोद्भवम् ॥ ८९ ॥  
 पारलौकिकसम्भूतं मौक्तिकं निविडं गुरु ।  
 प्रायः सशर्करं ज्ञेयं विषमं सार्ववर्णिकम् (१) ॥ ९० ॥  
 सौराष्ट्रिकभवं स्थूलं वृत्तं स्वच्छं सितं घनम् ।  
 ताम्रपर्णभवं ताम्रं पीतं पारसवोद्भवम् ॥ ९१ ॥  
 ईषत्श्यामञ्च रुक्षञ्च कौवेरोद्भव मौक्तिकम् ।  
 पाण्ड्यदेशोद्भवं पाण्डु, सितं रुक्षं विराटजम् ॥ ९२ ॥  
 रुक्मिण्याख्यातु या शुक्तिस्तत्प्रसूतिः सुदुर्लभा ।  
 तत्र जातं सितं स्वच्छं जातीफलसमं भवेत् ॥ ९३ ॥  
 छायावद्बहुलं रम्यं निर्दोषं यदि लभ्यते ।  
 अमूल्यं तद्विनिर्दिष्टं रत्न-लक्षणं कौविदेः ॥  
 दुर्लभं नृपयोग्यं स्यादल्पभाग्यैर्न लभ्यते ॥ ९४ ॥

अन्यस्वाह,—

सर्वस्य तस्याकरजाविशेषात्,  
 रूपप्रमाणे च यथैव विद्वान् ।  
 न हि व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु ;  
 सर्वत्र सर्वाकृतयो भवन्ति ॥ ९५ ॥

ज्ञानादि जाति-भेदेन शुक्तयोपि चतुर्विधाः ।  
 तासु सर्वासु जातं हि मौक्तिकं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ९६ ॥  
 ब्राह्मणस्तु सितः स्वच्छो गुरुः शुक्तः प्रभान्वितः ।  
 आरक्तः क्षत्रियः स्थूलस्तथारुण-विभान्वितः ॥ ९७ ॥  
 वैश्यस्त्वापीतवर्णोऽपि स्निग्धः श्वेतः प्रभान्वितः ॥  
 शूद्रः शुक्लवपुः सूक्ष्म तथा स्थूलोऽसितद्युतिः ॥ ९८ ॥

(१) इति श्लोकाङ्गं (ग) पुस्तकेऽधिकमिवाभाति ।

वर्षीपलानां समबर्णशीभम्,  
त्वक्सार पर्व्वप्रभवं प्रदिष्टम् ।  
ते वेणुवो दिव्यजनोपभोग्ये ;  
स्थाने प्ररोहन्ति न सार्व्वजन्ये ॥ ८८ ॥  
[ अथ वेणुजमुक्ता लक्षणारम्भः ] ।

वंशजं शशिसंकाशं कक्कोलफलमार्द्रकम् ।  
प्राप्यते वहुभिः पुण्येस्तद्रच्यं वेदमन्त्रतः ॥ १०० ॥  
पञ्चभूतसमुद्रेकादंशे पञ्चविधे भवेत् ।  
मुक्ताः पञ्चविधास्तासां यथा लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥  
पार्थिवी गुरुवक्त्रा च तैजसी तेजसा लघुः ।  
वायवी च मृदुः स्थूला गागनी कोमला लघुः ॥ २ ॥  
आप्याः स्निग्धाः भृशं शुक्लाः पञ्चैताः प्रवरा मताः ।  
आसां धारणमात्रेण व्याधिः कोऽपि न जायते ॥ ३ ॥  
एवमन्यत्रापि,—

गजाहि कोलमत्स्यानां शीर्षे मुक्ताफलोद्भवः ।  
त्वक्सार शुक्ति-शङ्खानां गर्भे मुक्ताफलोद्भवः ॥ ४ ॥  
धाराधरेषु जायते मौक्तिकं जलविन्दुभिः ।  
जौमूते शुचिरूपञ्च गजे पाटलभास्वरम् ॥ ५ ॥  
मत्स्ये श्वेतञ्च निस्तोजः फणीन्द्रे नीलभास्वरम् ।  
हरिच्छ्रेतं तथा वंशे पीतश्वेतञ्च शूकरे ॥ ६ ॥  
शङ्खशुक्तयुद्भवं श्वेवं मुक्तारत्नमनुत्तमम् ।  
चतुर्धा मौक्तिके ष्छाया पीता च मधुरा सिता ॥ ७ ॥  
नीला चैव समाख्याता 'रत्न-तत्त्व परीक्षकैः' ।  
पीता लक्ष्मीप्रदा ष्छाया मधुरा बुद्धिवर्द्धिनी ॥ ८ ॥  
शुक्ला यशस्करी ष्छाया नीला सौभाग्य-दायिनी ।

सितच्छाया भवेद्दिप्रः क्षत्रियश्चाकर्शिमाम् ।  
पीतच्छाया भवेद्द्वैश्वः शूद्रः क्षणरुचिर्मतः ॥ ८

अथ गुणाः । [ मात्स्ये ] ।

सुतारश्च सुवृत्तश्च स्वच्छश्च निर्मलन्तथा ।  
घनं स्निग्धश्च सच्छायं तथाऽस्फुटितमेव च ।  
अष्टौ गुणाः समाख्याता मौक्तिकानामशेषतः ॥ १० ॥  
तद्यथा,—

तारकाद्युतिसंकाशं सुतारमिति गद्यते ।  
सर्वतो वर्तुलं यश्च सुवृत्तं तन्निगद्यते ॥ ११ ॥  
स्वच्छं दोषविनिर्मुक्तं निर्मलं मलवर्जितम् ।  
गुरुत्वं तुलने यस्य तद्घनं मौक्तिकं वरम् ॥ १२ ॥  
क्षेत्रेणैव विलिप्तं यत् तत् स्निग्धमिति गद्यते ।  
छाया समन्वितं यश्च सु(स)च्छायं तन्निगद्यते ।  
व्रणरेखाविहीनं यत् तत्स्वादस्फुटितं शुभम् ॥ १३ ॥  
भ्राजिष्णु कोमलं कान्तं मनोज्ञं स्फुरतीव च ।  
स्रवतीव च सत्त्वानि तन्महारत्न संज्ञितम् ॥ १४ ॥  
श्लेतकाच्च समाकारं शुभ्रांशु शतयोजितम् ।  
ऋषराज(१) प्रतिच्छायं मौक्तिकं देवभूषणम् ॥ १५ ॥  
गारुडे,—\*

त्वक्सार नागिन्द्र-तिमि-प्रसूतम्,  
यच्छङ्खजं यश्च वराह जातम् ।

( १ ) शशिराज इति (ग) पुस्तक पाठः ।

\* अन्यत् सर्वं युक्तनीति-वृत्तसंज्ञिता-मत्स्यपुराण-मानसीलासादिषु चतुसन्धेयम् ।

प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा(ः) ;

शस्तानि माङ्गल्यं तथा तथापि ॥ १६ ॥ .

प्रमाणवद्गौरवरश्मियुक्तं सितं सुवृत्तं समसूक्ष्मरन्ध्रम् ।

अक्रेतुरप्या वहति प्रमोदं यन्मौक्तिकं तद्गुणवत्प्रदिष्टम् ॥ १७ ॥

एवं समस्तेन गुणोदयेन यन्मौक्तिकं योगमुपागतं स्यात् ।

न तस्य भर्त्तारमनर्थजात एकोऽपि दोषः समुपैति सद्यः ॥ १८ ॥

एवं सर्व्वगुणोपेतं मौक्तिकं येन धार्य्यते ।

तस्यायुर्व्वर्द्धते लक्ष्मीः सर्व्वपापं प्रणश्यति ॥ १९ ॥

गुणवद्गुरु यद्देहे मौक्तिकैकं हि तिष्ठति ।

चञ्चलापि स्थिरा भूत्वा कमला तत्र तिष्ठति ॥ २० ॥

अथ दोषाः ।

यथा.—

चत्वारःस्युर्महादोषाः षण्मध्याश्च प्रकीर्त्तिताः ।

एवं दश समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २१ ॥

यत्रैकदेशे संलग्नः शुक्तिखण्डो विभाव्यते ।

शुक्तिलग्नः समाख्यातः स दोषः कुष्ठकारकः ॥ २२ ॥

मीन-लोचन-संकाशो दृश्यते मौक्तिके तु यः ।

मत्स्याक्षः स तु दोषः स्यात् पुच्छनाशकरो ध्रुवम् ॥ २३ ॥

दीप्तिहीनं गतच्छायं जरठं तद्धिदुर्वुधाः ।

तस्मिन् संधारिते मृत्युर्जायते नात्रसंशयः ॥ २४ ॥

मौक्तिकं बिभ्रुमच्छायमतिरक्तं विदुर्वुधाः ।

दारिद्र्यजनकं यस्मात्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥

उपर्य्युपरि तिष्ठन्ति वलयो यत्र मौक्तिके ।

चिह्नत्तं नाम तस्योक्तं सौभाग्य-क्षयकारकम् ॥ २६ ॥

अहत्तंमौक्तिकं यच्च चिपिटं तन्निगद्यते ।  
 मौक्तिकं ध्रियते येन तस्य कौत्तिर्भवेत् सदा ॥ २७ ॥  
 त्रिकोणं त्रयस्रमाख्यातं सौभाग्य-क्षयकारकम् ।  
 दीर्घं यत्तत् क्षणं प्रोक्तं प्रज्ञाविध्वंस-कारकम् ॥ २८ ॥  
 निर्भस्ममेकतीयश्च क्षण-पाशं तदुच्यते ।  
 सदोषं मौक्तिकं निन्द्यं निरुद्योगकरं हि तत् ॥ २९ ॥  
 अहत्तं पिङ्गकोपितं सर्व्वसम्पत्ति-हारकम् ।  
 यस्मिन् क्वचिमसन्देहः क्वचिद्भवति मौक्तिके ॥ ३० ॥  
 सण्णे सलवणे स्नेहे निग्नां तद्वासयेज्जली ।  
 ब्रीहिभिर्मर्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम् ॥  
 यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदक्वचिमम् ॥ ३१ ॥  
 तथाहि,—  
 क्षिपेद्भूमूत्रभाण्डे तु लवण-क्षारसंयुते ।  
 स्वेदयेद्दृष्टिना वापि शुष्कवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥ ३२ ॥  
 हस्ते मौक्तिकमादाय ब्रीहिभिश्चोपघर्षयेत् ।  
 क्वचिमं भङ्गमाप्नोति सहजञ्चाति दौष्यते ॥ ३३ ॥  
 कृत्वा पचेत् सुपिहिते शुभदार \* भाण्डे,  
 मुक्ताफलं निहित नूतनशुक्ति-काण्डम् ।  
 स्फोटन्तथा प्रणिदधीत ततश्च भाण्डात् ;  
 संस्थाप्य धान्धनिचये च तमेकमासम् ॥ ३४ ॥  
 आदाय तत्सकलमेव ततोऽन्न(१)भाण्डम्,  
 जम्बीरजातरस-योजनया विपक्वम् ।

( १ ) ततोऽन्यभाण्डम् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

\* दार इत्यीषधिविशेषः । अथवा 'दार' इति पाठे दीर्घ्यति इति व्युत्पत्त्या काष्ठ-  
 मयं पात्रम् इति ।

ष्टं ततो मृदु तनूक्तपिण्डमूलैः ;  
 कुय्याद् यथेच्छमिह मौक्तिकमाशुविह्वम् ॥ ३५ ॥  
 मृत्तिसमस्य पुटमध्यगतन्तुक्त्वा,  
 पश्चात् पचेत्तनु ततश्च वितानपत्या ।  
 दुग्धे ततः पयसि तद्विपचेत् सुधायाम् ; •  
 पक्कं ततोऽपि पयसा शुचिचिकणेन ॥ ३६ ॥  
 शुद्धं ततो विमलबस्त्र-विघर्षणेन  
 स्यान्मौक्तिकं विमलसद्गुणकान्तियुक्तम् ॥ ३७ ॥

### अथ मूल्यम् ।

पञ्चभिर्माषको ज्ञेयो गुञ्जाभिर्माषकैस्तथा ।  
 चतुर्भिः शाणमाख्यातं माषकैर्मणिवेदिभिः ॥ ३८ ॥  
 एकस्य शक्ति प्रभवस्य शुद्ध मुक्तामणेः शाणकसम्मितस्य ।  
 मूल्यं सहस्राणि कपर्दकानि त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥ ३९ ॥  
 यन्माषकार्द्धेन ततो विहीनं चतुःसहस्रं लभतेऽस्य मूल्यम् ।  
 यन्माषकां स्त्रीन् विभ्रयाद्गुत्वे द्वे तस्य मूल्यं परमम्यदिष्टम् ॥ ४० ॥  
 अर्द्धाधिक द्वौ वहतोऽस्य मूल्यं,  
 त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।  
 द्विमाषकोन्मापित गौरवस्य ;  
 शतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥ ४१ ॥  
 अर्द्धाधिकमाषक सम्मितस्य,  
 सपञ्चविंशं त्रितयं शतानाम् ।  
 षड्माषकोन्मापित मानमेकं ;  
 तस्याधिकं विंशतिभिः शतं स्यात् ॥ ४२ ॥



गुप्ताश्च षड् धारयतः शते द्वे,  
 मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ।  
 गुप्ताश्चतस्रो विधृतं शताक्षा-  
 दद्वं लभेताप्यधिकं त्रिमिर्वा ॥ ४३ ॥  
 अतःपरं स्याद्वरण-प्रमाणं,  
 संख्याविनिर्देश विनिश्चयोक्तिः ।  
 त्रयोदशानां धरणे धृतानां ;  
 द्विकेति नाम प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ४४ ॥  
 अर्ध्यामात्रश्च शतं कृतं स्यात्,  
 मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।  
 यदि षोडशभिर्भवेत् सम्पूर्णं ;  
 धरणं तत् प्रवदन्ति दार्ष्टिक्याख्यम् ॥ ४५ ॥  
 अधिकं दशभिः शतश्च मूल्यं,  
 समवाप्नोत्यपि वालिशस्य हस्तात् ।  
 यदि विंशतिभिर्भवेत् सुपूर्णं ;  
 धरणं मौक्तिकजं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ४६ ॥  
 नवसप्ततिमाप्नुयात् स्वमूल्यं,  
 यदि न स्यात् गुणयुक्तितो विहीनम् ॥ ४७ ॥  
 त्रिंशता धरणं पूर्णं शिष्येति परिकीर्त्यते ।  
 चत्वारिंशत्परं तस्य मूल्यमेष विनिश्चयः ॥ ४८ ॥  
 चत्वारिंशन्नवेत् शिष्या त्रिंशन्मूल्यं लभेत सा ।  
 पञ्चाशत्तु भवेत् सोमस्तस्य मूल्यन्तु विंशतिः ॥ ४९ ॥  
 षष्ठिर्निकरशीर्षं स्यात् तस्य मूल्यं चतुर्दश ।  
 अशीतिर्नवतिश्चेति-कुप्येति परिकल्प्यते ॥ ५० ॥  
 एकादश स्युर्नवच तयोर्मूल्यमनुक्रमात् ।

शतमर्षाधिकं हे च चूर्णीऽयं परिकीर्तितः ॥  
 सप्त-पञ्च-त्रयस्यैव तेषां मूल्यमनुक्रमात् ॥ ५१ ॥  
 श्राणात्परं माषकमेकमेकं यावद्विवर्द्धत गुणैरपीदम् ।  
 मूल्येन तावत् द्विगुणेन योग्यमाप्रोत्यऽनाहृष्टिहृतेऽपि देशे ॥ ५२ ॥

सूक्ष्मातिसूक्ष्मोत्तममध्यमानां,  
 यन्मौक्तिकानामिह मूल्यमुक्तम् ।  
 तज्जातिमात्रेण न जातु कार्य्यं ;  
 गुणैरहोनस्य हि तद्वदिष्टम् ॥ ५३ ॥

यत्तु चन्द्रांशु-संकाशमौषद्विष्वफलाकृति ।  
 स्वमूल्यात् सप्तमं भागमवृत्तत्वाद्भवेत् तत् ॥ ५४ ॥  
 पौतकस्य भवेदर्द्धमवृत्तस्य त्रिभागतः ।  
 विषमव्यस्तजातीनां षड्भागं मूल्यमादिशेत् ॥ ५५ ॥  
 अर्द्धरूपाणि सस्फोटात् पङ्कचूर्णीनि यानि च ।  
 असाराणि च यानि स्युः करकाकारवन्ति च ॥ ५६ ॥  
 एकदेशप्रभावन्ति सकलाश्लेषितानि च ।  
 यानि चातकवर्णानि कांभ्यवर्णानि यानि च ॥ ५७ ॥  
 मौननेत्र-सवर्णानि ग्रन्थिभिः संवृतानि च ।  
 सदोषानि च यानि स्युस्तेषां मूल्यं पदांशिकम् ॥ ५८ ॥

अन्यत्र तु,—

सञ्चाली प्रीच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकम्भवेत् ।  
 रूपकैर्दशभिः प्रोक्तः कलञ्जो नामनामतः ॥ ५९ ॥  
 कलञ्जनामकं द्रव्यं एकदेशे निधापयेत् ।  
 अन्यतो जलविन्दुस्तु तोलनार्थं विनिश्चयेत् ॥ ६० ॥  
 चत्वारि त्रीणि युग्मं वा तथैकं बहु वा स्थितम् ।  
 समं कलञ्जमानेन तुलामानादतः क्रमात् ॥ ६१ ॥

नवमात्पञ्चमं यावत् कलञ्जेन समं यदा \* ।  
 तत्क्रमःदुत्तमं ज्ञेयं मौक्तिकं रत्न-वेदिभिः ॥ ६२ ॥  
 चतुर्दशाक्षमारभ्य दशसंख्या-विधिं क्रमात् ।  
 कलञ्जस्य समानं वा (३) मौक्तिकं मध्यमं विदुः ॥ ६३ ॥  
 आरभ्य विंशतितमात् क्रमात्पञ्चदशावधि ।  
 लङ्घ्यास्ताः कथिता मुक्ता मूल्यञ्च तदनुक्रमात् ॥ ६४ ॥  
 कलञ्जद्वयमानेन श्येकं मौक्तिकमभवेत् ।  
 न धार्यं नरनाथेस्तु देव-योग्यममानुषम् ॥ ६५ ॥  
 इत्यं विचार्य यो मुक्तां परिधत्ते नराधिपः ।  
 तस्यायुश्च यशो वीर्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ६६ ॥  
 इति श्रीभोजराजौये युक्तिकल्पतरौ मुक्तापरीक्षा ॥

### अथ वैदूर्य्य परीक्षा ।

कल्पान्तकाल क्षुभिताम्बुराशि,  
 निर्झादकल्पा दितिजस्य नादम् ।  
 वैदूर्य्यमुत्पन्नमनेकवर्णं ;  
 शोभाभिरामं द्युतिवर्ण-वौजम् ॥ ६७ ॥  
 अविदूरे विदूरस्य (४) गिरिरुत्तङ्ग-रोधसः ।  
 कामभूतिक-सीमान-मनु तस्याकरोऽभवत् † ॥ ६८ ॥

(३) समानत्वात् इति (ख) पुस्तकपाठः ।

(४) अविदूरे वैदूर्य्यस्य इति (ग) पुस्तक पाठः ।

\* नवमात् पञ्चमं यावत्—इत्यारभ्य मध्यमम्बिदुरित्यन्तं श्लोकद्वयं (क) पुस्तकेऽधिकं दृश्यते ।

† कामभूतिकसीमानं इति पाठमनादृत्य 'काकतालीयसीमाने समीपानामाकरोऽभवत्' इत्येवं दृष्टवचनमित्युक्तानिज्ञानाधिपेन कुमारसम्भव टीकाध्यात्मदवादि ।

तस्य नाद-समुत्थत्वादाकरः सुमहागुणः ।  
 अभूदुत्त(१)रितो लोके लोकत्रय-विभूषणः ॥ ६६ ॥  
 तस्यैव दानव-पतेर्निन्दानुरूप-  
 प्रातृष्ट पयोद-वरदर्शित-चारुरूपाः ।  
 वैदूर्यरत्नमणयो विविधावभासाः ;  
 तस्मात् स्फुलिङ्ग-निवहा इव सम्बभूवुः ॥ ७० ॥  
 पद्मरागमुपादाय मणि-वर्णा हि ये चित्ती ।  
 सर्वास्तान् वर्ण-शोभाभिर्वैदूर्यमनुगच्छति ॥ ७१ ॥  
 तेषां प्रधानं शिखिकण्ठ-नीलम्,  
 यद्वा भवेद्दणु-दल-प्रकाशम् ।  
 चाषायपक्ष-प्रतिमश्रियो ये ;  
 न ते प्रशस्ता मणि-शास्त्रविद्भिः ॥ ७२ ॥

तथा च,—

सितञ्च धूम्र-सङ्काशमीषत्क्षणनिभञ्चवेत् ।  
 वैदूर्यं नाम तद्रत्नं रत्नविद्भिर्दाहृतम् ॥ ७३ ॥  
 ब्रह्म-चक्षिय-विट्-शूद्रजाति-भेदाच्चतुर्विधम् ।  
 सितनीलो भवेद्दिप्रः सितरक्तस्तु वाहुजः ।  
 पीतानिलस्तु वैश्यः स्यान्नोल एव हि शूद्रकः ॥ ७४ ॥

अथ गुणाः ।

माङ्गार-नयन-प्रख्यं रसोन-प्रतिमं हि वा ।  
 कलिलं निर्मलं व्यङ्गं वैदूर्यं देवभूषणम् ॥ ७५ ॥  
 सुतारं घन-मत्स्यच्छं कलिलं व्यङ्गमेव च ।  
 वैदूर्याणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः ॥ ७६ ॥  
 तद्यथा,—

उद्गिरन्निव दीप्तिं योऽसौ सुतार इति गम्यते ॥ ७७ ॥

प्रमाणतात्पर्यं गुरुयद् घनमित्यभिधीयते ॥ ७८ ॥  
 कलङ्कादि-विहीनन्तदत्यच्छमिति कीर्तितम् ।  
 ब्रह्म-शूद्रं कलाकारंश्चलो यच्चदृश्यते ॥ ७९ ॥  
 कलिलं नामतद्ब्रह्मः सर्व-सम्पत्ति-कारकम् ।  
 विस्मिष्टाङ्गन्तु वैदूर्यं व्यङ्गमित्यभिधीयते ॥ ८० ॥  
 गुणवान् वैदूर्य-मणिर्योजयति स्वामिनं वरभा(भो)ग्यैः ।  
 दोषैर्युक्तो दोषैस्तस्माद् यद्वात् परीक्षेत ॥ ८१ ॥  
 कर्करं कर्कशम्वासः कलङ्को देह इत्यपि ।  
 एते पञ्च महादोषा वैदूर्याणामुदीरिताः ॥ ८२ ॥  
 शर्करायुक्तमिव यत् प्रतिभाति च कर्करम् ।  
 स्पर्शेऽपि च यत्तज्ज्ञेयं कर्कशं वन्मुनाशनम् ॥ ८३ ॥  
 भिन्न भ्रान्ति-करस्वासः स कुर्व्यात् कुल-संक्षयम् ।  
 विरुद्ध-वर्णो यस्याङ्गे कलङ्कः क्षय-कारकः ॥ ८४ ॥  
 मलदिग्ध इवामाति देहो देह-विनाशनः ॥ ८५ ॥  
 जयति यदि सुवर्णं त्यागहीनं यदा वा,  
 बहुविध-मणिधारी भूपतिर्वा यतिर्वा ।  
 दधदपि धृतदोषं जातु वैदूर्यरत्नम् ;  
 प्रतिशत-फलरूप-पातमेष्ट(ध्य)त्यवश्यम् ॥ ८६ ॥  
 गिरिकाच-शिशुपालौ काच-स्फटिकाश्च भूमिनिर्भन्ताः ।  
 वैदूर्य-मणेरते विजातयः सन्निभाः सन्ति ॥ ८७ ॥  
 लिख्याभावात् काचं लघुभावाच्छैशुपालकस्मिन्वात् ।  
 गिरिकाचमदीप्तित्वात् स्फटिकं वर्णोक्त्वलत्वेन ॥ ८८ ॥  
 जात्यस्य वर्णस्य मणेर्नजातु विजातयः सन्ति समानवर्णाः ।  
 तथापि नानाकरणार्थमेवं भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥ ८९ ॥  
 सुखोपलक्ष्यश्च सदा विचार्यो, ह्ययं प्रमेदो विदुषा नरेण ।

सोह-प्रभेदो लघुता मृदुत्वं विजाति-लिङ्गं खलु सर्वजन्यम् ॥८०॥

यदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य सुवर्ण-संख्याकलितस्य मूल्यम् ।

तदेव वैदूर्यमणेः प्रदिष्टं पलद्वयोन्मापित-गौरवस्य ॥ ८१ ॥

कुशलाकुशलैः प्रयुज्यमानाः,

प्रतिवक्षाः प्रतिसत्क्रिया प्रयोगैः ।

गुणदोष-समुद्भवं लभन्ते ;

मणयोऽर्थान्तरमूल्यमेव भिन्नाः ॥ ८२ ॥

क्रमशः समतीत-वर्त्तमानाः,

प्रतिवक्षा मणिवन्धकेन यन्नात् \* ।

यदि नाम भवन्ति दोष-हीना ;

मणयः षड्गुणमाप्नुवन्ति मूल्यम् ॥ ८३ ॥

आकरान् समतीतानां उदधेस्तीर-सन्निधौ ।

मूल्यमेतन्मणीनान्तु न सर्वत्र महीतले ॥ ८४ ॥

इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ वैदूर्यपरीक्षा ॥

### अथ इन्द्रनीलपरीक्षा ।

तथा च गारुडे,— [ आकरः ] ।

तत्रैव सिंहलवधू-करपल्लवाग्र-

व्यालूनवाललवनी-कुसुम-प्रवाले ।

देशे पपात दितिजस्य नितान्तकान्तम् ;

प्रोत्फुल्लनीरज-समद्युति नेत्रयुग्मम् ॥ ८५ ॥

\* अन्वत्सर्वं गारुडे विसप्ततितमाध्यायेऽनुसन्धेयम् ।

तत्प्रत्ययादुभय-शोभन-वोचिभासा,  
 विस्तारिणी जलनिधेरुपकच्छभूमिः ।  
 प्रोङ्गिन्न केतकवन-प्रतिवह-लेखा ;  
 सान्द्रेन्द्रनीलमणि-रत्न-वती विभाति ॥ ६६ ॥  
 तत्रासिताज-हलभृदसनासिभृङ्ग-  
 शार्ङ्गार्थुधाभ-हरकण्ठ-कलाय-पुष्पैः ।  
 शुक्लेतरैश्च कुसुमैर्गिरिकर्णिकाया-  
 स्तस्मिन् भवन्ति मणयः सदृशावभासः ॥ ६७ ॥  
 अन्ये प्रसन्नपयसः पयसां निधातु-  
 रम्बुत्विषः शिखिगण-प्रतिमास्तथाऽन्ये ।  
 नीलीरसप्रभा (१) बुहुदभाश्च केचित् ;  
 केचित्तथा समद(२)कोकिलकण्ठ-भासः ॥ ६८ ॥

एक प्रकारा(३)बिस्यष्ट-वर्णशोभावभासिनः ।  
 जायन्ते मणयस्तस्मिन् इन्द्रनीला महागुणाः ॥ ६९ ॥  
 श्वेतनीलं रत्ननीलं पीतनीलमथाष्टि वा ।  
 कृष्णनीलं तथा ज्ञेयं ब्राह्मणादि क्रमेण तु ॥  
 छाया चतुर्विधा तस्य शृणु वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १०० ॥  
 सितच्छायो भवेद् विप्रस्ताम्बुच्छायस्तु तन्नियः ।  
 पीतच्छायस्तु वैश्यः स्याद्दृषलः कृष्ण-दीधितिः ॥ १ ॥  
 तथा च पद्मरागाणां जातक-त्रितयम्भवेत् ।  
 इन्द्रनीलेष्वपि तथा द्रष्टव्य-मविशेषतः ॥ २ ॥

- ( १ ) -प्रसन्न इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( २ ) केचित्तथा समल इति (क) पुस्तक पाठः ।  
 ( ३ ) -नैक प्रकारा इति (ग) पुस्तक पाठः ।

यस्य मध्यगता भाति नीलस्येन्द्रायुध-प्रभा ।  
 तदिन्द्रनीलमित्याहुर्महाद्यं भुवि दुर्लभम् ॥ ३ ॥  
 यस्तु वर्णस्य भूयस्वात् क्षीरे शतगुणे स्थितः ।  
 नीलतां तन्नयेत् सर्व्वं महानीलः स उच्यते ॥ ४ ॥  
 तथा च,—

इन्द्रनीलस्तु नीलात्मा पद्मरागस्तु लोहितः ।  
 आनील-शुक्ल-सिग्धस्तु मणिर्मानवकोमतः ॥ ५ ॥  
 आलोहित-मपीतञ्च स्वच्छं काषायकं विदुः ।  
 आपीत-पाण्डु-पाषाणः पुष्परागोऽभिधीयते ॥ ६ ॥  
 तमेव लोहिताकारमाहुः कौरण्डकं वुधाः ॥ ७ ॥

अथ गुणाः ।

गुरुः स्निग्धश्च वर्णाढ्यः पार्श्ववाञ्छेव रञ्जकः ।  
 इन्द्रनीलः समाख्यातः पञ्चभिः सुमहागुणैः ॥ ८ ॥  
 प्रमाणेऽल्पोगुरुर्मणि कुरुवृद्धि-करो गुरुः ।  
 स्नेहं स्रवदिवाभाति स्निग्धं धनविवर्द्धनम् ॥ ९ ॥  
 बालार्काभिमुखो नीलो वमेन्नीलां शिखां हि यः ।  
 वर्णाढ्यो नाम नीलोऽयं धनधान्य-विवर्द्धनः ॥ १० ॥  
 स्फाटिकं रजतं स्वर्णमन्यद्वा वस्तु तेजसम् ।  
 पार्श्वस्थितं नील-मणिः पार्श्ववर्त्ति यशः प्रदम् ॥ ११ ॥  
 आश्रयं नीलमणिर्यत्तु तमसेव समावृतम् ।  
 रञ्जको नाम नीलोयं त्रीयशः कुलवर्द्धनः ॥ १२ ॥

अथ दोषाः [ इन्द्रनीलस्य ] ।

दोषा नीले प्रवक्ष्यामि नामभिर्लक्षणैश्च षट् ।  
 अभ्रवत् पटलं यस्य तदभ्रकमिति स्मृतम् ॥ १३ ॥



धारणे तस्य सम्प्रोतिरायुसैवविनश्यति ।  
 शर्करामिश्रितमिति तद्विज्ञेयं सशर्करम् ॥ १४ ॥  
 तस्मिन् धृते दरिद्रत्वं देशत्यागश्च जायते ।  
 भेद-संश्रयहृत्तासस्तेन दंष्ट्रिभयम्भवेत् ॥ १५ ॥  
 भिन्नं भिन्नमिति प्राहुर्भार्य्यापुत्र-विनाशनम् ।  
 सृत्तिका यस्य गर्भस्था लक्ष्यते रत्नकोविदैः ॥ १६ ॥  
 सृत्तिकागर्भकं नाम त्वग्दोष-जनकम्भवेत् ।  
 दृशत् प्रलक्ष्यते गर्भे अश्वगर्भं विनाशकत्(हृत्) ॥ १७ ॥  
 चित्रवर्णं इवाभाति चित्रकः कुलनाशनः ॥ १८ ॥  
 तथा च,—

अभ्रक-पटलच्छाया त्रासश्चित्रक एव च ।  
 मृदश्मगर्भरौक्षाणि महानीलेषु दूषणम् ॥ १९ ॥  
 अथच्छाया,—  
 नीलीरसमग्नाभासा वैष्णवीपुष्पसन्निभा ।  
 नवनी-पुष्पसंकाशा नीलेन्द्रीवर-सन्निभा ॥ २० ॥  
 अतसीपुष्पसंक्राशा चाषपक्ष-समच्छविः ।  
 कृष्णाद्रि-कर्णिकापुष्प समान-द्युति-धारिणी ॥ २१ ॥  
 मयूरकण्ठ-सच्छाया शम्भु-कण्ठसमा तथा ।  
 विच्छादेह-समाभासा भृङ्गपक्षसम-प्रभा ॥ २२ ॥  
 इन्द्रनीले धृते शुभे शौरिरेषः प्रसौदति ।  
 आयुः कुलं यशो बुद्धिर्लक्ष्मी शोभा च वर्धते ॥ २३ ॥  
 धार्ढ्यमानस्य ये दृष्टाः पद्मारागमणेर्गुणाः ।  
 धारणादीन्द्रनीलस्य तानेवाप्नोति मानवः ॥ २४ ॥  
 अथ परीक्षा [ इन्द्रनीलस्य ] ।  
 काचोत्पलकरवीर स्फटिकाद्या इह बुधैः स वैदूर्याः ।

कथिता विजातय इमे सदृशा मणिनेन्द्रनीलेन ॥ २५ ॥  
 गुरुभावकठिन-भावावेतेषां नित्यमेव विज्ञेयौ ।  
 काचाद् यथावदुत्तर-विवर्द्धमानौ विशेषेण ॥ २६ ॥  
 इन्द्रनीलो यदा कश्चिद्विभर्त्याताम्बवर्णताम् ।  
 रक्षणीयौ तथा ताम्नी करवोरोत्पलावुभौ ॥ २७ ॥  
 यावन्तञ्च क्रमेदग्निं पद्मरागः प्रयोगतः ।  
 इन्द्रनीलमणिस्तस्मात् क्रमेत सुमहत्तरम् ॥ २८ ॥  
 तदाकर-समुद्भूतो मत्तभृङ्ग-सम-द्युतिः ।  
 दीप्तिच्छाया-समाविष्टो भ्रामरो मणिरुच्यते ॥ २९ ॥  
 आरक्तता सदा तत्र तदा टीट्टिभसंज्ञितः ।  
 तस्य धारणमात्रेण गर्भिणी स्त्री प्रसूयते ॥ ३० ॥

अथ मूल्यम्,—

यत्पद्मरागस्य महागुणस्य,  
 मूल्यभवेन्माष(स)-समुच्चि(त्वि)तस्य ।  
 तदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य ;  
 सुवर्णसंख्या तुलितस्य मूल्यम् ॥ ३१ ॥  
 इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ इन्द्रनील परीक्षा ॥

अथ मरकत परीक्षा

गरुड़पुराण,—

दानवाधिपतेः पित्तमादाय भुजगाधिपः ।  
 द्विधा कुर्वन्निव व्योम-सत्वरं वासुकिर्ययौ ॥ ३२ ॥  
 (स तदा स्व-शिरोरत्न-प्रभादीप्ते नभोऽम्बुधौ ।

राजतः स महानिकः खण्डसेतुरिवावभौ) ॥ ३३ ॥

ततः पद्म-निपातेन संहारन्नपि रोदसी।

गरुत्मान् पद्मगीन्द्रस्य प्रहर्तुमुपचक्रमे ॥ ३४ ॥

सहसैव मुमोच तत्फणीन्द्रः,

सुरसाद्युक्त तुरस्कपादपायाम् ।

नलिकावनगन्ध-वासितायां ;

वरमाणिक्यगिरिरूपत्यकायाम् ॥ ३५ ॥

तस्य प्रपात समनन्तर-कालमेव,

तद्द्वारालयमतीत्य रमासमौपे ।

स्थानं क्षितेरूपपयोनिधि-तीरं लेखम् ;

तत् प्रत्ययाम्भकरता-करताञ्जगाम ॥ ३६ ॥

तत्रैव किञ्चित् पततस्तु पित्तात्,

उत्पत्य जग्राह ततो गरुत्मान् ।

मूर्च्छां परीतः सहसैव घोणा-;

रन्मूहयेन प्रमुमोच सर्वम् ॥ ३७ ॥

तत्रा कठोर-शुककण्ठ-शिरीषपुष्प,

खद्योत-पृष्ठवर-शाहल-शैवलानाम् ।

कङ्कार शष्पक भुजङ्गभुजाश्च पत्र- ;

प्रान्तत्विषो मरकताः शुभदा भवन्ति ॥ ३८ ॥

तदयत्र भोगीन्द्र-भुजा विमुक्तम्,

पपात पित्तं दितिजाधिपस्य ।

तस्याकरस्यातितरां स देशी ;

दुःखोपलभ्यश्च गुणैश्च युक्तः ॥ ३९ ॥

तस्मिन् मरकतस्थाने यत्किञ्चिदुपजायते ।

तद्वर्षं विषरोगाणां प्रशमाय प्रकीर्त्यते ॥ ४० ॥

सर्वमन्त्रीषधिगुणैर्यन्नशक्यं चिकिञ्चितुम् ।  
 महाहृद्-दंष्ट्राप्रभवं विषं तत्तेन शाम्यति ॥ ४१ ॥  
 अग्न्यमप्याकरे यच्च यद्दोषैरपवर्जितम् ।  
 जायते तत्पवित्राणामुत्तमं परिकीर्तितम् ॥ ४२ ॥  
 अत्यन्तहरिद्वर्णं कोमलमर्च्चिर्विभेद जटिलञ्च ।  
 काञ्चनचूर्णेनान्तःपूर्णमिव लक्ष्यते यच्च ॥ ४३ ॥  
 युक्तं संस्थानगुणैः समरागं गौरवेण विहीनम् ।  
 सवितुः करसंस्पर्शात् कूरयति सर्वाश्रमं दीप्त्या ॥ ४४ ॥  
 हित्वा च हरितभावं यस्यान्तर्विनिहिता भवेद्दीप्तिः ।  
 अचिरप्रभा प्रभाहत नवशाहल-सन्निभा भाति ॥ ४५ ॥  
 यच्च मनसः प्रसादं विदधाति निरीक्षितमतिमात्रम् ।  
 तन्मरकतं महागुणमिति रत्न-विदां मनोवृत्तिः ॥ ४६ ॥  
 यस्तु भास्करसंस्पर्शाद्दस्त-न्यस्तो महामणिः ।  
 रत्नयेदात्म-पादैस्तु महामरकतं हि तत् ॥ ४७ ॥  
 चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकते मणौ ।  
 छायाभेदेन विज्ञेयो चतुर्वर्ण(र्ग)स्य लक्षणैः ॥ ४८ ॥

अथ मरकतमणेश्छाया ।

भवेदष्टविधा छाया मणेर्मरकतस्य च ।  
 वर्हि-पुच्छ-समाभासा चाष-पक्ष-समापरा ॥ ४९ ॥  
 हरित्-काच-निभा चान्धा तथा शैवाल-सन्निभा ।  
 खद्योत-पृष्ठ-संकाशा बालकौरसमा तथा ॥ ५० ॥  
 नवशाहलसञ्छाया शिरीष-कुसुमोपमा ।  
 एषमष्टौ समाख्याताञ्छाया मरकताश्रयाः ॥ ५१ ॥  
 छायाभिर्युक्तमेताभिः श्रेष्ठं मरकतमभवेत् ।

पद्मरागगतः स्वच्छो जलविन्दुर्यथा भवेत् ।  
तथा मरकतच्छाया श्यामला हरितामला ॥ ५२ ॥

अथ दोष-गुणाः ।

दोषाः सप्त भवन्त्यस्य गुणाः पञ्चविधा मताः ।  
अस्निग्धं रूक्षमित्युक्तं व्याधिस्तस्य धृते भवेत् ॥ ५३ ॥  
विस्फोटः स्यात् सपिडके तत्र शस्त्रहतिर्भवेत् ।  
स पाषाणे भवेदिष्टनाशो मरकते धृते ॥ ५४ ॥  
विच्छायं मलिनं प्राहुर्वार्ष्णेते नतु धार्ष्णेते ।  
शर्करं कर्करायुक्तं पुत्रशोक-प्रदं धृतम् ॥ ५५ ॥  
जरठं (१) कान्तिहीनन्तु दंष्ट्रिवह्निभयावहम् ।  
कल्माषवर्णं धवलं ततो मृत्यु-भयम्भवेत् ।  
इति दोषाः समाख्याता वर्णान्तेऽथ महागुणाः ॥ ५६ ॥

अथ गुणाः ।

निर्मलं कथितं स्वच्छं गुरु स्याद् गुरुतायुतम् ।  
स्निग्धं रूक्षविनिर्मुक्तं मरजस्कमरेणुकम् ॥ ५७ ॥  
सुरागं रागवहुलं मणेः पञ्चगुणा मताः ।  
एतैर्युक्तं मरकतं सर्वपाप भयापहम् ॥ ५८ ॥  
गजवाजि-रथान्दत्त्वा विप्रेभ्यो विस्तराब्धि मे ।  
तत्फलं समवाप्नोति शुद्धे मरकते धृते ॥ ५९ ॥  
धनधान्यादि-करणे तथा सैन्य-क्रियाविधौ ॥ ६० ॥  
विषरोगोपशमने कर्मस्वाथर्व्वणेषु च ।  
शस्यते मुनिभिर्यक्षादयं मरकतो मणिः ॥ ६१ ॥

तथा च,—

स्वच्छता गुरुता कान्तिः स्निग्धत्वं पित्तकारणम् ।  
हरिचिरस्रकत्वञ्च सप्त मारकते गुणाः ॥ ६२ ॥

अथ कृत्रिमाकृत्रिम-परीक्षा ।

कृत्रिमत्वं सहजत्वं दृश्यते सूरिभिः क्वचित् ।  
घर्षयेत् प्रस्तरे व्यङ्ग काचस्तस्माद्द्विपद्यते ॥ ६३ ॥  
लेखयेत्क्षौद्रभृङ्गेण चूर्णेनाथ विलेपयेत् ।  
सहजः कान्तिमाप्नोति कृत्रिमो मलिनायवे ॥ ६४ ॥  
भक्तातः (कः) पुत्रिका काचस्तद्वर्णमनुयोगतः ।  
मणेरमरकतस्येते लक्षणीया विजातयः ॥ ६५ ॥  
क्षौमेण वाससा घृष्टा दीप्तिं त्यजति पुत्रिका ।  
लाघवेनैव काचस्य शक्या कर्तुं विभावना ॥ ६६ ॥

अथ मरकतमूल्यम् ।

तथा च गारुडे,—

तुलया पद्मरागस्य यन्मूल्यमुपजायते ।  
लभ्यतेऽभ्यधिकन्तस्मात् गुणैर्मरकतं स्मृतम् ॥ ६७ ॥  
यथा च पद्मरागाणां दोषैर्मूल्यं प्रहीयते ।  
ततोऽस्मिन्नपि सा हानिर्दोषैर्मरकते भवेत् ॥ ६८ ॥

तथाच,—

गुणपिच्छसमायुक्ते हरितश्यामभास्वरे ।  
मूल्यं द्वादशकं प्रोक्तं जातिभेदेन सूरिभिः ॥ ६९ ॥  
यवैकेन शतं पञ्च सहस्रं द्वितये यवे ।  
त्रिभिश्चैव सहस्रे द्वे चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥ ७० ॥

अष्टानां सुख्यरत्नानां लक्षणानि निरूप्य च ।  
 वक्ष्यन्ते चान्धरत्नानां लक्षणानि यथाक्रमम् \* ॥ ७१ ॥  
 इति श्रीभोजराजोये युक्तिकल्पतरौ मरकत + परीक्षा

### अथ पुष्पराग परीक्षा ।

पतिता या हिमाद्री हि त्वचस्तस्य सुरद्विषः ।  
 प्रादुर्भवन्ति ताभ्यस्तु पुष्परागा महागुणाः ७२ ॥  
 शणपुष्यसमः कान्था स्वच्छभावः सुचिक्कणः ।  
 पुष्पधनप्रदः पुण्यः पुष्परागमणिर्धृतः ॥ ७३ ॥  
 दैत्यधातु समुद्भूतः पुष्परागमणिर्हिधा ।  
 पुष्परागाकरे कश्चित् कश्चित्कार्योपलाकरे ॥ ७४ ॥  
 ईषत्पीतच्छविच्छाया स्वच्छं कान्था मनोहरम् ।  
 पुष्परागमिति प्रोक्तं रङ्गसोम महीभुजा ॥ ७५ ॥  
 ब्रह्मादि जातिभेदेन तद्विज्ञेयं चतुर्विधम् ।  
 छाया चतुर्विधा तस्य सिता पीतासितासिता ॥ ७६ ॥  
 मूष्यं वैदूर्यमणेरिव गदितं हास्य रत्नशास्त्रविद्भिः ।  
 धारणफलञ्च तद्वत् किन्तु स्त्रीणां सुतप्रदो भवति ॥ ७७ ॥  
 इति श्रीभोजराजोये युक्तिकल्पतरौ पुष्परागपरीक्षा ॥

\* श्रीकोऽयं (ख) पुस्तकेऽधिकः दृश्यते ।

+ अन्यत् गारुड-शुक्लगीति-मानसीलास-अगस्त्यमत-राजनिर्घण्ट मणिपरीक्षास्ववगल-  
 व्यम् । अस्य नाम मरकत-राजनील-गरुडाकृत-रीडिखिय-सीपर्य-गरुडीद्रीर्य-बुधरत्न-‘पाम्ना’  
 इत्यभिधीयते कोशेषु ।

## अथ कर्केतन-मणि परीक्षा ।

तथा च गारुडं,—

वायुर्नखान् दैत्यपतेर्गृहीत्वा चिक्षेप सम्पद्य वनेषु हृष्टः ।

ततः प्रसूतं पवनोपपन्नं कर्केतनं पूज्यतमं पृथिव्याम् ॥ ७८ ॥

वर्णेन तद्गुधिरसोममधु प्रकाश-

माताम्नपीत दहनोज्ज्वलितं विभाति ।

नीलं पुनः खलु सितं परुषं विभिन्नम् ;

व्याध्वादिदोषहरणेन न तद्दिभाति ॥ ७९ ॥

स्निग्धा विशुद्धाः समरागिणश्च, आपीतवर्णा गुरवो विचित्राः ।

ब्रासन्नण-व्याधि विवर्जिताश्च ; कर्केतनास्ते परमाः पवित्राः ॥८०॥

पक्षेण काञ्चनमयेन तु वेष्टयित्वा,

हस्ते गलेऽथ धृतमेतदतिप्रकाशम् ।

रोग प्रणाशनकरं कलिनाशनश्च ;

आयुस्करं कुलकरश्च सुखप्रदश्च ॥ ८१ ॥

एवंविधं बहुगुणं मणिमावहन्ति,

कर्केतनं शुभमलङ्कृतये नरा ये ।

ते पूजिता बहुधना बहुवाग्धवाश्च ;

नित्योज्ज्वला प्रसुदिता अपि ये भवन्ति ॥ ८२ ॥

एके पिनद्या बिक्रताकुल-नीलभासः,

प्रज्ञानरागलुलिताः कलुषा विरूपाः ।

तेजोऽति दीप्ति कुलपुष्टि विहीनवर्णाः ;

कर्केतनस्य सदृशं वपुरुद्वहन्ति ॥ ८३ ॥

कर्केतनं यदि परीक्षितवर्णरूपं,

प्रत्यग्रभास्वर दिवाकर सुप्रकाशम् ।



तस्योत्तमस्य मणिशास्त्रविदा महिम्ना ;  
 तुल्यन्तु मूल्यमुदितं तुलितस्य कार्यम् ॥ ८४ ॥  
 इति श्रीभोजराजोये युक्तिकल्पतरौ कर्कतनपरीक्षा ॥

### अथ भीष्ममणि परीक्षा ।

तथा च गरुडपुराणे,—

हिमवत्युत्तरे देशे वीर्यं पतितं सुरद्विषस्तस्य ।  
 सम्प्राप्तमुत्तमानामाकरतां भीष्मरत्नानाम् ॥ ८५ ॥

तथा च,—

कलिङ्गे मगधे चैव मलये च हिमालये ।

भीष्मरत्न समुत्पातस्तस्य लक्षणमुच्यते ॥ ८६ ॥

शुक्लाः शङ्खाजनिभाः श्योनाकसन्निभाः प्रभावन्तः ।

प्रभवन्ति ततस्तरुणा वज्रनिभा भीष्मपाषाणाः ॥ ८७ ॥

हिमाद्रिं प्रतिवहं शुद्धमपि अद्यया विधत्ते यः ।

भीष्ममणिं श्रीवादिषु स सम्पदं सर्वदा लभते ॥ ८८ ॥

गुणयुक्तस्य तस्यैव धारणाङ्गनिपुङ्गव ।

विषाणि तानि नश्यन्ति सर्वान्येव महीतले ॥ ८९ ॥

विषमा ना वाधन्ते ये तमरण्यनिवासिनः समीपेऽपि ।

द्वीपिष्ठकशरभकुञ्जरसिंहव्याघ्रादयो हिंसाः ॥ ९० ॥

तस्योत्कवञ्जित क्वतितो भवन्ति भयं न चापि समुपस्थितम् ।

भीष्ममणिर्गुणयुक्तः सम्यक् सम्प्राप्ताङ्गुलित्वितयः ।

पितृतर्पणेऽपितृणां दृष्टिर्विद्भुवार्धिकी भवति ॥ ९१ ॥

शाम्यन्त्युद्भूतान्यपि सर्पाण्डजाश्चुडश्चिकविषाणि ।

सलिलाम्निवैरितस्करभयानि भीमानि नश्यन्ति ॥ ८२ ॥

शैवालवलाहकाभं परुषं पीतप्रभं प्रभाञ्चीनम् ।

मलिनद्युतिं विवर्णं दूरात् परिवर्जयेत् प्राञ्चः ॥ ८३ ॥

मूल्यं प्रकल्पप्रमेषां विवुधवरैर्देशकालविज्ञानात् ।

दूरे भूतानां बहु किञ्चिन्निकट-प्रसूतानाम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीभोजराजोयि युक्तिकल्पतरौ भीष्ममणिपरीक्षा ॥

### अथ पुलकमणि परीक्षा ।

पुण्ड्रेषु पर्वतवरेषु च निम्नगासु,  
स्थानान्तरेषु च तथोत्तरदेशगत्वात् ।  
संस्थापिताश्च नखरा भुजगेः प्रकाशं ;  
सम्पूज्य दानवपतिं प्रथिते प्रदेशे ॥ ८५ ॥  
दाशार्णवागदवमेकलकालगादौ,  
गुप्ताञ्जनक्षौद्रमृणालवर्णाः  
गन्धर्व्व-वङ्गि-कदली सट्टशावभासाः ;  
एते प्रशस्ताः पुलकाः प्रसूताः ॥ ८६ ॥  
शङ्खाजभृङ्गार्कं विचित्रभङ्गाः  
शूद्रेरुपेताः परमाः पवित्राः ।  
मङ्गल्य युक्ता बहुभक्ति चित्रा ;  
वृद्धिप्रदास्ते पुलका भवन्ति ॥ ८७ ॥  
काकश्वरासभ शृगाल वृकोत्तरूपै-  
र्युधैः समांसरुधिराद्रमुखैरुपेताः ।

मृत्युप्रदास्तु विदुषा परिवर्ज्जनीया-  
 मूल्यं पलस्य कथितञ्च शतानि पञ्च ॥ ८८ ॥  
 इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ पुलकमणि-परीक्षा ।

—\*—

### अथ रुधिराख्यपरीक्षा ।

हुतभुषूपमादाय दानवस्य यथेष्टितम् ।  
 नर्मदायां निचिन्नेप किञ्चिद्धीनादि भूतले ॥ ९९ ॥  
 तत्रेन्द्र गोपकलितं शुक्रवक्त्रवर्णं,  
 संस्थानतः प्रकटपीलुसमानमात्रम् ।  
 नाना प्रकारविहितं रुधिराख्यरत्न-  
 मुद्धृत्य तस्य खलु सर्व्वसमानमेव ॥ १०० ॥  
 मध्येन्दुपाण्डुरमतीव विशुद्धवर्णं,  
 तत्रेन्द्रनीलसदृशं पटलं तुले स्यात् ।  
 सैश्वर्य्यभूत्यजननं कथितं तदेव,  
 पक्षञ्च तत् किल भवेत् सुरवज्रवर्णम् ॥ १ ॥  
 इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ रुधिराख्यपरीक्षा ।

### अथ स्फटिक लक्षणम् ।

तथा च गारुडे,—  
 कावेर-विन्ध्य-यवन-चीन-नेपाल भूमिषु ।  
 लाङ्गली व्यकिरन्नेदी दानवस्य प्रयत्नतः ॥ २ ॥  
 आकाशशुभं तैलाख्यमुत्पन्नं स्फटिकं ततः ।  
 मृणालशङ्ख-धवलं किञ्चित् वर्णान्तरान्वितम् ॥ ३ ॥

न तत्तुल्यं हि रत्नानामथवा पापनाशनम् ।  
संस्कृतं शिल्पिना सद्यो मूल्यं किञ्चिन्नभेक्षतः ॥ ४ ॥

तथा च,—

हिमालये सिंहले च विन्ध्याटवीतटे तथा ।  
स्फटिकं जायते चैव नानारूपं समप्रभम् ॥ ५ ॥  
हिमाद्री चन्द्रसङ्काशं स्फटिकं तद् द्विधा भवेत् ।  
सूर्यकान्तश्च तत्रैकं चन्द्रकान्तं तथापरम् ॥ ६ ॥  
सूर्यांशु-स्पर्शमात्रेण वक्त्रं वमति यत् क्षणात् ।  
सूर्यकान्तं तदाख्यातं स्फटिकं रत्नवेदिभिः ॥ ७ ॥  
पूर्णेन्दुकरसंस्पर्शात् अमृतं स्रवति क्षणात् ।  
चन्द्रकान्तं तदाख्यातं दुर्लभं तत् कलौ युगे ॥ ८ ॥  
अशोक पल्लवच्छायं दाडिमीबीज सन्निभम् ।  
विन्ध्याटवीतटे देशे जायते मन्दकान्तिकम् ॥ ९ ॥  
सिंहले जायते कृष्णमाकरे गन्धनीलके ।  
पद्मरागभवे स्थाने द्विविधं (१) स्फटिकं भवेत् ॥ १० ॥  
अत्यन्तनिर्भलं स्वच्छं स्रवतीव जलं शुचि ।  
ज्योतिर्ज्वलनमाश्लिष्टं मुक्ताज्योतीरसं द्विज ॥ ११ ॥  
तदेव लोहिताकारं राजावर्त्तमुदाहृतम् ।  
आनीलं तत्तु पाषाणं प्रोक्तं राजमयं शुभम् ॥ १२ ॥  
ब्रह्मसूत्रमयं यत्तु प्रोक्तं ब्रह्ममयं द्विज ॥ १३ ॥  
इति श्रीभोजराजौये युक्तिकल्पतरौ स्फटिकपरीक्षा ।

( १ ) विविधम् इति (क) पुस्तक पाठः ।

## अथ अयस्कान्तलक्षणम् ।

यद्गूरादपि लौहानि समाकथयति वेगवत् ।

अयस्कान्तमिदं ज्ञेयं तदर्थं द्विविधं बुधैः ॥ १४ ॥

उत्तमं नीलमसृणं अधमं खरपिञ्जरम् ।

प्रायः समुद्रतोयेषु लक्ष्यते प्रस्तारा इति ॥ १५ ॥

इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ अयस्कान्तपरीक्षा ॥

मरकतमणेः स्थाने मिश्रसंज्ञं भवेत् नु ।

तस्मै गुण्डनमात्रेण ब्रह्मो रोहति तत्क्षणात् ॥ १६ ॥

इति मिश्रकलक्षणम् ।

— ०० —

## अथ शङ्खलक्षणम् \* ।

क्षीरोदकूलेऽपि सौराष्ट्रदेशे,

तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः ।

अरुष्कवर्णाः शशि-शुभ्रभासः ;

सुसूक्ष्मवक्त्रा (१) गुरवो महान्तः ॥ १७ ॥

ते वाम दक्षिणावर्त्तं भेदेन द्विविधा मताः ।

दक्षिणावर्त्तं शङ्खस्तु कुर्यादायुर्यशोधनम् ॥ १८ ॥

तेनैव शिरसा यस्तु अङ्गधानः प्रतीच्छति ।

वारि ह्यौत्वा स पापानि पुण्यमाप्नोति मानवः ॥ १९ ॥

( १ ) समुद्ररक्ता इति (ख) पुस्तके पाठः ।

\* अश्ववैवर्त्तं प्रकृतिखण्डे, वाराह्ये प्रबोधनीमाहात्म्याध्याये, पाप्मे उत्तरखण्डे, भरतधृत ब्रह्मसिद्धपुराणे, शब्दरत्नावल्यां राजवह्निमे शान्वादनसन्धेयम् ।

वृत्तत्वं स्निग्धताच्छ्वेदं शङ्खस्येति गुणत्रयम् ।

भावत्तं भङ्गदोषो हि हेम-योगाद्दिनश्चति ॥ २० ॥

ब्रह्मादि-जातिभेदेन स पुनस्तु चतुर्विधः ॥ २१ ॥

तदयथा,—

ये स्निग्धमसृणाकारा मृदवो लघवस्तथा ।

ब्राह्मणाः प्रस्तरा ज्ञेयाः सर्व्वकर्मसु शोभनाः ॥ २२ ॥

ये दृढाङ्गाः सुगुरवः तथांशांश-विभागिनः ।

अश्वानः क्षत्रिया ज्ञेयाः कर्कशाङ्गास्तथैव च ॥ २३ ॥

मृदवो गुरवो ये तु ये स्नेहेनेव रक्षिताः ।

ते वैश्याः सु(स्व)विभक्तांशा युज्यन्ते सर्व्वकर्मसु ॥ २४ ॥

ये कर्करावृताङ्गाश्च कर्करा ये प्रतिष्ठिताः ।

येऽत्यन्तगुरवः स्निग्धाः ते शूद्राः प्रस्तराधमाः ॥ २५ ॥

इति प्रोक्तमशेषेण सम्यक् पाषाण-लक्षणम् ।

विचार्य्य मतिमान् कार्य्यं नियोक्तव्यं विचक्षणैः ॥ २६ ॥

इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ शङ्करत्र परीक्षा ॥

( इत्यत्रङ्करण युक्तिः । )

— ०० —

अथास्त्रयुक्तिः ।

दण्डसाध्यं यतो राज्यं स दण्डः शास्त्र-संश्रितः ।

अस्त्राणि भूमिपालानां निरूप्यन्ते ततः क्रमात् ॥ २७ ॥

अथ गणना ।

खड्गचर्म-धनुर्व्वीणौ शस्त्रभक्तौ तथापरौ ।

अर्धचन्द्रश्च नाराचः शक्तियष्टौ तथापरौ ॥ २८ ॥

परशुशक्रशूले च परिघञ्चैवमादयः ।

अस्त्रभेदाः समुद्दिष्टाः श्रीमन्नोजमहीभुजा ॥ २८ ॥

वात्स्यस्तु,—

अस्त्रन्तु द्विविधं प्रोक्तं निर्मायं मायिकं तथा ।

खड्गादिकन्तु (२) निर्मायं मायिकं दहनादिकम् ॥ ३० ॥

दहनोऽथ जलं काष्ठं लोष्ट्रं शब्दादयस्तथा ।

तप्ततैलादिकञ्चैव मायिकस्यास्त्रमुच्यते ॥ ३१ ॥

खड्गादीनान्तु गणना पूर्वमेव निदर्शिता ।

अस्त्रात्मनैव निर्दिष्टः कवचादिरपीथ्यते ॥ ३२ ॥

तल्लक्षणं संग्रहेण प्रवक्ष्यामि निबोधत ।

काष्ठं चर्म च सकलं त्रयमेतत्तु दुस्तरम् ॥ ३३ ॥

यथोत्तरं गुणयुतं यथापूर्वन्तु निन्दितम् ।

शरीर-वैवकल्यन्तु लघुत्वं दृढता तथा ॥ ३४ ॥

दुर्भेद्यत्वे तु कथितः कवचे गुणसंग्रहः ।

सङ्घिद्रतातिगुरुता तनुता सुखभेद्यता ॥ ३५ ॥

कवचानां विनिर्दिष्टः समासाद्दोषसंग्रहः ।

अत्र वर्णां विनिर्दिष्टः क्रमादेवं चतुर्विधः ॥ ३६ ॥

सितोरत्नस्तथापीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात् ।

केचित् कुर्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम् ।

कनकं रजतं ताम्रं लौहस्तेषु यथाक्रमम् ॥ ३७ ॥

अथ खड्गपरीक्षा ।

अङ्गं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टेति भूमिका ।

ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाष्टकं शुभम् ॥ ३८ ॥

अभिन्ने दृश्यते यादृग् विभिद्य घटिते तथा ।  
 यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं संप्रचक्षते ॥ ३८ ॥ •  
 नील कृष्णादिकं खङ्गे रूपमित्यभिधीयते ।  
 तेनैव यत्प्रतीतं स्यात् तज्ज्ञाभिरिति (३) गद्यते ॥ ४० ॥  
 अङ्गातिरिक्तं यज्जाति स्तन्माहात्म्योपसूचकम् । •  
 तन्नेत्रमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदाः ॥ ४१ ॥  
 अङ्गातिरिक्तं खड्गादि यच्छुद्धत्वापसूचकम् ।  
 तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गादि-धारणम् ॥ ४२ ॥  
 यः खङ्गे जायते शब्दो नखदण्डादिनाहते ।  
 स ध्वनिस्तुलना मानं ज्ञानमष्टविधन्त्वित् ॥ ४३ ॥  
 पञ्चाद्या निपुणैः खङ्गे सम्भाव्यन्तेऽपि कृत्रिमाः ।  
 अन्थावकृत्रिमौ ज्ञेयौ तावेव सहजाविति ॥ ४४ ॥  
 शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा ।  
 त्रिंशत्त्रयाणि जानीयादरिष्टानि तथैव च ॥ ४५ ॥  
 भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः ।  
 मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां संग्रहो मतः ॥ ४६ ॥

अथ खड्गस्य शताङ्गगणना ।

लौहार्णवे,—

रूप्यस्वर्णगजोरुवुकमदन(४)-स्थूलाङ्ग कृष्णारुणः  
 श्वेताम्भोज गदातिमानन (५)कलाग्रन्थिस्थिरा तैत्तिराः ।  
 मालाजीवक षट्पदोर्ध्वमरिच व्यालाश्ववर्हाञ्जन-

- 
- ( ३ ) तज्जातिरिति (क) पुस्तक पाठः ।  
 ( ४ ) रूप्यस्वर्णगजोरुदमन इति (ख) पुस्तकपाठः ।  
 ( ५ ) गदातिलानलया इति (ग) पुस्तकपाठः ।



चेत्रे (६) क्षुद्रकमक्षिका तुषयव-ब्रीहिक्षुमा सर्षपाः ॥ ४७ ॥  
 सिंही तण्डुलगोशिरः (७) शिवनखद्याहाक्षि केशोपल-  
 द्रोणी काककपाल पत्रतुवरी विम्बीफलीसर्षपाः ।  
 नीलीरक्तवचा रसोन सुमना जिञ्जा(ङ्गु)स(श)मीरोहित-  
 प्रोष्ठी.मारिषमार्कवाथुर(८)तडिन्नेषाद्रि गुञ्जाश्रिवाः ॥ ४८ ॥  
 दूर्ळाबिल्वमसूर टुण्टुक शटीमार्जारिका केतकी  
 मूर्ध्वावज्जकलाय चम्पकवना(ला)न्यग्रोधवंशासनाः ।  
 ज्येष्ठीजालपिपीलिकानलरजः कुष्माण्डरोमसृष्टी-  
 कर्कभ्रुर्वकुलारसाल महिषस्वच्छर्तु वक्रा इति ॥ ४९ ॥  
 प्रोक्तालीहविशारदेन मुनिना खड्गस्य भेदाः क्रमात् ॥ ५० ॥

अथ तस्य चत्वारि रूपाणि ।

नीलः कृष्णः पिषङ्गश्च धूम्रश्चेति चतुर्विधः ।  
 वर्णप्रकर्षः खड्गानां कथितो मुनिपुङ्गवैः ॥ ५१ ॥  
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधः ।  
 जातिभेदो विनिर्दिष्टः खड्गानां मुनिपुङ्गवैः ॥ ५२ ॥

अथ त्रिंशन्नेत्राणि ।

चक्रं पद्मं तथा (गदा) खड्गो (शङ्खो) उमरुर्धनुरङ्गुशः ।  
 छत्रं पताका वीणा च मत्स्यलिङ्गध्वजिन्दवः ॥ ५३ ॥  
 कुम्भः शूलश्च शार्दूलः सिंहः सिंहासनं गजः ।  
 हंसो मयूरजिह्वा च दशनः खड्ग एव च ॥ ५४ ॥

- 
- (६) क्षुद्र इति (क) पुस्तक पाठः ।  
 (७) गोशिराश्रिवा इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 (८) मार्कवा-खुर इति (ग) पुस्तक पाठः ।

पुत्रिका चामरः शैलः पुष्पमाला भुजङ्गमः ।  
त्रिंशदेतानि नेत्राणि खङ्गानां कथितानि वै ॥ ५५ ॥

अथ त्रिंशदरिष्टानि ।

छद्रं (१) काकपदं रेखा भेको मूषिक एव च ।  
विडालः शर्करा नीली मशको भृङ्गसूचके ॥ ५६ ॥  
त्रिविन्दुः (२) कालिका पावी (दारौ) कपोतः काक एव च ।  
खर्परः शकली क्रोडी कुशपुत्रकजालिके ॥ ५७ ॥  
करालकङ्कखर्जूरं शृङ्गपुच्छ खनित्रकम् ।  
लाङ्गलं शूर्पं वडिशो मुनिना तत्त्ववेदिना ॥ ५८ ॥  
प्रोक्तान्येतान्यरिष्टानि खङ्गानां त्रिंशदेव हि ।  
दिव्य भौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत् ॥ ५९ ॥  
हंसकांस्याभ्रठक्कानां काकतन्त्री खराशमनाम् ।  
धनयोऽष्टविधाः प्रोक्ता नागार्जुन-मुनेर्मताः ॥ ६० ॥  
उत्तमाधम भेदेन मानन्तद्विद्विधं भवेत् ।  
इति प्रोक्तानि सूत्राणि खङ्गानां ज्ञानहेतवे ॥ ६१ ॥  
एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेन्नृपति-पूजितः ॥ ६२ ॥  
इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ खङ्गपरीक्षायां सूत्राध्यायः ।

—\*—

तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणानि निबोधतः ॥

लौहद्वीपे,—

रौप्यपत्रसमा भूमिरङ्गं खे तं प्रतीयते ।

जङ्घं तत्तु महामूल्यं रूप्यवज्रमुशन्ति तम् ॥ ६३ ॥

(१) चक्रं इति (क) पुस्तक पाठः ।

(२) त्रिविन्दुः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

एष खड्गवरो दद्यान्नक्ष्मीमायुर्यशोवलम् ।  
 स्वर्णरेख्वावली तन्वी यद्भूमौ निकषोपमा ॥ ६४ ॥  
 स्वर्णवज्रमिति प्राङ्पुरायुर्लक्ष्मीर्जय-प्रदम् ।  
 गजशुण्डाकृतिर्भूमौ कृष्णायामङ्गसम्भवः ॥ ६५ ॥  
 गजवज्रमिति प्राङ्ः रक्तस्पर्शं तु तद्विशेत् ।  
 ज्वरादि व्याधिगमनं तस्य प्रक्षालनाम्भसा ॥ ६६ ॥  
 अपि क्षीणोऽपि भूपालस्तद्दीर्घ्यात् साधमेन्महीम् ।  
 एरण्डवीजप्रतीम मङ्गं भूमिः सितेतरा ॥ ६७ ॥  
 रुवुवज्रमिदं नाम्ना शत्रुदर्प-क्षयङ्करः ।  
 एतस्य स्पर्शमात्रेण नरः सम्यग्विमुच्यते ॥ ६८ ॥  
 महिषाख्यमिदं वज्रं केचिदाहुर्मनीषिणः ।  
 अङ्गं दमद(न)पत्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते ॥ ६९ ॥  
 विद्याहमनवज्रञ्च तज्ज्ञेयं द्विविधं बुधैः ।  
 नीला शुभ्रा भवेद्भूमिस्तत्रनीला गरीयसी ॥ ७० ॥  
 तस्मिन् पर्युषितं त्र्ययं गन्धे दमनकोपमम् ।  
 तत्रभावान्महीपालः कृत्स्नां पृथ्वीं हि साधयेत् ॥ ७१ ॥  
 शार्ङ्गं धरस्य,—

एकास्थूलासिता रेखा-भूमिर्नीला दृढा यदि ।  
 स्थूलाङ्गमङ्गवज्रं तद्विद्यान्नक्ष्मी यशः प्रदम् ॥ ७२ ॥  
 एतत् क्षते (१) भवेच्छीथः स्थूलश्चिरतरस्थितिः ।  
 एतं महान्तमपरे वदन्ति खड्गकोविदाः ॥ ७३ ॥  
 घृष्टायां दृश्यते भूमौ अङ्गञ्च प्रतिविम्बितम् ।  
 अङ्गवज्रं भवेत्तस्य द्विधाभूमिः सितासिता ॥ ७४ ॥

लौहप्रदीपेऽपि ।

निरङ्गं रूढ्यपत्राभमीषन्मणिनिभञ्च यत् ।  
दुर्लभं तन्महामूर्ख्यं कान्तलौहं प्रचक्षते ॥ ७५ ॥  
कृष्णाभूमिर्भवेत् स्वच्छा पीता वज्राङ्गसङ्गता ।  
कृष्णवज्रमिति प्राहुस्तत्क्षते मोह उच्यते ॥ ७६ ॥  
प्रदीपेऽपि,—  
कृष्णाभूमिं सुवर्णाभमीषच्छुक्ताङ्गसङ्गतम् ।  
डाहुलीवज्रकं (१) विद्यात् कालसंज्ञमथापरे ॥ ७७ ॥  
अरुणं सूक्ष्ममूर्द्ध्वं चेदङ्गं भूमिः सितेतरा ।  
अरुणाख्यमिदं वज्रं शत्रुदर्प-निस्सूदनम् ॥ ७८ ॥  
सूर्यांशुस्पर्शमात्रेण वज्ररूपां वनेच्छिष्याम् ।  
तस्य स्पर्शनमात्रेण पद्मकोषः स्फुटेन्निशि ॥ ७९ ॥  
दुर्लभं तन्मनुष्याणां भाग्यैः कुत्रापि लभ्यते ।  
तद्योजनसहस्रस्य रिष्टं नाशयति ध्रुवम् ॥ ८० ॥  
श्वेतास्तिस्रो यदा रेखा आमूलादुपलक्ष्यते ।  
श्वेताङ्गमिति तद्विद्याद्यशोलक्ष्मीवल-प्रदम् ॥ ८१ ॥  
अभोजदलसङ्काशं अङ्गं भूमिः सितेतरा ।  
अभोज वज्रं तज्ज्ञेयं कथितं मुनिपुङ्गवैः ॥ ८२ ॥  
अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा ।  
गदावज्रमिदं ब्रूयात् तत्क्षते शूल-सम्भवः ॥ ८३ ॥  
अङ्गं कृष्ण-तिलाकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता ।  
तिलवज्रमिदं ज्ञेयं लक्ष्मीवलयशःप्रदम् ॥ ८४ ॥  
तत्क्षते तिलतैलाभा वसा प्रथ्वतेऽधिकम् ॥ ८५ ॥

( १ ) कटुकं इति (क) पुस्तक पाठः ।

धूम्रवर्णा भवेद्भूमि रङ्गं वङ्गि-शिखीपमम् ।  
 अग्निपञ्चमिदं ज्ञेयं शत्रूणां दाहकारकम् ॥ ८६ ॥  
 अत्र शीतोदकं न्यस्तं तप्तं भवति च क्षणात् ।  
 शाणे वङ्गिं वमेद् यस्तु तथा सूर्यांशु-सङ्गमात् ॥ ८७ ॥  
 तत्क्षते बलवान् दाहो दग्धवच्च व्रणो भवेत् ।  
 एतत्परम-भाग्येन लभ्यते धरणी-तले ॥ ८८ ॥  
 भूमिः सिता तिला वापि अङ्गश्चेत् पिप्पली-प्रभम् ।  
 कणावञ्चमिदं ज्ञेयमन्तर्दाहस्तु तत्क्षते ॥ ८९ ॥  
 कृष्णाभूमिर्यदेवाङ्गे दृश्यते ग्रन्थिसञ्चयः ।  
 ग्रन्थिवञ्चमिदं ज्ञेयं वैरिपक्ष-विनाशनम् ॥ ९० ॥  
 तत्क्षते बलवान् दाहस्तृषा च ज्वर एव च ।  
 शालपर्णीदलाकारमङ्गं कृष्णासि-पुत्रिका ॥ ९१ ॥  
 स्थिरा वञ्चमिदं प्राहुस्तत्क्षते वैपथुर्भवेत् ।  
 यदा तित्तिरिपक्षाभमङ्गं भूमिः सितेतरा ॥ ९२ ॥  
 एतत् तित्तिरिवञ्चं स्यात् तत्क्षते बहुधेनवः ।  
 वनमाला-समा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते ॥ ९३ ॥  
 मालाङ्गमिति तद्विद्यात् तत्तोयं गन्धवद्भवेत् ।  
 अत्र तप्तोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्क्षणात् ॥ ९४ ॥  
 एष दाह-परीतानामृते पित्तहतात्मनाम् ।  
 भवेत् परमभैषज्यं भाग्ये नैतद्धि लभ्यते ॥ ९५ ॥  
 यदा जीरकसङ्गाशमङ्गं भूमिः सितासिता ।  
 एतज्जीरकवञ्चं स्यात् तत्क्षते तत्क्षणात्क्षरः ॥ ९६ ॥  
 भूमिः सितासितचेत्रा अङ्गं भृङ्गाभमिथ्यते ।  
 तत्रक्षेत्राध्यमं न्यस्तं शेषमाप्नोति केवलम् ॥ ९७ ॥  
 एतद् भ्रमरवञ्चं स्यात् तत्क्षते स्याद्विसृचिका ।

ऊर्ध्वं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।

ऊर्ध्वं वक्षमिदं प्राहुर्विषवेगनिसूदनम् ॥ ८८ ॥ •

लौहप्रदीपेऽपि,—

ऊर्ध्वं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।

लाङ्गलाङ्गन्तु तद्विद्यात् स्पर्शं तस्याहि नाशनम् ॥ ८९ ॥

अङ्गं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमिः सितेतरा ।

मरीचाङ्गमिदं वक्षं तत्क्षते कटुरक्ताता ॥ १०० ॥

तत्प्रक्षालन-तोयेन नश्यन्ति पीनसादयः ।

यदा सर्पफणाकारमङ्गं भूमिस्तु निर्मला ॥ १ ॥

भूजङ्गवक्षं तद्विद्यात् तत्क्षते विषवद्भुजा ।

तस्य स्पर्शनमात्रेण भेकः प्राणैर्विसुच्यते ॥ ३ ॥

एकस्यास्य प्रसादेन कृत्स्नां शास्ति महीं नृपः ।

यदाश्वखुरसङ्काशं अङ्गं भूमिस्तु निर्मला ॥ ३ ॥

अश्वाङ्गमिति तं विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम् ।

तस्य संयोगमात्रेण वाजी मन्दोऽपि धावति ॥ ४ ॥

तस्य क्षालन तोयेन हयानां रोग-नाशनम् ।

एतत्क्षते भृशं मूर्च्छा दाहश्च भ्रम (२) एव च ॥ ५ ॥

मयूरपिच्छसदृशं अङ्गं भूमिः सितेतरा ।

वर्हाङ्गमिति तं विद्यात् तत्क्षते वान्तिरिष्यते ॥ ६ ॥

सर्पाणामिह सर्वेषामस्य स्पर्शा सहिष्णुता ।

एतदेव नृपतिभिर्भाग्यैः कुत्रापि लभ्यते ॥ ७ ॥

भूमिरञ्जनसंकाशा धारा चास्य सिता भवेत् ।

अञ्जनास्थमिदं प्रायः सर्वदैवोपलभ्यते ॥ ८ ॥

लौहप्रदीपेऽपि,—

धारा शुभ्रा भवेद् यस्य भूमिः कज्जलसन्निभा ।

कृष्णरङ्गैश्चितं वापि विद्यात् कज्जलवज्रकम् ॥ ९ ॥

मधुवर्णसमाभूमिरङ्गं वा मधुविन्दुवत् ।

शौद्राख्यमिति (३) जानीयात् जयलक्ष्मीयशःप्रदम् ॥ १० ॥

शाङ्गधरेऽपि,—

निम्नकक्षो भवेत् यत्र रात्रिन्दिव विलेपितः ।

मधुरो मधुवर्णाभः स खड्गो देववल्लभः ॥ ११ ॥

विशेषाश्चात्र रज्यन्ति सततं मक्षिकादयः ।

आसीम कोणिका यस्य क्षुद्राङ्गं कुण्डलीकृतम् ॥ १२ ॥

क्षुद्रवज्रकनामानं प्राह नागार्जुनो मुनिः ।

इदं कुण्डलवज्रं प्राह लौहार्णवे मुनिः ॥ १३ ॥

अस्य क्षतेषु वलवान्दाहो मम विलोकितः ।

यदङ्गं मक्षिकाकारं भूमिश्चैव सितासिता ॥ १४ ॥

खेहः शुथति चैवात्र मक्षिकाङ्गं तमादिशेत् ।

अङ्गं यदा तुषाकारं या च भूमिः सितासिता ॥ १५ ॥

तुषवज्रमिदं ख्यातं प्राह नागार्जुनो मुनिः ।

अङ्गं यवफलाकारं भूमिः कृष्णासिता तथा ॥ १६ ॥

यवाङ्गमिति तं विद्यात् तत्स्यर्शं कण्डु-सम्भवः ।

एष खड्गाधमस्थायो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः (४) ॥ १७ ॥

अङ्गं त्रीहिप्रसूनाभं भूमिर्धूम्रा क्षतेऽतिरुक् ।

तदत्रीहि वज्रं जानीयाच्छत्रूणां भयवर्धनम् ॥ १८ ॥

( ३ ) शौद्राभमिति (क) पुस्तक पाठः ।

( ४ ) भूमिरात्मनः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

अतसीफलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासिता ।  
 अतसीवष्पमाहुस्तं तत्क्षते शिरसो रुजा ॥ १९ ॥  
 यदा सर्षपबीजाभमङ्गं भूमिः सितासिता ।  
 खरधारः खरस्यर्शः सर्षपाङ्गः स दुर्लभः ॥ २० ॥  
 सिंघ्याकारं भवेद्यस्य अङ्गं भूमिः सितासिता ।  
 सिंघीवष्पन्तु तद्विद्यात् तत्क्षते प्रलपेन्नरः ॥ २१ ॥  
 एतद्वावन-तोयेन कासरोगोप-नाशनम् ।  
 अङ्गं तण्डुलसङ्काशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ॥ २२ ॥  
 तण्डुलाङ्गमिमं विद्याद् यशः श्रीवलवर्धनम् ।  
 एतत् पर्युषितं तोयं तण्डुलोदक-सन्निभम् ॥ २३ ॥  
 अस्य प्रभावात्प्रतुजो भ्रष्टां हि लभते श्रियम् ।  
 अङ्गच्छेद् गोक्षुराकारं भूमिराघात-निःसहा ॥ २४ ॥  
 खङ्गाधममिदं विद्याद्गोवष्पं नाम नामतः ।  
 स्थूला दीर्घाः शिराः कृष्णा भूमिश्चैव सितासिता ॥ २५ ॥  
 शिराङ्गमिति तं ब्रूयात् एनं खङ्गाधमं बुधाः ।  
 शिबलिङ्गाकृतिश्चाङ्गे धारा चैव सिताथवा ॥ २६ ॥  
 शिराङ्गमिति तं ब्रूयाच्छत्रुपक्ष-निसूदनम् ।  
 यदा व्याघ्रनखाकारमङ्गं भूमिस्तु पिङ्गला ॥ २७ ॥  
 नखवष्पमिदं ब्रूयात् तत्क्षते श्वयथुर्भवेत् ।  
 एतदामिषसंस्पर्शात् प्रविशेत् स्वयमेव हि ॥ २८ ॥  
 ग्राह्यपुच्छोपमन्वङ्गं भूमिर्धूम्रा खराकृतिः ।  
 ग्राह्याङ्गमिति जानीयाच्छक्रवंशोपनाशनम् ॥ २९ ॥  
 अस्य स्पर्शनमात्रेण जीवन्मत्स्या जहृत्यसून् ।  
 यदा मनुजनेत्राभमङ्गं भूमिः सितासिता ॥ ३० ॥  
 नेत्राङ्गमिति जानीयात् संग्रामे विजयप्रदम् ।



एतद्वावनतोयेन नूनमन्धोऽपि पश्यति ॥ ३१ ॥  
 अङ्गं केशसमं यस्य भूमिर्धूञ्जा सितासिता ।  
 केशाङ्गमिति जानीयात् क्लेशदुःखभयापहम् ॥ ३२ ॥  
 निरङ्गं स्थूलप्रकृतिमुपलाङ्गं विदुर्वुधाः ।  
 एतद्धि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम ॥ ३३ ॥

पद्मपुराणस्य,—

निरङ्गा निशिता धारा शाणे वङ्गिं वमत्यपि ।  
 द्रोणीवज्रमिदं ज्ञेयं पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ॥ ३४ ॥  
 अङ्गं काकपदाकारं भूमिराघात निःसहा (५) ।  
 एष खङ्गाधमस्याज्यो काकाङ्गो भूतिमिच्छता ॥ ३५ ॥  
 यदा कपालमङ्गेषु दृश्यते स्पर्शतः खरम् ।  
 एतद्धि दुःखजनकं कपालाङ्गं बुधस्यजेत् ॥ ३६ ॥  
 तन्वीपत्रा वलाङ्गा या सुवर्णाङ्गासिपुत्रिका ।  
 पत्रवक्षकमाहुस्तं आयुर्व्वेदविदो जनाः ॥ ३७ ॥

लौहार्णवेऽपि,—

सुप(व)र्णसन्निभा भूमिरङ्गं कालं प्रतीयते ।  
 तत्पत्रवक्षं काकस्य सुप(व)र्णमुपजायते ॥ ३८ ॥  
 तुवरीदलसङ्काशं अङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।  
 तुवरीवक्षमाहुस्तं तत्क्षते शिरसो भ्रमः ॥ ३९ ॥  
 एष खङ्गाधमस्याज्यो यदीच्छेज्जीवनं निजम् ।  
 विम्बीदलसमा भूमिरङ्गं विम्बीफलोपमम् ॥ ४० ॥  
 विम्बीवक्षन्तु तद्विद्यात् तज्जलं तिक्तमुच्यते ।  
 पित्तश्लेष्मविकाराणां प्रशमाय प्रयुज्यते ॥ ४१ ॥

प्रियङ्गुसदृशन्वङ्गं भूमिश्च कपिलाकृतिः ।  
 फलवञ्चमिदं प्रोक्तं शाणे धूमं वमत्यपि ॥ ४२ ॥  
 अङ्गं सर्षपपुष्पाभं भूमिश्चैव सितासिता ।  
 एतत् सर्षपवञ्चं स्याच्छाणे वङ्गं वमत्यपि ॥ ४३ ॥  
 अपि कुण्डलिकां याति एतदत्यन्तकोमलम् ।  
 एतत् प्रसादात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् ॥ ४४ ॥  
 नीलीरससमा भूमिरङ्गं नीलौतरङ्गवत् ।  
 नीलीवञ्चमिदं दृष्टं शाणे वङ्गिशिखां वमेत् ॥ ४५ ॥  
 एष खड्गवरो नृणामरिष्टभयनाशनः ।  
 रक्तास्त्रिखो महारेखा भूमिश्चैव सितासिता ॥ ४६ ॥  
 रक्ताङ्गमिति जानीयात् वैरिपक्ष-विनाशनम् ।  
 शाणेन यस्तु रक्तां वा नीलां वा वमते शिखाम् ॥ ४७ ॥  
 रक्तस्यर्शनमात्रेण स्वयमेव निकृन्तति ।  
 क्षतेऽस्य रक्तशयथुस्तृषा दाहश्च जायते ॥ ४८ ॥  
 अङ्गं वचादलसमं भूमिश्चैव सितासिता ।  
 वचावञ्चमिदं ज्ञेयं तत्क्षताद्विषनाशनम् ॥ ४९ ॥  
 एष खड्गवरो राज्ञा साधनीयः प्रयत्नतः ।  
 रसोनादुत्तमं ह्यङ्गं भूमिस्तस्य दलोपमा ॥ ५० ॥  
 रसोनवञ्चं जानीयात् शाणे वङ्गं वमत्यपि ।  
 अस्य धाव(र)नतोयेन आमवातविनाशनम् ॥ ५१ ॥  
 निरङ्गा निर्मला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः स्वयम् ।  
 सुमनावञ्चमेतत्स्याद्भुवि नात्यन्तदुर्लभम् ॥ ५२ ॥  
 मञ्जिष्ठा सदृशा दीर्घास्तन्वरो रेखाः सुविस्तराः ।  
 जिङ्गवञ्चमिदं नाम सर्व्वकामार्थ-साधनम् ॥ ५३ ॥  
 अङ्गं शमीपत्रसमं भूमिर्धूञ्चा सितासिता ।

शमीवक्षमिदं ज्ञेयं शनैस्वरमुदावहम् ।  
 शाणेषु वमते वङ्गं सहते वङ्गिणीङ्गम् ॥ ५४ ॥  
 रोहितवङ्गल सदृशमङ्गं भूमिः सितासिता वापि ।  
 धूम्रागम्भीर स्वरयुक्तं धारा तीक्ष्णा सिता भवेद्रेखा ॥ ५५ ॥  
 रोहिताख्यमिदं वञ्चं सर्वारिष्टविनाशनम् ।  
 वङ्गसंस्पर्शमात्रेण किञ्चिच्चिमिचिमायते ॥ ५६ ॥  
 इत्ययं दुर्लभः खङ्गो देवानामपि कथ्यते ।  
 शफ(६)रीवङ्गलाकारमङ्गं भूमिः सितासिता ॥ ५७ ॥  
 प्रोष्ठीवक्षमिदं प्रोक्तं न्यस्तं तरति वारिणि ।  
 एष खङ्गोत्तमो राज्ञां विपक्षकुलनाशकः ॥ ५८ ॥  
 कदाचिह्नभ्यते भाग्यैर्लभ्यते लभ्यते महौ ।  
 अङ्गं मारिषपत्राभं भूमिः स्याद्दिषमच्छविः ॥ ५९ ॥  
 इत्ययं मारिषाङ्गः स्यात् पृथिव्यां नातिदुर्लभः ।  
 भृङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्गं भूमिर्दलप्रभा ॥ ६० ॥  
 आघातं सहते नैव एष खङ्गाधमो मतः ।  
 धारा तीक्ष्णा खुराकारा भूमिरङ्गविवर्जिता ॥ ६१ ॥  
 आघातं सहते घोरं शाणे वङ्गं वमत्यपि ।  
 खुराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ॥ ६२ ॥  
 निर्मला समला भूमिर्भवेच्चैव कदाकदा ।  
 मन्दा तीव्रा भवेद्दारा तडिहजस्य लक्षणम् ॥ ६३ ॥  
 नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्गवत् ।  
 मेघाङ्गमिति जानीयाच्छाणे शीतं भवत्यपि ॥ ६४ ॥  
 एष खङ्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।  
 भर्तुः प्रतापं शमयेद्भुविस्वयं यथा घनः ॥ ६५ ॥

मन्दा धारा भृशं गाढा भूमिरङ्गविवर्जिता ।  
 पर्वताङ्गमिदं नाम सर्वत्रैवोपलभ्यते ॥ ६६ ॥ •  
 अङ्गं गुञ्जाफलसमं भूमिर्मीनदलोपमा ।  
 गुञ्जावज्जमिदं पृष्ठं तप्तं भवति घर्षणे ॥ ६७ ॥  
 शोणं सिन्दूरसङ्काशं रजो वमति चासक्तत् ।  
 एष खङ्गवरो राज्ञा भाग्यादेवोपयुज्यते ॥ ६८ ॥  
 अस्य प्रभावात् तन्नास्ति यन्न साधयते नृपः ।  
 अङ्गं तनुशराकारं भूमिश्चैव सितासिता ॥ ६९ ॥  
 धारा तीक्ष्णा वमति च शोणे वङ्गिसमाः शिखाः ।  
 शरवज्जमिदं ज्ञेयं राज्ञां वाञ्छितसिद्धये ॥ ७० ॥  
 दूर्वादलनिभा भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः खरः ।  
 शोणेन वमते वङ्गिं दूर्वावज्जं सुदुर्लभम् ॥ ७१ ॥  
 अङ्गं विल्वदलाकारं भूमिश्चैव सितासिता ।  
 विल्ववज्जमिदं शोणे नीलपीते वसेच्छिखे ।  
 एष खङ्गवरः प्रोक्तः शत्रूणां कुलनाशनः ॥ ७२ ॥  
 मसूरदल-सङ्काशा भूमिरङ्गं मसूरवत् ।  
 मसूराङ्गमिदं शोणे रजो (१) वमति चारुणम् ॥ ७३ ॥  
 शोण(२)पुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमिः सितेतरा ।  
 शोणाङ्गमिति जानीयात् खङ्गं परमदुर्लभम् ॥ ७४ ॥  
 शठीदलसमा भूमिरङ्गं तत्कुसुमोपमम् ।  
 शठीवज्जमिदं प्रायो लभ्यते गुणवत्तरम् ॥ ७५ ॥

( १ ) वज्रो इति (क) पुस्तक-पाठः ।

( २ ) शण इति (ख) पुस्तक-पाठः ।

मार्जाररोम-सदृशमङ्गं भूमिः सिततरा ।  
 मार्जारामिदं नाम्ना रोगशोक भयावहम् (३) ॥ ७६ ॥  
 एष खड्गाधमस्त्याज्यो यद्दीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ७७ ॥  
 केतकीपत्रसदृशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।  
 विद्यात् केतकवज्रं तद् वाराणसी(स) समुद्रवम् ॥ ७८ ॥  
 लौहप्रदीपस्य,—

अङ्गं मूर्ध्वातन्तुनिभं भूमिर्मूर्ध्वादलच्छविः ।  
 शाणेन वमते शुक्लां शिखां मौर्वी भवेत् ततः ॥  
 मौर्वीङ्गमिदमुत्कृष्टं यशः कीर्त्तिं वलावहम् ॥ ७९ ॥  
 लिङ्गं तीक्ष्णं (४) खरं गाढं शाणे वज्जेर्वमेत्क्षणम् ।  
 क्षिनत्त्यन्यविधं लौहं वज्राङ्गमिति तद्ददेत् ॥ ८० ॥  
 कलायपुष्पसदृश मङ्गं भूमिः सितासिता ।  
 कलायवज्रं जानीयात् तत्क्षते पाक इष्यते ॥ ८१ ॥  
 अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः कृष्णा तथासिता ।  
 शिखां शाणे वमेच्छीतं तिक्तं तस्य जलं भवेत् ।  
 इदं चम्पकवज्रं स्यात् सर्व्वञ्च विजयप्रदम् ॥ ८२ ॥  
 अङ्गं वलादलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा ।  
 वलावज्रमिदं ज्ञेयं नानाभावं भवेद् द्रुतम् ।  
 इत्ययं वातरोगाणां नाशने परमौषधम् ॥ ८३ ॥  
 अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्वटदलच्छविः ।  
 वटवज्रमिदं ज्ञेयं खरं खड्गाधमं वुधैः ॥  
 एतस्य स्पर्शमात्रेण नरो सुच्यते सम्पदा (५) ॥ ८४ ॥

(३) भयावहम् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

(४) लिङ्गमिति तीक्ष्णं इति (ख) पुस्तकः पाठः ।

(५) अङ्गटात् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

वंश नीलीसमा भूमिः खरधारा सिताकृतिः ।  
 वंशाङ्गमिति जानीयादंशवृद्धिकरः परः ॥ ८५ ॥ •  
 भूमिः शालदलाकारा अङ्गं लघु सितासितम् ।  
 शालाङ्ग एष खङ्गः स्यात् पूज्यः सर्वार्थदायकः ।  
 अयं शाणे वनेद्वङ्गिं धारा चाप्यथवा भवेत् ॥ ८६ ॥  
 भूमिः सितासिता वापि अङ्गं ज्येष्ठीसमं लघु ।  
 ज्येष्ठीवज्रमिदं निन्द्यं न स्पृश्यं वा हितेच्छुभिः (६) ॥ ८७ ॥  
 पुराणजालसदृशमङ्ग भूमिः सितासिता ।  
 जालवज्रमिदं पूज्यं शत्रुसम्पत्तिनाशनम् ॥ ८८ ॥  
 यदि शाणे वनेस्त्रीलां शिखां वङ्गिं वनेच्च वा ।  
 तदेष दुर्लभः खङ्गो नान्यथा भयहेतुकः ॥ ८९ ॥  
 अङ्गं पिपीलिकाकारं भूमिर्धूम्रा तथासिता ।  
 पिपीलिकाङ्ग इत्येष तत्क्षते कण्डु-सम्भवः ।  
 स्वयं यदि भवेद् धन्वः शाणे पूज्यतमस्तदा ॥ ९० ॥  
 नलपत्रसमाभूमिरङ्गं (७) तत्कुसुमोपमम् ।  
 नलङ्गमिति जानीयाद् भर्तुः सर्वार्थसाधकः ॥ ९१ ॥  
 निरङ्कानिर्मला भूमिर्घृष्टं घृष्टं वनेद्रजः ।  
 दृढा धारा भृशस्थूला आघातं सहते न च ।  
 रजोवज्रमिदं निन्द्यं शत्रूणां विजयावहम् ॥ ९२ ॥  
 कुष्माण्डवीजसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ।  
 कुष्माण्डवज्रं जानीयात् तत्क्षते वेगनिग्रहः ॥ ९३ ॥  
 अङ्गं नृरोम-सदृशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।  
 रोमाङ्गमिति जानीयात् तत्क्षते पिङ्कोद्ग(प)मः ॥ ९४ ॥

( ६ ) या हिताकुभिः इति (क) पुस्तक पाठः ।

( ७ ) भूमिरेकोद्गः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

भूमिः स्रुही(८)दलसमा अङ्गं तत्कण्टकोपमम् ।  
 धारा तीक्ष्णा रव(वर)स्तीक्ष्णो लघुमानं खरसृष्टा ॥ ९५ ॥  
 सुधाङ्गः खङ्ग इत्येष तत्क्षते दाहदृष्टभ्रमाः ।  
 सुखाक्षि कर्णनासानां दाहः पाकश्च जायते ॥ ९६ ॥  
 अयं यदि च सर्पाणां फणासूपरिविश्यते ।  
 फणाविदारमाप्नोति सर्पो लोटयते शिरः ।  
 अस्य धावन तोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ॥ ९७ ॥  
 कर्कशुदलपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु तत्समम् ।  
 कर्कशुवष्णं जानीयात् तत्क्षते दाहनाशनम् ॥ ९८ ॥  
 एष खङ्गाधमस्त्याज्यो जेतव्या यदिविद्विषः ।  
 अङ्गं वकुलपुष्पाभं भूमिस्तत्फलसन्निभा ॥ ९९ ॥  
 वकुलाङ्गमिदं पूज्यं शण्डे सुरभिगन्धवत् ।  
 तन्नास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ॥ १०० ॥  
 अङ्गं सन्निश्चितं यस्मिन्न किञ्चिद्द्वयत्तमीक्षते (९) ।  
 सर्वेषां दर्शनं वापि तीक्ष्णधारः(रा) खरखरः ॥ १ ॥  
 एष काञ्चिकवज्रः स्याद्यत्नादेवोपलभ्यते ।  
 नैनं प्राप्यापि वक्षन्ते शेषास्त्रिन्नादयोऽपि च ॥ २ ॥  
 भूमिः कृष्णा निरङ्गा चेद्वारा तीक्ष्णा दृढापि च ।  
 आघातं सहते घोरं रक्तं स्पर्शेन यो विधेत् ॥ ३ ॥  
 शण्डेन वङ्गं वमति ध्रुवं वाप्यति घर्षणात् ।  
 महिषाङ्गः स वै खङ्गः पृथिव्यां नाति दुर्लभः ॥ ४ ॥

( ८ ) स्थूला इति (क) पुस्तक पाठः ।

( ९ ) निश्चयते इति (ख) पुस्तक पाठः ।

अत्यन्त निर्मलाभूमिः शरीरं प्रतिविम्बितम् ।  
 धारा तीक्ष्णा स्वरस्तीक्ष्णः (१०) स्वच्छाङ्गं तद्विनिर्द्दिशेत् ॥५॥  
 तस्मिन् यदा भवेद्रेखा ऊर्ध्वा ऋत्वाख्यकं (११) तदा ।  
 अस्मिन्नपि भवेद्वक्रारेखा वक्राभिधन्तु तत् ॥ ६ ॥  
 एतत् त्रितयमुद्दिष्टं खङ्गानां प्रवरं बुधैः ।  
 प्रायशो लभ्यते लोके यदि सर्व्वगुणावहम् ॥ ७ ॥  
 इतीदं निखिलं प्रोक्तं वज्राणां लक्षणं मया ।  
 प्रयत्नैर्लिखितं व्यक्तं सर्व्वेषां हितकाम्यया ॥ ८ ॥  
 इतः परन्तु लौहानां लक्षणं यत्र लक्ष्यते ।  
 तस्य दासो भवाम्येव प्रतिज्ञेति कृता मया ॥ ९ ॥  
 द्विलिङ्गमिश्रमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्द्दिशेत् ।  
 सर्व्वेषामङ्गमालोक्य सर्वाङ्गमिति निर्द्दिशेत् ॥ १० ॥  
 इति खङ्गपरीक्षायामङ्गाध्यायो द्वितीयः ।

खङ्गस्य रूपाणि यथा—

नीलीकलाय-कुसुमच्छविगु(१२)ञ्जनाभा,  
 या चन्द्रनील मणि-काच मणि-प्रभाच ।  
 भूमिश्च या मरकत-प्रतिमावभासा ;  
 खङ्गस्य नीलमिति रूपमिदं वदन्ति ॥ ११ ॥  
 तत्र चेन्निन्दितान्यङ्गान्यरिष्टानि वह्न्यपि ।  
 दृश्यन्ते बहुदोषापि तथापि गुणवत्तरम् ॥ १२ ॥

( १० ) सवन्तीक्ष्णः इति (क) पुस्तक पाठः ।

( ११ ) वक्त्रे यथा इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( १२ ) गुञ्ज इति (ग) पुस्तक पाठः ।



या कालकाख्युदमसौरसकालसर्प-  
 शृङ्गान्धकारकचभार समा विभाति ।  
 भूमिश्च या भ्रमरवन्धुसमावभासा ;  
 खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति ॥ १३ ॥  
 अत्र नेत्राणि सम्यत्स्यै अरिष्टान्य शुभानि च ।  
 साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्जुनो मुनिः ॥ १४ ॥  
 या प्राहृषेण्य-नवमेकसमानवर्णा,  
 गोमैदरद्वसदृशापि च यस्य भूमिः ।  
 खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति ;  
 भर्तुर्यशोवलधनक्षय-कारणाय ॥ १५ ॥  
 या मन्दधूमसदृशा च शिरीष पुष्प,  
 तुल्या विभाति मलिनापि च खड्ग भूमिः ।  
 नागार्जुनो वदति धूम्रमिदं हि रूपं ;  
 भर्तुर्यशोवलधनावलि-वर्षनाय ॥ १६ ॥  
 द्विरूपं मिश्रितं कृत्वा श(स)ङ्करं प्रवदेद्बुधः ।  
 त्रिभौरूपैः समेतन्तु खड्गं त्रिपुर-संज्ञितम् (१३) ।  
 रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गं सुत्तरम् ॥ १७ ॥  
 इति लौहार्णवस्य खड्ग परीक्षायां वर्णाध्यायस्तृतीयः ।  
 जातिश्चतुर्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया ।  
 सम्यत्पि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते ॥ १८ ॥  
 शुद्धाङ्गः शुद्धवर्णश्च सुनेत्रः सुस्तरश्च यः (१४) ।  
 मृदुस्पर्शः सुसन्धेयस्तीक्ष्णधारो महागुणः ॥ १९ ॥

( १३ ) सङ्घितं इति (क) पुस्तक पाठः ।

( १४ ) सुसुखश्च यत् इति (ख) पुस्तक पाठः ।

खड्गं ब्राह्मणजातिं तं प्राह नागार्जुनो मुनिः ।  
 अस्य क्षते भवेच्छीथो घोरः सर्वाङ्गगोचरः ॥ २० ॥  
 मूर्च्छा पिपासा दाहश्च ज्वरो मृत्युश्च जायते ।  
 अष्टष्टं त्रिफलाकल्कमर्चरात्रिन्दिवोषितम् ॥ २१ ॥  
 मलिनत्वं न सम्भत्ते निर्मलं कुरुते परम् ।  
 तरुणादित्यकिरण-स्पर्शादेव तृणे स्थितः ॥ २२ ॥  
 दहेत् सर्व्वं न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः ।  
 गायत्र्यञ्चारमात्रेण खरतां व्रजति स्फुटम् ॥ २३ ॥  
 एष खड्गवरः सर्व्वमरिष्टं नमशयेद्घ्नवम् ।  
 अस्य प्रसादात् पुरुष स्त्रिलोकमपि साधयेत् ॥ २४ ॥  
 तस्मादेव मनुष्याणां सुलभो नहि भूतले ।  
 दृश्यन्ते प्रायशः स्वर्गे (१५) कुशद्वीपे हिमालये ॥ २५ ॥

ब्राह्मणजातिः ।

धूम्रवर्णं महासारं तीक्ष्णधारं खरस्वरम् ।  
 सर्वाघातसहं सर्व्वनेत्रवर्णस्वराकरम् ॥ २६ ॥  
 खड्गं क्षत्रियजातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः ।  
 अस्य क्षते भवेद्दाहस्तृषानाहो ज्वरो भ्रमः ॥ २७ ॥  
 मृत्युश्च जायते शोणे वमेदङ्गिकणान् वह्मन् ।  
 संस्कारे चाप्यसंस्कारे नैर्मल्यं तस्य लक्ष्यते ॥ २८ ॥  
 शोणेऽप्यशोणे खरतामूर्द्धि (१६) चात्यन्ततीक्ष्णता ।  
 रक्तस्पर्शनमात्रेण विशेदन्तरमन्तरम् ॥ २९ ॥  
 अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्यैरपि लभ्यते ॥ ३० ॥

(१५) सुष्म इति (क) पुस्तक पाठः ।

(१६) युष्म इति (ख) पुस्तक पाठः ।

नीलवर्णः कृष्णवर्णः संस्कारे निर्मलो भवेत् ।  
 श्राणेन खुरता चास्य घाततुष्यं निवृत्तति ॥ ३१ ॥  
 वैश्यजातिरयं खड्गः क्षते त्वङ्गात्रदर्शनम् (१७) ।  
 नात्युत्कृष्टो नातिहोनः सर्वत्रैवोपलभ्यते ॥ ३२ ॥  
 सजलाम्बोदसङ्काशः स्थूलधारो हृदुस्वरः ।  
 संस्कारे चैव मलिनः श्राणे चापि खरेतरः ॥ ३३ ॥  
 शुद्रजातिरयं खड्गः क्षते नास्यापि वेदना ।  
 दूरादेशो (१८)ऽधमस्याज्यो यदौच्छेदितमात्मनः ॥ ३४ ॥  
 प्रायशः सर्वलोकेषु स्वयमेवोपट्टश्यते ।  
 द्वयोर्लक्षणमालोक्य जारजं खड्गमादिशेत् ॥ ३५ ॥  
 त्रयाणां लक्षणेनैव त्रिजातिं खड्ग (१९)मादिशेत् ।  
 चतुर्णां लक्षणेनैव जाति-सङ्करमुच्यते ॥ ३६ ॥  
 इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां जात्यध्यायः ।

अथ त्रिंशन्नेत्राणां लक्षणाणि ॥

अङ्गं स्यात् सर्वतो वापि नेत्रमेकत्रसंस्थितम् \* ।  
 अतः परन्तु नेत्राणां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ३७ ॥  
 नेत्रेणैकेन हस्तेन निन्दितोपि प्रशस्यते ।  
 तथा जाति विहोनोपि गुणवान् पूज्यते नरः ॥ ३८ ॥  
 खड्गः सदङ्गो न च नेत्र हीनो न पूज्यते नाम्बुकरः स एवः ।  
 यथा मनुष्यः खलु सुन्दराङ्गोनकर्म्मयोग्यो भुवि नेत्रहीनः ॥ ३९ ॥

( १७ ) क्षतेवं नात्रदर्शनं इति (क) पुस्तक पाठः ।

( १८ ) देशी इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( १९ ) शङ्क इति (ग) पुस्तक पाठः ।

\* अङ्गमित्यारभ्य मुविनेत्रहीन इत्यन्तं श्लोकत्रयं (ख) पुस्तके अधिकं पठ्यते ।

चक्रपद्मे गदा शङ्खौ भयवर्धनवाङ्मयः ।  
 कृत्वा प्रताका वीणा च मत्स्यन्तु शिवलिङ्गकः ॥ ४० ॥  
 ध्वजार्धचन्द्रकलसा शूलं शार्दूल नेत्रकम् ।  
 सिंहः सिंहासनश्चैव गजहंसमयूरकाः ॥ ४१ ॥  
 जिह्वा दन्ताश्च खड्गश्च मनुष्यसामरस्तथा ।  
 शैलश्चैव तथा पुष्प माला सर्षप एव च ॥ ४२ ॥  
 चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते ।  
 तं चक्रनेत्रं जानीयात् भर्तुः सर्वार्थसाधनम् ॥ ४३ ॥  
 अनेनैकेन खड्गेन कृत्स्नां साधयन्मै महौम् ।  
 प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्मदलोपमम् ॥ ४४ ॥  
 यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत् ।  
 अयं खड्गवरो यत्र तत्रैव कमलालया ॥ ४५ ॥  
 ऊर्ध्वा खला यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते ।  
 गदानेत्रमिदं विधिं सर्व्वशत्रुनिसूदनम् ॥ ४६ ॥  
 शङ्खाकारं यदा नेत्रं खड्गमध्येऽभि(१)दृश्यते ।  
 शङ्खनेत्रमिदं सर्व्वं देवानामपि दुर्लभम् ॥ ४७ ॥  
 उमरुप्रतिभं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।  
 सर्व्वार्थ-साधकं खड्गं तं (२) विद्याद्विजयप्रदम् ॥ ४८ ॥  
 धनुः स्वरूपं यन्नेत्रं धनुर्नेत्रमुशन्तितम् (३) ।  
 तस्य स्पर्शनमात्रेण मन्दोऽपि प्रमुखायते ॥ ४९ ॥

- ( १ ) अति दृश्यते इति (क) पुस्तक पाठः ।  
 ( २ ) तत् इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ३ ) यन्नेत्रं धनुर्नेत्रमुशन्तितं इति (ग) पुस्तक पाठः ।

अयं निशीथे विजने खड्गो भूतभूतनायते ।  
 यन्नेत्रमङ्कुशाकारं तं (त्) विद्याद्गुणवत्तरम् ॥ ५० ॥  
 खड्गमङ्कुशनेत्राख्यं भर्तुः सर्वार्थसाधक(न)म् ।  
 अलक्ष्मी-पापरक्षीघ्रं कृत्याग्रह-निवारणम् ॥ ५१ ॥  
 छत्राकारं यदा नेत्रं छत्रनेत्रं वदन्ति तम् ।  
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि सार्वभौमो भवेदनृपः ॥ ५२ ॥  
 दीनोऽपि च सुखी भूयात् सुखी भूयान्महेश्वरः ।  
 महेश्वरोऽपि सचिवः सचिवो मण्डलेश्वरः ।  
 मण्डलेश्वरवर्त्ती भवेद्दत्र न संशयः ॥ ५३ ॥  
 पताकाकृति नेत्रं चेत् सर्वसम्पत्ति-कारकम् ।  
 पताका नेत्रमाहुस्तं संग्राम-विजयप्रदम् ॥ ५४ ॥  
 नेत्रं वीणाकृति र्यदा वीणानेत्रमुद्यन्ति(१)तम् ।  
 निशीथे विजने खड्गो वीणावत् स्वनमावहेत् (२) ।  
 अस्य प्रभावात् स(स्व)र्व्वेश्या अपि वश्या भवन्ति हि ॥ ५५ ॥  
 मत्स्याकृति र्यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिदं विदुः ।  
 अस्य प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् ॥ ५६ ॥  
 शिवलिङ्ग-समं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिदं विदुः ।  
 भर्तुः सर्वार्थ-संसिद्धेः शत्रूणां नाशनाय च ।  
 वामपार्श्वे तु यात्रायां धत्तर्व्योऽयं तथा वणे (३) ॥ ५७ ॥  
 (अत्र ध्वजाङ्घ्रिचन्द्रकलसानां लक्षणानि पतितानि ।)  
 शूलाकृति यदा नेत्रं शूचनेत्रं वदन्ति तम् ।  
 सर्वार्थ-साधकः सर्वारिष्टानिष्ट-प्रणाशनः ॥ ५८ ॥

( १ ) वदन्ति इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) वन्धनिभावश्चेत् इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) वणे इति (ग) पुस्तक पाठः ।

शार्दूलनेत्रं तं विद्याच्छार्दूलाकृति-नेत्रतः ।  
 शत्रुश्रेणी-विनाशाय संग्रामे विजयाय च ॥ ५८ ॥  
 सिंहाकृति र्यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः ॥  
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि कृत्स्नां साधयते महीम् ॥ ६० ॥  
 तत् सिंहासननेत्रं स्यान्नेत्रे सिंहासनोपमे ।  
 अस्य प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् ॥ ६१ ॥  
 गजाकृति र्यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्तितम् ।  
 अस्यप्रभावात् क्षीणोऽपि (१) लभते राजसम्पदम् ॥ ६२ ॥  
 नेत्रं हंसाकृति र्यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् ।  
 अस्य प्रभावात् भूपालो यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ६३ ॥  
 मयूराकृति नेत्रे द्वे तन्नेत्रमिति निर्दिशेत् ।  
 अस्य प्रभावान्मनुजः सर्पदर्पान् (३) निस्सृदयेत् ॥ ६४ ॥  
 जिह्वाकारं यदा नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति च ।  
 संग्रामकखर्परेष्वथं पिवेद् वैरिशिरोरजः ॥ ६५ ॥  
 दन्ताकारं यदा नेत्रं दन्तनेत्रं वदन्तितम् ।  
 अयं रिपुगणं मूर्द्धि (२) चर्बयत्यति भैरवम् ॥ ६६ ॥  
 खड्गाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्तितम् ।  
 अस्य प्रभावात् मनुजस्त्रिलोकीं वशयेदपि ॥ ६७ ॥  
 मनुष्य पुत्रिकाकारा पुत्रिका नेत्रमुच्यते ।  
 अयं सशैलां सहीपां कृत्स्नां साधयते क्षितिम् ॥ ६८ ॥  
 न चेयं पुत्रिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम् ।  
 तस्मान्नायं मनुष्यानामल्पभाग्येन लभ्यते ॥ ६९ ॥

( १ ) क्षितिपः इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) युद्धे इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) दर्पान् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

चामराकृति नेत्रत्वात् तन्नेत्रमिति निर्दिशेत् ।  
 अस्य प्रभावात् जायन्ते चामरोद्भृत-सम्पदः ॥ ७० ॥  
 एकानेक(१)शिखे शैलनेत्रे तन्नेत्रसंज्ञकम् ।  
 अपि राष्ट्रभये युद्धे विषमे वैरिसङ्घटे ।  
 स्थिरीकरोति धरणीं धरणीं पर्वतो यथा ॥ ७१ ॥  
 पुष्पमाला-समं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्तितम् ।  
 अस्य प्रभावात् तुष्यन्ति ग्रहाः सर्वाश्च देवताः ॥ ७२ ॥  
 भुजङ्गमसमे नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् ।  
 अयं शत्रुगणं हन्ति यथा मर्त्यं भुजङ्गमः ॥ ७३ ॥  
 सवर्णमसवर्णञ्च तत् सर्वं द्विविधं भवेत् ।  
 सवर्णं शान्तिसम्पत्तौ रिपुनाशे तथा परम् ॥ ७४ ॥  
 द्वयोरिकत्र पृष्ठे च तत् पुनर्द्विविधं (२) भवेत् ।  
 एकलोकसुखं नेदं ददाति द्विविधं द्वयोः ॥ ७५ ॥  
 मूलमध्याग्रसंस्थानात्तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।  
 अग्रे चाग्रफलं ज्ञेयं मध्ये मध्यफलं मतम् ॥ ७६ ॥  
 मूले फलं जघन्यं स्यात् (३) प्राह नागार्जुनो मुनिः ।  
 एकं द्वे त्रीणि नेत्राणि नात्र संख्याव्यतिक्रमः ॥ ७७ ॥  
 एकं धर्मः स्वर्गकामौ द्वे त्रीणि च त्रिवर्गकम् ।  
 तत्फलानि (४) प्रयच्छन्ति प्राह नागार्जुनो मुनिः ॥ ७८ ॥

- ( १ ) एकनेत्र इति (क) पुस्तक पाठः ।  
 ( २ ) विविधं इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ३ ) मूले जलं यदजन्मं स्यात् इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ४ ) जलानि इति (घ) पुस्तक पाठः ।

द्वि(त्रि)नेत्रमिति जानीयात् स्वसंज्ञां (१) नेत्रयोर्द्वयो ।

त्रिनेत्रञ्च त्रिभिर्ज्ञेयं बहुनेत्रमतःपरम् ॥ ७९ ॥

यथोत्तरं गुणवहं खड्गमाहुरनुत्तमम् ।

दिङ्मात्रमिति (२) निर्दिष्टं नेत्राणां शुभदायिनाम् ।

तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम् ॥ ८० ॥

इति खड्गपरीक्षायां नेत्राध्यायः पञ्चमः ॥

यथा नेत्रस्य संस्थानं तथारिष्टस्य लक्ष्येत् ।

नेत्रेषु स्थाननियमो नारीष्टे स्थान-निर्णयः ।

प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिष्टैर्नैकेन निन्दितः ॥ ८१ ॥

अथ त्रिंशदारिष्टानां लक्षणानि ।

छिद्रकाकपदे-रेख भिन्नं भेकश्च मूषिका ।

विडाल शर्करानीला मशको भङ्ग(भृङ्ग)सूचकः ॥ ८२ ॥

विन्दुश्च कालिकादेवी कपोतः काकविग्रहः ।

खर्परः सकली चाथ क्रोडारिष्टं तथाकुलम् ॥ ८३ ॥

जलारिष्टं (३) करालाख्यं कङ्कखज्जूरशृङ्गकम् ।

गोपुच्छारिष्ट-खानित्ते लाङ्गलारिष्टमेव च ॥ ८४ ॥

छिद्रवद् दृश्यते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते ।

छिद्रारिष्ट(४)मिदं विद्धि भर्तुर्वीर्यवलापहम् ॥ ८५ ॥

यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्वचित्

अयं काकपदारिष्टः सर्वाभीष्ट-विनाशनः ॥ ८६ ॥

( १ ) संसर्गात् इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) दिङ्नेत्रमिति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) जालारिष्टं इति (न) पुस्तक पाठः ।

( ४ ) रेखारिष्टं इति (घ) पुस्तकपाठः ।



रेखाकारं यदारिष्टमूर्द्धं वा तिर्य्यगेव वा ।  
 रेखारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्वीर्य्यवलापहम् ॥ ८७ ॥  
 भिन्नभ्रान्तिकरं पापं भिन्नारिष्टमिदं विदुः ।  
 भर्तुः कुलं यशो राष्ट्रं नाहत्वा(द्वा) न ब्रजेत् स्वयम् ॥ ८८ ॥  
 यदा भेक शिरोरूपमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।  
 भेकारिष्टमिदं नाम्ना संग्रामे भयदायकम् ॥ ८९ ॥  
 अरिष्टे मूषिकाकारे मूषिकारिष्टमुच्यते ।  
 अयं खड्गाधमः कुर्थसत् प्रत्युः पातालसङ्गमम् ॥ ९० ॥  
 विडालनयनाकारो विन्दुरेकोऽतिविस्तरः ।  
 विडालारिष्टमेतत् स्यात् भर्तुः सर्वार्थनाशनम् ॥ ९१ ॥  
 अरिष्टं शर्कराकारं यदा स्पर्शनं बुध्यते ।  
 शर्करारिष्टमेतत् स्याद्धनवुद्धि विनाशनम् ॥ ९२ ॥  
 यदा नोलौरसाभासमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।  
 नील्यरिष्टमिदं (१) ज्ञेयं यशो लक्ष्मी-विनाशनम् ॥ ९३ ॥  
 अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते ।  
 भर्तुः कुलं यशो बुद्धिं धृतिं प्रीतिञ्च नाशयेत् ॥ ९४ ॥  
 भृङ्गमाप्रतिमो विन्दुरेकोऽनेकोऽथवा यदा ।  
 भृङ्गमारिष्ट इत्येष धृतिस्मृति बिनाशनः ॥ ९५ ॥  
 सूचीरूपमरिष्टं चेदूर्द्धं वा तिर्य्यगेव वा ।  
 सूच्यरिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलविनाशनम् ॥ ९६ ॥  
 त्रयश्वेद्दिन्द्वो राजन् पङ्क्तयो विषमेण (२) वा ।  
 उपर्य्युपरि बाधोऽधस्त्रिविन्धाख्यमरिष्टकम् ।

(१) नीलारिष्टमिदं इति (क) पुस्तक पाठः ।

(२) वैधमेन इति (ख) पुस्तक पाठः ।

तस्य स्पर्शनमात्रेण सचेलं स्नानमाचरेत् ॥ ८७ ॥

कालिकारिष्टमित्येतद् धीष्टति स्मृति नाशनम् ॥ ८८ ॥

एकत्र यदि न ह्येष प्रयत्नेनापि संवृतः ।

दारो नाम महारिष्टं सर्वाभीष्ट-विनाशनम् ।

अनेकगुण-सम्पन्नः खड्गो लोकेन गृह्यते ॥ ८९ ॥

कपोतपक्षप्रतिममरिष्टं चेत् तदाह्वयम् ।

भर्तुः कुलं यशो विद्यां वलं बुद्धिञ्च नाशयेत् ॥ १०० ॥

काकाकृति र्यदारिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते ।

अनेन भर्तुः संग्रामे भङ्ग एवोपजायते ॥ १ ॥

अरिष्टे खर्पराकारे खर्परारिष्टमुच्यते ।

भर्तुर्यशो वलं वीर्यं बुद्धिं प्रीतिञ्च नाशयेत् ॥ २ ॥

यदान्यहोहशकलं (१) लग्नं स्यादिव लक्ष्यते ।

शकलीति स वै खड्गः सर्वाभीष्ट-निसूदनः ॥ ३ ॥

(क्रोडीकुशपत्रकयोर्लक्षणे पतिते) ।

यस्मिन् निम्नमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्षचित् ।

जालारिष्ट(२)मिदं नाम भर्तुः कुलधनापहम् ॥ ४ ॥

एकैकरेखा दीर्घाया यदा पल्लविनी भवेत् ।

स्पर्शं वायु करेणाय कराला(३)रिष्टमुच्यते ॥ ५ ॥

अयं हि क्षितिपालानां दृष्टियोग्यो भवेन्नहि ।

दर्शनादेव नश्यन्ति यशो लक्ष्मी-जयादयः ॥ ६ ॥

( १ ) सकलं इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) जलारिष्ट इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) करौलीऽ इति (ग) पुस्तक पाठः ।

अरिष्टे कङ्कपत्राभे कङ्कारिष्टं तदुच्यते ।  
 अस्य स्पृशन्-मात्रेण नश्यत्यायुर्यशो वलम् ॥ ७ ॥  
 खर्जूररुच-प्रतिमं यदारिष्टस्तु लक्ष्यते ।  
 खर्जूरारिष्टमेतत् स्याद्भर्तुः कुलधनापहम् ॥ ८ ॥  
 गोशृङ्गाभमरिष्टं चेत् शृङ्गारिष्टं तदुच्यते ।  
 अनेन भर्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मोवल-कुलादयः ॥ ९ ॥  
 गोपुच्छाकृति चेत् खङ्गे अरिष्टं संप्रतीक्ष्यते ।  
 पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्तुः सर्वार्थ-नाशनम् ॥ १० ॥  
 खनित्राभमरिष्टं चेत् खनित्रारिष्टमुच्यते ।  
 शूराणामपि संग्रामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति ॥ ११ ॥  
 अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।  
 अयं पापात् पापतरः प्रेक्षणीयो न भूभुजा ।  
 अयमायुः श्रियं हन्ति विद्यां वलमशेषतः ॥ १२ ॥  
 (वडिशारिष्टस्य लक्षणं पतितं ।)  
 इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नानातन्त्रात् प्रयत्नतः ।  
 विचार्यैतानि मतिमान् खङ्गं कोशे निधापयेत् ॥ १३ ॥  
 दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टमरिष्टानां हितात्मनाम् (१) ।  
 अमङ्गलानां मन्दानां दर्शनञ्चाशुभावहम् ॥ १४ ॥  
 अरिष्टमेकमेवस्याद् द्विररिष्टं शुभावहम् ।  
 अन्यान्यमशुभं हन्याद्विषस्य हि विषं यथा ॥ १५ ॥  
 एकमारभ्य (२)सप्तान्तमरिष्टं प्राह नान्यथा ।  
 यथोत्तरं द्विगुणितं फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १६ ॥  
 इति खङ्गपरीयामरिष्टाध्यायः षष्ठः ॥

(१) इतात्मनाम् इति (क) पुस्तक पाठः ।

(२) एकादारभ्य इति (ख) पुस्तक पाठः ।

अथ द्विविधा भूमिः ।

दिव्यभौमविभागेन भूमिर्या द्विविधा मता । .  
दिव्या दिवि समुद्भूता भौमा भूमिसमुद्भवा ॥ १७ ॥  
तल्लक्षणमशेषेण लिख्यते तन्नवोधत ।  
देवदानवयोर्मध्ये खड्गसृष्टिरभूत् पुरा । .  
ते खड्गाः पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः ॥ १८ ॥

दिव्य-लक्षणं यथा ।

ये खड्गाः स्थूलधारा भृशमतिलघवो निर्मलाङ्गाः सुनेत्राः,  
ये रिष्टाश्चास्वरूपाः सुविमलतनव(१)श्चाप्यसंस्कारयोगात् ।  
दुर्भेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्क्षते दाहपाकौ ;  
ते दिव्याः कुर्वन्तेऽमी कुलधन-विजयश्रीयशोवृद्धिमाशु (२) ॥१९॥

अथ भौमलक्षणम् ।

बृहद्धारोते,—

पूर्वं महेशेन विषाणि यानि,  
भुक्तानि तेषां पतितास्तु विन्दवः ।  
यस्मिन् प्रदेशे स स एव देशः ;  
कालायसामाकरतां जगाम ॥ २० ॥

पुरामृतं क्षीरसमुद्रमध्यादुत्पाद्य संगृह्य ययुः सुरेन्द्राः ।  
तद्विन्दवो यत्र निपेतुरेष शुद्धायसामाकरतां जगाम ॥ २१ ॥

ये विषोत्था भृशं कालाः खराङ्गाः सम्भवन्ति हि ।

।.श्लोक द्विक्कावमीकराः ॥ २२ ॥

- ( १ ) लघव इति (क) पुस्तक पाठः ।  
( २ ) वृद्धिमेति इति (ख) पुस्तक पाठः ।

येऽमृतोत्थाः (१) कर्ष्वराङ्गाः मन्दाङ्गाः सम्भवन्ति च ।  
 वलीपलितमालिन्य ष्वराव्याधि विनाशनाः ।  
 यत्रैव पतितं यत् तु तत्तदाकरतां गताः (२) ॥ २३ ॥

तदयथा ।

वाराणसीमगधसिंहल-भूमिभागे,  
 नेपालभूमिषु तथाङ्ग महीप्रदेशे ।  
 सौराष्ट्रिकेऽन्यतरधन्य महीविभागे ;  
 शुद्धायसां कृतिपराः प्रवदन्ति जन्म ॥ २४ ॥

तदयथा ।

वाराणसीयाः सुस्निग्धास्तोक्ष्णाधाराः सदङ्गिनः ।  
 लघवः सुखसन्धेया ज्ञेयाश्चाभेद्यशालिनः ॥ २५ ॥  
 मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा गूढतराङ्गिनः ।  
 गुरवो दुःखसन्धेयाः खङ्गा ज्ञेया विचक्षण्यैः ॥ २६ ॥  
 नेपालदेश-प्रभवा निरङ्गा निश्चलाश्च ये ।  
 ज्ञेयाः (३) सदङ्गा मलिना लघवः स्थूलधारिणः ॥ २७ ॥  
 कलिङ्गा गुरवः स्वच्छा व्यक्ताङ्गास्तन्तुहेतवः ।  
 सौराष्ट्रा निर्मलाः स्निग्धाः सुव्यक्ताङ्गा भृशं खराः ॥ २८ ॥  
 सिंहलद्वीपजातानां चतुर्धा भेद उच्यते ।  
 केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः स्निग्धधारिणः ॥ २९ ॥  
 केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धाः स्थूलधारिणः ।  
 एषां रूपेण मिश्रेण ज्ञेया हि द्विजजातयः ॥ ३० ॥

( १ ) येऽमृतोत्था इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) तत्तदाकरतां गतं इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) अङ्गा इति (ग) पुस्तक पाठः ।

सामान्याद् द्विगुणञ्चोक्तं(ङ्) कलिर्दशगुणस्ततः ।  
 कालेः शतगुणं भद्रं भद्राद्द्वयं सहस्रधा ॥ ३१ ॥  
 वज्रात् षष्टिगुणः पाण्डिर्निरविर्दशभिर्गुणैः ।  
 ततः कोटिसहस्रेण ह्ययस्कान्तः प्रशस्यते ॥ ३२ ॥  
 [इत्यादिकं रसायनीपयोगिकमेव नतु खङ्गे दृष्टफलम् ।]

यदाह ।

एषां तु लौहजातीनां वज्रं खङ्गाय युक्तं ॥ ३३ ॥

तथाच ।

ये खङ्गास्तीक्ष्णधारा भृशमतिगुरवः षड्गुणाख्याः सुमेद्याः,  
 केचित् साक्षा निरङ्गाः कतिचन समला निर्मलाः केचिदेव ।  
 ते भीमाः कुर्वन्तेऽमी धनविजयवलं षड्गुणा निर्गुणा वा ;  
 ते दुःखं स्तोत्रमुग्रं दधति वलकुलश्रीयशोनाशनास्ते ॥ ३४ ॥  
 इति खङ्ग परीक्षायां भूम्यध्यायः सप्तमः ॥

अथाष्टधा ध्वनिः ।

ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्वं सूत्रसंग्रहे ।  
 तेषामपि लिखाम्यत्र सगुणं लक्षणाष्टकम् ॥ ३५ ॥

तदयथा ।

हंस कांस्ये तथा मेघः ढक्का काकश्च तन्विका ।  
 गर्हभः प्रस्तारश्चैव ध्वनिरष्टविधः स्मृतः ॥ ३६ ॥  
 पूर्वं चत्वारः शुभदाः परे निन्दास्पदा स्तथा ।  
 विचार्य खङ्गमानश्च कर्त्तव्यं खङ्गकोविदैः ॥ ३७ ॥  
 घोरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खङ्गकोविदैः ।  
 घोरः स्यात् सुखसम्पत्तौ तार उच्चाटने मतः ॥ ३८ ॥

यत्र हंसरवस्येव खङ्गेनखहृत (१) ध्वनिः ।  
 हंसध्वनिरयं खङ्गः सकलार्थं प्रसाधनः ॥ ३८ ॥  
 कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खङ्गे हते ध्वनिः ।  
 कांस्यध्वनिरयं खङ्गः प्राह नागार्जुनो मुनिः ॥ ४० ॥

अभ्रस्य लक्षणं पतितम् ।

ढक्काशब्द इवाभाति यस्मिन् खङ्गे हते ध्वनिः ।  
 ढक्काध्वनिरयं खङ्गः सर्वशत्रुनिसूदनः ॥ ४१ ॥  
 काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खङ्गे हते ध्वनिः ।  
 काकस्वरेऽयं खङ्गः स्यात् श्रीयशः कुलनाशनः ॥ ४२ ॥  
 तन्त्रीस्वरसमो यस्मिन् भवेत् खङ्गे हते ध्वनिः ।  
 तन्त्रीध्वनिरयं खङ्गः कुलश्रीधननाशनः ॥ ४३ ॥  
 खरस्येव धनिर्यस्मिन् खरध्वनिरयं मतः ।  
 श्रीयशो-ज्ञान-विज्ञान-जयतेजो विनाशनः ॥ ४४ ॥  
 प्रस्तरस्येव यः खङ्गः स निन्द्यः खङ्ग लक्षणे ॥ ४५ ॥  
 गभीरतार ध्वनिता खङ्गस्य शुभलक्षणम् ।  
 उत्तानमन्द्रध्वनिता खङ्गस्याशुभलक्षणम् ॥ ४६ ॥  
 अपाङ्ग नेत्रहीनोऽपि खङ्गः सुध्वनिरुत्तमः (२) ।  
 अन्धः कुरूपो मनुजो यथा भुवि सुगायनः (३) ॥ ४७ ॥  
 सर्वलक्षणसम्पन्नः खङ्गो यो ध्वनि-वर्जितः ।  
 स निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः ॥ ४८ ॥

- ( १ ) खङ्गेन खहते इति (क) पुस्तकपाठः ।  
 ( २ ) खङ्गेषु ध्वनिरुच्यते इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ३ ) यदा भुवि युगायनः इति (ग) पुस्तक पाठः

नखेन वाय दण्डेन तथा लोहशलाकया ।

लोह्रेण शर्कराभिर्वा ध्वनि विघ्नानमुच्यते ॥ ४८ ॥

इति खड्ग परीक्षायां ध्वन्यध्यायोऽष्टमः ॥

अथ द्विविधं मानम् ।

यन्मानं द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते ।

उत्तमाधमभेदेन भेदोहि हि द्विविधो मतः ॥ ५० ॥

उत्तमं यद्विशालं स्यात्तदुत्तमानं प्रकीर्तितम् ।

अधमं तच्च यत् खर्व्वं (१) दुर्लभं प्रकीर्तितम् ॥ ५१ ॥

तत्पुन स्त्रिविधं प्रोक्तमादिमध्यान्तभेदतः ॥ ५२ ॥

यो मुष्टि विंशति समायततौब्रधारी,

भर्तुर्भवेत् प्रसरतोऽपि षडंगुलीभिः ।

मानेन चाष्ट पलिकः स हि खड्गमध्ये ;

नाति प्रकृष्टेन विकृष्टफलप्रदः स्यात् ॥ ५३ ॥

यो द्वादशाष्ट नवमुष्टिभिरायतः स्यात्,

मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि चतुर्थभागः ।

तावत् पलैः परिमितस्तु ततोऽधिको वा ;

खड्गाधमो धनयशः कुलनाशनाय ॥ ५४ ॥

नागाज्जुनोऽपि,—

यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्यं तदर्द्धाङ्गुलयो यदा ।

प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानमुत्तमम् ॥ ५५ ॥

यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्यं प्रसरेतच्चिभागिकः ।

पलैस्तदर्द्धैस्तुलितः स खड्गो मध्य उच्यते ॥ ५६ ॥

यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्यं तुल्यांशः प्रसरे तु तत् ।



अधमः (१) कौर्त्तितः खङ्गस्तत्समो वाधिकः पलैः ॥ ५७ ॥

भौमानामिदमुद्दिष्टं दिव्यास्तु लघवो मताः ॥ ५८ ॥

इति खङ्ग परीक्षायां मानाध्यायः ।

भोजस्तु,—

दौर्घता लघुता चैव खरविस्तीर्णता तथा ।

दुर्भेद्यता सुघटता खङ्गानां गुणसंग्रहः ॥ ५९ ॥

खर्व्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा ।

सुभेद्यता दुर्घटता खङ्गानां दोषसंग्रहः ॥ ६० ॥

इति निखिलमुदारमुक्तमत्र बहुतन्त्रेषु निकृष्य खङ्ग यष्टेः ।

नृपतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते स चिरतरां त्रियमुच्छ्रितां

लभेत ॥ ६१ ॥

इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ खङ्ग परीक्षा ॥

### अथ चर्म-लक्षणम् ।

शरीरावरकं शस्त्रं चर्म इत्यभिधीयते ।

तत् पुनर्द्विविधं काष्ठं चर्मसम्भवभेदतः ॥ ६२ ॥

शरीरावरकत्वञ्च लघुता दृढता तथा ।

दुर्भेद्यतेति कथिता चर्मणां गुणसंग्रहः ॥ ६३ ॥

स्वल्पता गुरुता (२) चैव मृदुता सुखभेद्यता ।

विरुद्धवर्णता (३) चेति चर्मणां दोष संग्रहः ॥ ६४ ॥

( १ ) अधमे इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) लघुता इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) वस्तुता इति (ग) पुस्तक पाठः ।

सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्ण इत्यभिप्रवृत्तः ।  
 ब्रह्मादिजाति भेदेन चर्मणां वर्णनिर्णयः ॥ ६५ ॥  
 चित्रवर्णस्तु सर्वेषां सर्वदेवोपपद्यते ॥ ६६ ॥  
 इति श्रीभोजराजोये युक्तिकल्पतरौ चर्मपरीक्षा ॥

अथ धनुर्लक्षणम् ।

धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शाङ्गं वांशं(सं) तथैव च ।  
 कोमलं वर्णदृढता तयोर्गुण उदाहृतः ॥ ६७ ॥  
 सुखसम्पत्तिकरणं सममुद्घायतं धनुः ।  
 विपदो मुष्टिवेषम्ये तदङ्गे भङ्गमावहेत् ॥ ६८ ॥  
 इति श्रीभोजराजोये युक्तिकल्पतरौ धनुःपरीक्षा ॥

अथ वाण लक्षणम् ।

लघुता दृढता चैव तथा खरतरास्यता ।  
 वाणानामिति निर्दिष्टो भूभुजां गुणसंग्रहः ॥ ६९ ॥  
 तन्मानं विदुषाकार्थ्यमङ्गुलीभिर्यथोदितम् ।  
 अङ्गुली मान वैषम्ये विजयो जायते रणे ।  
 अङ्गुली मान साम्यतु भङ्ग एवोपजायते ॥ ७० ॥  
 इति श्रीभोजराजोये युक्तिकल्पतरौ वाणपरीक्षा ॥  
 शरमङ्गीखरतरौ लघु दृढतरौमतौ ।  
 अर्धचन्द्रस्तुकथितो लघुतीव्रतराननः ॥ ७१ ॥  
 नाराचस्तुशिरालः स्यात्तीक्ष्णाग्रः कर्कशाग्रकः ।  
 शक्तियध्यादयोयेऽन्ये ते तीक्ष्णायाः प्रतिष्ठिताः ॥ ७२ ॥

इत्यादिशस्त्रजातानां लक्षणं भोजभूभुजा ।  
 प्रोक्तमत्यन्त संचेपान्निखितं मयकाचतु ॥ ७३ ॥  
 तीक्ष्णता लघुताचैव तथैव दृढतापि च ।  
 सर्वेषामस्त्र जातीनां लक्षणं समुदाहृतम् ॥ ७४ ॥  
 यत् क्रिश्चिदत्रमणिरुक्तमति प्रकाश,  
 शस्त्रस्य लक्षणमिहस्त्रयमेव बुद्ध्या ।  
 विज्ञाय तन्निखिलशस्त्र(१)विदाजनेन,  
 शस्त्रं विधेयमरिपक्षे-ज्ञानाशनाय ॥ ७५ ॥  
 अस्त्रेण तु विना सैन्यमन्धव्यतिजायते ।  
 तस्मादस्त्रं विशेषेण रक्षणाय महीभूजा ॥ ७६ ॥  
 इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ अस्त्र परीक्षा ॥

—\*—

अथ यात्रायुक्तिकल्पतरुसमयः ।

यात्रायां द्विविधः कालो वैकालः (२) सहजस्तथा ।  
 प्रोक्तमात्ययिके कार्ये वि(धि)कारो नात्र निर्णयः ॥ ७७ ॥  
 सहज स्वेच्छया राज्ञां तस्य निर्णय उच्यते ।  
 यात्राज सिंह मध्या शनैश्चर बुधोशनसां गृहेषु ॥ ७८ ॥  
 भानौ कुलीरवृषहृषिकगोभिर्दीर्घा  
 शस्तस्तुदेवलमतेऽध्वनि पृष्ठतोऽर्कः (३) ॥ ७९ ॥

( १ ) मध्य इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) वैकारः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) कर्क इति (ग) पुस्तकपाठः ।

अश्विनी रेवती ज्येष्ठा तथा पुष्या पुनर्वसु ।

मेवं मृगशिरो मूला यात्रायामुत्तमाः स्मृताः ॥ ८० ॥

भरणी क्षत्तिकाश्लेषा विशाखा चोत्तराश्रयम् ।

मघा पशुपतिसैव यात्रायां मरणप्रदाः ॥ ८१ ॥

पूर्वे कुबेरे दहने निशाटे, यमे जलेशे पवने महेशि ।

त्याज्यं नरस्य प्रतिपत् क्रमेण ; युग्मं तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

स्यात् सन्मुखे (१) यानमसुक्षयाय, पश्चाद्भवेत् सर्वशुभाय पुंसाम् ॥ ८२ ॥

सूर्यः शुक्रः कुजो राहुर्मन्दसन्धो गुरुर्वधः ।

अग्रतः शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं ध्रुवम् ॥ ८३ ॥

पूर्वेषु दक्षिणे या(जा)नपा(प)दं, रोहिण्येतच्चार्थमाख्यञ्च (२) शूलम् ।

कामं यायात्साम्परायेषु कार्येष्वन्यद्वापि प्रेत्य शूलानि भानि ॥ ८४ ॥

तत्र दिक्शूलम् ।

षष्ठश्रमी चतुर्थी च नवमी द्वादशी तथा ।

चतुर्दशी कुङ्कल्याज्या यात्रायामशुभप्रदाः ॥ ८५ ॥

प्रायो जगुः सहज शत्रुदशाय-संस्थाः,

पापाः शुभाः सवित्जं (३) परिमुच्य खस्थम् ।

सर्वत्रगाः शुभफलं जनयन्ति सौम्या-

स्वत्कारि-संस्थममरारि गुरुं जिगीषोः ॥ ८६ ॥

नाकालवर्षं विद्युत्स्तनितेष्विष्टं (४) कथञ्चिदपि यानम् ।

आ सप्ताहात् दिव्यान्तरीक्षभौमैस्तथोत्पातैः ॥ ८७ ॥

(१) सन्मुखे इति (क) पुस्तक पाठः ।

(२) रोहिण्येतच्चार्थमाख्यञ्च इति (ख) पुस्तक पाठः ।

(३) सवित्जं इति (ग) पुस्तक पाठः ।

(४) विद्युत्स्तनितेष्विष्टं इति (घ) पुस्तक पाठः ।

तत्र क्रमः ।

राज्ञां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषूणां (१) परावनीम् ।  
नौराजनाविधिं कृत्वा सैनिकां(क)श्चानयेत् ततः ।  
गंजानन्यान् मृगानन्यानिति यात्राक्रमो मतः ॥ ८८ ॥

अथ तत्र नौराजनाविधिः ।

वर्षान्तेऽभ्युदिते शुक्ले चन्द्रे पूर्णे शुभक्षणे ।  
अश्व-नौराजनं कुर्याद् यथोक्तमृषिसत्तमैः ॥ ८९ ॥  
उदोर्चीं प्रस्थिते भानौ संक्रान्त्यां वा शुभे दिने ।  
गज-नौराजनं कुर्यात् मञ्जीपालो जिगीषिवान् ॥ ९० ॥  
दृष्टिकक्ष्ये रवौ कुर्यात् पत्तिनौराजना-विधिम् ।  
नौका-नौराजनं कुर्यात् दक्षिणाशां प्रतिष्ठते ॥ ९१ ॥  
अन्येषाञ्चैव (२) यानानां विजयादशमीतिथिम् ।  
ध्वजादीनाञ्च सर्वेषां शक्रोत्थाने नौराजनम् ॥ ९२ ॥  
कृत्रस्य नवदण्डस्य तथा सिंहासनस्य च ।  
गृहस्य नगरस्यापि महाविषुव-संक्रमे ॥ ९३ ॥  
आत्मनो युवराजस्य महिष्या मन्त्रिणां तथा ।  
स्वजन्मदिवसे राजा कुर्यान्नौराजना-विधिम् ॥  
अभिषेक-दिनं प्रोक्तमेषां जन्मदिनं मया (३) ॥ ९४ ॥

तदयथा ।

अश्वानां भास्करो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।

गजानां देवता शक्रः पत्तीनां कालिकामता (४) ॥ ९५ ॥

- ( १ ) जिगीषाणां इति (क) पुस्तकपाठः ।  
( २ ) अन्यासाञ्चैव इति (ख) पुस्तकपाठः ।  
( ३ ) जन्मदिनाख्यया इति (ग) पुस्तकपाठः ।  
( ४ ) शत्रुः पत्तीनां कालिका मता इति (घ) पुस्तकपाठः ।

नौकाणां वरुणो देवो यानानान्तु जयन्तकः ।  
 अस्त्राणां देवता रामो यमः खड्गस्य पूज्यते ॥ ८६ ॥  
 ध्वजानां हनुमान् पूज्यो वृहस्पतिरिति क्रमात् ।  
 तान् पूजयित्वा विधिवदेतान् नीराजयेन्नृपः ॥ ८७ ॥  
 द्वादश महिषैः पुष्टश्चामर-घण्टास्वनादिभूषाढ्यैः ।  
 छागलैर्महिषद्विगुणैः छागलद्विगुणैर्द्वेषैः स्व पुष्टाङ्गैः ॥ ८८ ॥  
 वृषभद्विगुणैः पुरुषैस्तद्विगुणैश्चारुदीपिकाभिः ।  
 भव्यं वा सहस्रं शुभदिने नीराजयेद्राजां ॥ ८९ ॥  
 द्वादश-वाहै रूचिरैः साङ्गोपाङ्गैरतोऽर्चितश्चोद्रेः ।  
 तस्यार्चितो व्याघ्रैर्गजशत-नीराजनं सम्भवति ॥ ९० ॥  
 छागलशतं वृषभशतं शतञ्च मेषाणाम् ।  
 तुरगा दश हृष्टाङ्गा व्याघ्राः पञ्च द्विपञ्चैकः ॥ १ ॥  
 भल्लूका हि कुक्कुराश्चैकैकाः पत्तिलक्षणस्य ।  
 नौका शतकं साङ्गं नवदशकं काञ्चनादिभिर्घटितम् ॥ २ ॥  
 बहुशतमपि जन्तूनां नौका नीराजने राज्ञाम् ।  
 यद्वा द्विपदं यानं सर्व्वेषामिष्यते तुरगेः ॥ ३ ॥  
 स्वदशा (१) वस्तरवसितै योग्याङ्गैर्योग्यवर्णैश्च ।  
 अष्टाभिर्धातुभिः कुर्यादस्त्र-नीराजना-विधिम् ॥ ४ ॥  
 गजाश्च नर नौकाभि द्विगुणाभिर्यथोत्तरम् ।  
 रत्नैर्नानाविधैरस्त्रैर्धातुभिर्वसनैस्तथा ॥ ५ ॥  
 सिंहासनैश्च योग्यैश्च कुर्यान्नीराजना-विधिम् ।  
 गृह्णन्नीराजनाप्येवं नरस्याथ निगद्यते ॥ ६ ॥  
 श्वभिः खरैः शृगालैश्च व्याघ्रै रूद्रैस्तथोद्धतैः ।  
 पुरं नीराजयेद्राजा चिरसम्पत्ति-हेतवे ॥ ७ ॥

खा दशाश्वस्तदर्थेन नरश्चैव तदर्धतः ।  
 व्याघ्रादीनां तथैवैकं रत्नं नानाविधं तथा ॥ ८ ॥  
 अस्त्राणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।  
 वनजाः स्थलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तवः ॥ ९ ॥  
 नवग्रहाश्च सूर्याद्याः शैलाः सप्तघटास्तथा ।  
 योग्यधातु-समुद्भूता नौकाखण्डत्रयं तथा ॥ १० ॥  
 एकैकं द्विपदं यानं खट्वा शय्याशनं तथा ।  
 निज-देहमितं स्वर्णं रजतं ताम्रमेव वा ॥ ११ ॥  
 आत्म-नीराजने दद्याद् यदिच्छेष्टिर-संस्थितिम् ।  
 अस्रैर्नानाविधैः कुर्याद् युवराज-निराजनम् ॥ १२ ॥  
 अलङ्कारैश्च विविधैर्देवी-नीराजनं मतम् ।  
 मन्त्रि-नीराजनं राजा हृद्येनैव समाचरेत् ॥ १३ ॥  
 अमात्यानां सैनिकानां विप्राणां धनिनां तथा ।  
 वस्त्रैर्नीराजनं कुर्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥ १४ ॥  
 नीराजनाया वस्तूनि न पश्येन्न पुनः स्पृशेत् ।  
 सप्तकृत्वः परिभ्राम्य कुर्यान्नीराजनाविधिम् ॥ १५ ॥  
 न्यसेद्वा परराष्ट्रेषु गह्वने वा जलेऽपि वा ।  
 देवन्न-वैद्य-दीनेभ्य प्रयच्छेद्वा यथायथम् ॥ १६ ॥  
 इति संक्षेपतः प्रोक्तो मया नीराजनाविधिः ।  
 अनेन विधिना राजा सुचिरं सुखमश्नुते ॥ १७ ॥

तथाहि गर्गः ।

नीराजना महीन्द्राणां निहन्ति विपदोऽखिलाः ।  
 सैव सन्नहनं (१) राज्ञां कश्चुकेनेव संयतः ॥ १८ ॥

नीराजना वन्दितानां नभयं विद्यते क्वचित् ।  
नीराजना-विहीनानां नश्येयुः सर्व्वसम्पदः ॥ १६ ॥

तथा च वात्स्यः ।

ये भूमिपालाः प्रतिवत्सरान्ते,  
कुर्व्वन्ति नीराजन-कर्मसम्यक् ।  
तेषां न लक्ष्मीः क्षयतामुपैति,  
साम्राज्य लक्ष्मीः करगैव तेषाम् ॥ २० ॥

एवं नीराजनं कृत्वा (१) राजा प्रस्थानमाचरेत् ।  
प्रस्थानं यानतोयस्मात्तस्मादयानं निरूप्यते ॥ २१ ॥  
चतुष्पदं द्विपदञ्च त्र(श्वा)पदञ्चेति तस्मिन्धा ।  
यानेषु वाहिनो मुख्या निर्द्दिष्टाः सर्व्वसम्पत्ताः ।  
अतस्तेषां प्रवक्ष्यामि लक्षणत्वमतः परम् ॥ २२ ॥  
इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ नीराजनविधिः ।

अथाश्वपरीक्षा ।

सपक्षा राजिनः पूर्व्वं संजाता व्योमचारिणः ।  
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः ॥ २३ ॥  
इन्द्रादेशाच्छालिहीनस्तेषां पक्षमथाच्छिनत् ।  
ततः प्रभृति निष्पक्षा स्तुरङ्गा धरणीं गताः ॥ २४ ॥  
उत्तमा मध्यमा नीचाः कणीयांसस्तथा परे ।  
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥ २५ ॥



ताजिताः खुरशालाश्च तुषाराश्चोत्तमा ह्याः ।  
 गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥ २६ ॥  
 ताडजा उत्तमाशाश्च राज-शूलाश्च मध्यमाः ।  
 गत्वराः साध्य (१) वासाश्च सिन्धुदाराः कर्णायसः ॥ २७ ॥  
 अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्त्तिताः ।  
 वाजिनो जलजाः केचिद्दह्निजातास्तथापरि ॥ २८ ॥  
 समीरप्रभवश्चान्ये तुरगा मृगजाः परि ।  
 जलोद्भवा द्विजा ज्ञेयाः क्षत्रिया वङ्गि-सम्भवाः ॥ २९ ॥  
 प्रभञ्जनभवा वैश्या मृगजः शूद्रजातयः ।  
 पुष्पगन्धिर्भवेद्दिप्रः क्षत्रियो गुरुगन्धिकः ॥ ३० ॥  
 घृतगन्धो भवेद्दृश्यो मौनामोदी च शूद्रकः ।  
 विवेकी सृष्टो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो वली ॥ ३१ ॥  
 कोणभावो (२) भवेद्दृश्यः शूद्रो निःसत्त्वको भवेत् ।  
 विप्राद्या वाहनाः सर्वे त्रयो भूमिपतेः सदा ।  
 शूद्रजातिं तुरङ्गन्तु न स्पृशन्ति नरेश्वराः ॥ ३२ ॥  
 इत्यश्वोत्पत्तिः ।

अथाङ्गुल्याङ्गविभागः ।

सप्तविंशत्यङ्गुलीभिर्मुग्ध-मानं विधीयते ।  
 कर्णौ षडङ्गुली प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम् ॥ ३३ ॥  
 चत्वारिंशच्च सप्ताब्धः (३) स्कन्धः संपरिकीर्त्तितः ।  
 षष्ठवंशश्चतुर्विंशः सप्तविंशा तथा कटौ ॥ ३४ ॥

- 
- ( १ ) साध्यवासाश्च इति (क) पुस्तक पाठः ।  
 ( २ ) कोणभावे इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ३ ) सप्ताढ्या इति (ग) पुस्तक पाठः ।

इति सूक्ष्मं तथा निम्नं प्रतिपुच्छं हयाधिकम् ।  
 लिङ्गं हस्त-प्रमाणन्तु तथाण्डी चतुरङ्गुली ॥ ३५ ॥  
 मध्य (१) स्थानं चतुर्विंशं हृदयं षोडशात्मकम् ।  
 कटिकुक्ष्य(कक्षा)न्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥ ३६ ॥  
 मणिवन्ध-हयश्चैव क्षुराश्च चतुरङ्गुलाः ।  
 अशीत्यङ्गुलिकाः पादा दोर्घा विंशाधिका मताः ॥ ३७ ॥  
 इत्यश्वाङ्गुलि-विभागः ।

अथ वर्णाः ।

यदाह नकुलः,—

सप्तवर्णा भवन्तीह सर्व्वेषां वाजिनां ध्रुवम् ।  
 तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदैर्जाताननेकधा ॥ ३८ ॥  
 सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।  
 नीलः कृष्णोऽथ सर्व्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमो मतः ॥ ३९ ॥  
 श्वेतः कुन्देन्दुसङ्काशो रक्तः कौसुम्भ (२) सन्निभः ।  
 हरिद्रा-सट्टशः पीतः सारङ्गः कर्क्करः स्मृतः ॥ ४० ॥  
 पिश्र(ष)ङ्गः कपिलाकारो नीलो दूर्वादल-प्रभः ।  
 कृष्णो जम्बुफलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥ ४१ ॥  
 इत्यश्व-वर्णाः ।

अथ वयोविभागः ।

दन्तेषु व्यञ्जनं यद्वत् (३) तेन ज्ञेयो वयःक्रमः ॥ ४२ ॥

(१) माकु इति (क) पुस्तक पाठः ।

(२) कुन्देन्दु इति (ख) पुस्तक पाठः ।

(३) यद् यत् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

कालिका हरिणी शुक्ला काचा मक्षिकया सह ।  
 शङ्खो मूषलकञ्चैव दन्तानां चलतां(ता)तथा ।  
 इत्यष्टौ व्यञ्जनान्याहुरथैषां लक्षणं शृणु ॥ ४३ ॥  
 चतुर्भिर्वक्षरेर्द्दन्ताश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः ।  
 पञ्चभिश्च षडित्येवं जायन्ते त्वथ कालिकाः ॥ ४४ ॥  
 षष्ठे संवत्सरै प्राप्ते कालिकान्या भवेत् तु हि ।  
 तथान्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी (१) कालिका भवेत् ॥ ४५ ॥  
 अष्टमे वक्षरे प्राप्ते जायन्ते सर्व्वकालिकाः ।  
 नवमे त्वथ ताः सर्वा अपोताः सम्भवन्ति च ॥ ४६ ॥  
 केचिदेकादशे वर्षे तावत् पौतत्वमागताः ।  
 ततः श्वेताः प्रजायन्ते चतुर्द्दशसमावधि ॥ ४७ ॥  
 ततः काचप्रभाः सम्यग् यावत् संवत्सरास्त्रयः ।  
 ततः सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्दर्षाणि विंशतिः ॥ ४८ ॥  
 मक्षिकाभां वदन्त्येषां (२) यावद्दर्षत्रयं पुनः ।  
 शङ्खाभासाः सर्व्वदन्ता भवन्ति वाजिनां ततः ॥ ४९ ॥  
 त्रयोविंशत् परे वर्षे दशमा मूषला मताः ।  
 षड्विंशत् परतो दन्ताः स्थानाञ्चलनमाप्नुयुः ॥ ५० ॥  
 यावद्दर्षत्रयं पञ्चान्निपतन्ति समात्रये ।  
 द्वात्रिंशद्वक्षरे वाजी नूनं निर्ब्बाणमाप्नुयात् ॥ ५१ ॥  
 इत्यश्व-वयः स्थानम् ।

( १ ) चतुर्थी इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) मक्षिभाभावदन्तेषां इति (ख) पुस्तक पाठः ।

अथ अश्वस्य शुभलक्षणानि ।

दीर्घाः शुष्का विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।  
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥ ५२ ॥

आस्थं भुजौ चापि कृकाटिका च,

दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।

तथोक्तते घ्राणपुटे ललाटे ;

शफश्च (१) वाजिप्रवरस्य बोध्यः ॥ ५३ ॥

श्रोत्रे च मणिवन्धश्च पुच्छं कोष्ठं लघूत्तमम् ।

पीताङ्गः श्वेतपादो यो यस्य स्यात् सितलोचनः (२) ॥ ५४ ॥

चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हः प्रियसत्तमः ।

मुखे चन्द्रकसंवीतः पक्वजम्बूफलाकृतिः ॥ ५५ ॥

श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकास्थः सुपूजितः (३) ।

सर्व्वेश्वेतो ह्यो यस्तु श्यामैकश्रवणो भवेत् ॥ ५६ ॥

स वाजो वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः सुदुर्लभः ।

यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छो मुष्को मुखं तथा ॥ ५७ ॥

मूर्धजास्तु सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ।

यस्य पादाः सिताः सर्व्वे चन्द्रकश्च ललाटके ॥ ५८ ॥

कल्याणपञ्चकः प्रोक्तो भर्तुः कल्याण-कारकः ।

विमिश्रवर्णकाः सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ॥ ५९ ॥

यस्योत्कृष्टतरा वर्णा वृद्धिं यान्ति शनैः शनैः ।

नाशयन्ति तथा नीचान् करोति स वङ्गन् हयान् ॥ ६० ॥

इत्यश्वस्य शुभलक्षणानि ।

(१) कफश्च इति (क) पुस्तकपाठः ।

(२) स्याच्छितलोचनः इति (ख) पुस्तकपाठः ।

(३) स पूजितः इति (ग) पुस्तकपाठः ।

अथाश्वस्य आवर्त्तगुणाः ।

रोम्नां (१) भ्रमिवदावृत्तिरावर्त्त इति गद्यते ।  
 षड्विधो दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावहः ॥ ६१ ॥  
 नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके ।  
 आवर्त्तो जायते येषां ते धन्यास्तु तुरङ्गमाः ॥ ६२ ॥  
 ललाटे यस्य चावर्त्तो द्वितोयस्तु कुक्कुन्दरे ।  
 मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो हयोत्तमः ॥ ६३ ॥  
 द(ग)ण्डावर्त्तो भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।  
 स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिरसञ्जितः (२) ॥ ६४ ॥  
 कर्णमूले यदावर्त्तः स्तनमध्ये तथापरः ।  
 विजयाख्यावुभौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ ॥ ६५ ॥  
 स्कन्धपार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् सुखकारकः ।  
 नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ॥ ६६ ॥  
 चक्रवर्त्तो स विज्ञेयो वाजो भूपाल-भूषितः ।  
 कण्ठे यस्य महावर्त्तः प्रोक्तश्चिन्तामणिः शुभः ॥ ६७ ॥  
 रोम्नां वृश्चिकवत् स्थानं शुक्तिरित्यभिधीयते ।  
 यत्रावर्त्तः शुभस्तत्र शुक्तिस्तत्र शुभावहा (३) ॥ ६८ ॥  
 इति आवर्त्त गुणाः ।

अथाश्वस्य दोषाः ।

चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्व्वश्वेतस्य वाजिनः ।  
 भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदूरतः ॥ ६९ ॥

- 
- (१) व्योम्नां इति (क) पुस्तकपाठः  
 (२) शिरःसञ्जितः इति (ख) पुस्तकपाठः ।  
 (३) शुभा भवेत् इति (ग) पुस्तकपाठः ।

चत्वारो यस्य वै पादाः परस्पर विवर्णकाः ।  
 स त्याज्यो मुषली नाम्ना मुनिभिः कुलनाशनः ॥ ७० ॥  
 दुर्लक्ष्म वाजिनं जज्ञाद् यदोच्छेत् शाश्वतीं श्रियम् ।  
 यस्तु(स्य) वर्णविभेदेन ज्ञायते रोमसम्भवात् ॥ ७१ ॥  
 पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्बवाजि-भयावहः ।  
 यस्यावशेष वर्णेन ह्याद्यते च प्रधानतः ॥ ७२ ॥  
 विद्वष्टिं गच्छतः सोऽश्वः कुरुते ह्यसंचयम् ॥ ७३ ॥  
 इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।  
 नाभौ कुक्षौ च पार्श्वींशे (१). मध्यमः स प्रकीर्तितः ॥ ७४ ॥  
 एको वामकपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ।  
 चर्व्वणो स ह्यस्याज्यः कुरुते स्वामिनाशनम् ॥ ७५ ॥  
 वामगण्डाश्रयावर्त्तः प्रकरोति धनक्षयम् ।  
 कक्षान्ते यस्य चावर्त्तः स मृत्युं कुरुते विभोः ॥ ७६ ॥  
 क्लेशं जानुगतावर्त्तः प्रवासं कुरुतेऽथ वा ।  
 वाजीमेदृगतावर्त्तो वर्ज्जनीयो मञ्जौभुजा ॥ ७७ ॥  
 त्रिवलि प्रभवावर्त्तं स्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।  
 पृष्ठवंशे यदावर्त्तं एकः संपरिलक्ष्यते ।  
 धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥ ७८ ॥  
 गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तं कास्त्रयः ।  
 स क्तान्तस्तु रूपेण वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ॥ ७९ ॥  
 अधोर्द्ध्वंश्च यदा वाजो सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।  
 यमदूतः स विज्ञेयो वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ॥ ८० ॥  
 हीनदन्तोऽधिकश्चैव करालो कृष्णतालुकः ।  
 मुषली च तथा शृङ्गो षडेते घातकाः स्मृताः ॥ ८१ ॥

तत्राख्यौ विदितार्थौ तु शेषाणां लक्षणं शृणु ।  
 त्रयः पादाः सिता यस्य कृष्णश्चैकोऽभिजायते ॥ ८२ ॥  
 त्रयो वाप्यसिता यस्य एकः शुक्लोऽभिजायते (१) ।  
 मुषली नाम पापोऽयं दूरे त्याज्यो ह्ययाधमः ॥ ८३ ॥  
 विकटो विषमो यस्य दशनः स करालकः ।  
 करालो कुरुते नाशं भर्तुरत्र न संशयः ॥ ८४ ॥  
 कृष्णतालुर्हृषो नाशं कुरुते नात्र संशयः ।  
 विषदन्तो भवेद्यस्तु कृष्णतालुर्न दुष्यते ॥ ८५ ॥  
 कर्णान्ते चूलिकान्ते च शृङ्गवत्क्ष्यते यदि ।  
 स शृङ्गी कुरुते नाशं राष्ट्रस्य च कुलस्य च ॥ ८६ ॥  
 एकाण्डोऽजातकाण्डश्च हीनाण्डोऽभ्यधिकाण्डकः ।  
 घण्टी (२) च कम्बली चैव षड्भेदे पापकृत्तमाः ॥ ८७ ॥

इत्यश्वस्य दोषाः ।

अथाश्वस्वारिष्टम् ।

सुस्थस्यापि च नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ।  
 तथैव तस्य जानीयात् भवेन्मृत्युर्द्विवार्षिकी ॥ ८८ ॥  
 नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिर्मासैर्भुक्ष्यः ।  
 यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥ ८९ ॥  
 विशिषाद्वाजिनो ज्ञेयं तस्यायुः पञ्चमासिकम् ।  
 जिह्वार्या जायते विन्दुरकस्माद्यदिवाजिनः ॥ ९० ॥  
 मासैकं जीवितं तत्र पीते मासद्वयं तथा ।  
 रक्ते मृत्युस्त्रिभिर्मासैश्चतुर्भिश्च विचित्रके ॥ ९१ ॥

(१) विजायते इति (क) पुस्तक पाठः ।

(२) बण्टी इति (ख) पुस्तक पाठः ।

पञ्चभिर्नीलवर्णै च षड्भिर्वभ्रु (१) समाहृतौ ।  
 सप्तभिः पाटलाकारे चणकामे तथाष्टभिः ॥ ८२ ॥  
 नवभिश्च हरिद्रामे दशभिर्जतुकोपमे ।  
 एकादशे सुवर्णामे वक्त्रेण हिमद्युतौ ॥ ८३ ॥  
 यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकान्वितम् (२) ।  
 जिह्वा हि मलिनाकारा मासषट्कं स जीवति ॥ ८४ ॥  
 जिह्वाये पिडका यस्य पादान्ते च तथोदरे ।  
 मूत्रं करोति रक्तं वा मासषट्कं स जीवति ॥ ८५ ॥  
 कर्णयोः क्षतजं यस्य नेत्राभ्यां वा प्रवर्तते ।  
 वाजिनः पित्तग्रस्तस्य दश मासान् स जीवति ॥ ८६ ॥  
 यस्य नेत्रे हरिद्रामे यस्य वातार्हितस्य च ।  
 तस्यायुः सप्तमासीयं बहुवर्णं तथा दिनैः ॥ ८७ ॥  
 यस्यैकं लोचनं हीनं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।  
 पुटान्ते च स विज्ञेयः पीताभे (३) मासजीवकः ॥ ८८ ॥  
 (एतानि अरिष्टानि वक्तृदोषजानि ।)  
 स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छतोऽश्वस्य वङ्गजाः ।  
 निर्गच्छन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥ ८९ ॥  
 अश्वशालां समासाद्य यदा च मधुमक्षिकाः ।  
 मधुजालं प्रवध्नन्ति तदाश्वान् (४) ज्ञान्ति क्षत्क्षयः ॥ १०० ॥  
 इत्यरिष्टानि ।

( १ ) वक्र इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) पुलकान्वितम् इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) पीताभो इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( ४ ) तदश्वान् इति (घ) पुस्तकपाठः ।



अथ ह्य क्रियाकालः ।

स्ववरुण गुरुपार्श्वस्थेषु भौमार्कवारे,

स्वतिथि करणताराचन्द्रयोगोदयेषु ।

शुभमिह ह्यः काष्ठं (१) कार्य्यमार्य्येण बुद्ध्वा

न शनिरविकुजानां वासरे नोग्रतारे ॥ १ ॥

इति ह्यक्रियाकालः ।

अथ ह्यारोहण ज्ञानम् ।

चलकिशलयपादः कर्णमध्यैक दृष्टि-

र्नचलति कटिदेशः स्वासने संस्थितो यः ।

ह्यहृदयगतिन्नः स्थानदण्डावतापः (२) ;

स खलु तुरगयाता पूज्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥ २ ॥

मेरुः स्थिरो यस्य चलौ च पादौ,

त्रिकोन्नतं संहृतमासनञ्च ।

स वाजिवाहः प्रथितः पृथिव्यां ;

शेषा नरा भारकरा ह्ययानाम् ॥ ३ ॥

इति ह्यारोहण ज्ञानम् ।

अथ ह्यताडनविधिः ।

रक्तकोष्ठे (३) मुखे चौष्ठे गले पुच्छे च ताडयेत् ।

भीते वन्दःस्थलं हन्याद्वक्त्रं चोन्मार्गगामिनः ॥ ४ ॥

( १ ) काष्ठं इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) स्थानदण्डावपाती इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) कच्छे इति (ग) पुस्तक पाठः ।

कुपिते पुच्छसंस्थानं भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।  
 सर्व्वस्था(स्य)प्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥ ५ ॥  
 यद्वयत्प्रस्रवलते गात्रं तत्र दण्डं निपातयेत् ।  
 अस्थानदण्डपाताच्च बहुदोषः प्रजायते ।  
 तन्मान्निरौच्य कर्त्तव्यं ह्ये दण्डनिपातनम् ॥ ६ ॥  
 इति ह्ये ताडनविधिः ।

अथ ह्येधावनविधिः ।

हस्तैश्चतुर्विंशतिभिर्द्वन्द्वैर्दण्ड उदाहृतः ।  
 अक्ष्यो निर्मेषणान्यष्टौ मात्रा प्रोक्ता वित्रक्षणेः ॥ ७ ॥  
 मात्रा षोडशकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।  
 तमुत्तमोत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् (१) ॥ ८ ॥  
 विंशत्या मध्यमो ज्ञेयो ह्यतोऽन्ये चाधमा मताः ।  
 नभस्याश्वयुजे मासि नैवाश्वान् वाहयेन्नृपः ॥ ९ ॥  
 वज्राग्नि-सदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ।  
 कार्येण महता वापि योज्यो मामि तु कार्तिके ॥ १० ॥  
 हेमन्ते शिशिरे योगो वसन्ते च यदृच्छया ।  
 वालं वृद्धं कृशं रुग्णं दत्तस्त्रे हं वृद्धदलिम् (२) ।  
 पूर्णातिरिक्त कोष्ठञ्च गुर्विणीञ्च न वाहयेत् ॥ ११ ॥  
 इति ह्येधावनविधिः ।

( १ ) महाजवम् इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) वाली वृद्धः कृशो रोगी दण्डस्त्रे ही वृद्धदलिः इति (ख) पुस्तक  
 पाठः ।

अथ ह्यरक्तमोक्षणविधिः ।

हासप्रतिसङ्घस्राणि नाडोनां सम्भवन्ति हि ।  
 वाजिनामिह सर्वेषामाशु रक्तं व्यवस्थितम् ॥ १२ ॥  
 तासां निम्नोक्षणार्थाय द्वाराख्यष्टौ वदाम्यहम् ।  
 यैर्याति कुक्षितं रक्तं सर्वदेहसमुद्भवम् ॥ १३ ॥  
 कण्ठे कक्षे लोचनयो रंसयोश्च मुखे तथा ।  
 अण्डयोरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥ १४ ॥  
 एतद्वर्त्म (१) सुविज्ञेयं वाजिनां भिषगुत्तमैः ।  
 अन्ये सप्तदशान्याहुः शिराद्वाराणि वाजिनः ॥ १५ ॥  
 येषु रक्तं हृतं सद्यः प्रकरोति ततः सुखम् ।  
 गुल्फे गले तथा मेद्रे कक्षान्ते चैव पत्रके ॥ १६ ॥  
 गुदे पुच्छेऽथ वस्ती च जङ्घयोः सर्वसन्धिषु ।  
 जिह्वायाञ्चाधरे चौष्ठे नेत्रयोरुभयोरपि ॥ १७ ॥  
 कर्णमूले मणौ गण्डे (२) रुधिरं स्नावयेन्निषक् ।  
 सौश्रुतमानप(पा)लेन त्याज्यं रक्तं तुरङ्गप्रमाणम् ॥ १८ ॥

तदयथा ।

पलं शतं मुखे त्याज्यं (३) कक्षयोश्चैकमेव च ।  
 शताष्टं नेत्रदेशाच्च मेद्रेदेशात् तथैव च ॥ १९ ॥  
 गण्डयोरण्डयोश्चैव स्नावयेत् पञ्चविंशतिम् ।  
 हादशैव गुदे प्राङ्मुख (४) शास्त्रविचक्षणाः ॥ २० ॥

- ( १ ) एतद्वर्त्मसुविज्ञेयो वाजिनां भिषगुत्तमम् इति (क) पुस्तक पाठः ।  
 ( २ ) कर्णमूले मने प्रान्ते इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ३ ) न्याय्यं इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ४ ) प्राङ्मुख इति (घ) पुस्तक पाठः ।

पैत्तिकं कालिकं विद्यादाते विद्यात् कफेऽनिलम् ।  
पिच्छिलं श्लेष्मलं पाण्डु कषायोदकवच्च यत् ॥ २१ ॥

इति हय रक्त-मोक्षणविधिः ।

अथ हय-ऋतुचर्या ।

न प्राज्ञो वाहयेदश्वान् प्राहृत्काले कथञ्चन ।

यदीच्छेदमृतं (१) तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥ २२ ॥

कूपोदकं कटुकतैल-निवात(ह)गेहं,

शस्तं पलार्धलवणं दिवसीन्तरेण ।

तत्रान्यथा सति मुखामयवैर्यैहानि-

मुख्यैर्वलैर्विरहितस्तु वयो (२) विनश्येत् ॥ २३ ॥

शरदि गुडघृतं (३) पयः प्रशस्तं,

शरदि सिताष्टपल प्रमाणमच्छम् ।

मधुरमथ जलं सरोवरोत्थं ;

घृतयुतनील मुकुष्टकाश्च (४) भोज्याः ॥ २४ ॥

हेमन्तकाले घृत तैलयाषा(षाः),

निर्व्वीतसंस्था च पयो यथेच्छम् ।

शनैः शनैर्वाहनकर्म्मकुर्व्याद् ;

यवांश्च पक्त्वा (५) वितरेद् विधिज्ञः ॥ २५ ॥

( १ ) यदीच्छेदमृतः इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) रगो इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) युतं इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( ४ ) मुकुन्दकाश्च इति (घ) पुस्तक पाठः ।

( ५ ) मुक्त्वा इति (च) पुस्तक पाठः ।

शिशिरे तैल पलाष्टकं कटिस्थं ,  
द्विनसप्तावधि पाययेत् तुरङ्गान् ।

तदनु प्रातर्भोजयेद् यवांस्र ;

यवयवसांस्र तथामृतस्वरूपान् ॥ २६ ॥

यस्य दत्ता यवाभोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।

अक्षत्वापि क्रियाः सर्वाः स ह्ययः सुखमृच्छति ॥ २७ ॥

वसन्ते संप्राप्ते निजसुखवशाद्वाह्य हयान्,

घृतं तैलं शस्तं सकलविधिरुक्तोऽपि च मतः ।

पयो दद्यादस्मै सलवणमथो वाहनविधि- ;

भृशं योज्यस्त्रेनाब्दमपि सुखमिच्छेद्द्वयवरः ॥ २८ ॥

वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति वन्धने ।

तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः ॥ २९ ॥

श्रीशे घृतं क्षतजमोक्षणघर्मीशान्तिं,

सुच्छायवन्धन-विमर्द्दन-शीततीयम् ।

दूर्वां तृणं लघु च कोमलमन्यदेव ;

यत् किञ्चिदेवमुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥ ३० ॥

भोजेन तु ह्यलक्षणमन्यथोक्तम् ।

तदयथा,—

स्निग्धान्नो लघुतरलोमकस्तु पुच्छो,

दोर्घास्यास्थिनयनकेश पृष्ठवंशः (१) ।

रक्तोष्ठः, पृथुलनितम्बभारर(व)क्षा ;

राजार्हो भवति तुरङ्गमः प्रशस्यः ॥ ३१ ॥

(१) स्निग्धा.....कर्णं पुच्छोदोर्घास्य त्रिनयनकेश पृष्ठवंशः इति (क) पुस्तक पाठः ।

नाभि(भेरा)मारभ्य देहस्तु द्विधा पूर्वापरक्रमात् ।  
पूर्वकायस्थिता रक्ताः शुभाय ह्यय-संस्थिताः ३२ ॥  
अधः काये स्थिता रक्ताः अधमत्व-प्रकाशकाः ।  
शक्तीनां वैपरीत्येन प्रशस्त-फलमादिशेत् ॥ ३३ ॥

वात्स्यस्तु ,—

ब्रह्मादि-जादिभेदेन ह्यजातिश्चतुर्विधा ॥ ३४ ॥

तद्यथा,—

ये शुक्लाः सुविमलपुष्पगन्धका वा,  
शुद्धाङ्गाः सष्टणसदुष्ण भोजिनो वा ।  
अक्रुद्धाः समरगता भृशञ्च पुष्टास्ते विप्राः ;  
क्षितिपति-वाहनेऽति योग्याः ॥ ३५ ॥  
ये रक्ताः सदगुरुगन्धयोऽहता वा,  
मंरुष्टा बहुतरभोजिनो बलाढ्याः ।  
अत्रान्ताः सकलगुणग्रहाः प्रवीणाः ;  
विज्ञेया विधिकरजात-जातयस्ते ॥ ३६ ॥

ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा ।

येऽक्रुद्धाः कथमपि गन्धरोषशालिनो ये ॥ ३७ ॥

वद्धा वा बहुतर नाद घोषणा वा विज्ञेया नृपवर वैश्यजातयस्ते ।

ये कृष्णाः सरुषामगन्धयोऽपि ये वा अन्यथा बहुतरताडनैरपीमे ॥ ३८ ॥

क्षीणाङ्गा लघुतनवोऽपि वेश्मीनास्ते ।

शूद्राः क्षितिपतिना भृशं विद्भेयाः ।

एतत्त एकैकमेव लक्षणं न सामुदायिकम् ॥ ३९ ॥

लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विजातिः स्यात् तुरङ्गमः ।

चतुर्लक्षणयुक्तास्तु दूरे त्याज्यो ह्याधमः ॥ ४० ॥

अन्यत्रतु ।

सात्त्विका राजसाद्येति तामसाद्येति ते ह्याः ॥ ४१ ॥

ये शुद्धवर्णा भृशवेगयुक्ता अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।

अक्रोधशीलाः समरेऽतिरुष्टास्ते सात्त्विका भूप तुरङ्गमाः स्युः ॥ ४२ ॥

ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोषाः कषातिघातं (१) न हि ये सहन्ते ।

येऽमी वलाढ्याः खलु दीर्घदेहास्ते राजसा भूप तुरङ्गमाः स्युः ॥ ४३ ॥

ये कृष्णवर्णास्तनुरोषवेगा अल्पाशिनो लक्षणलक्षिताश्च ।

ये दुर्बलाः सर्व्वगुणैर्विहीनास्ते तामसा भूप तुरङ्गमाऽधमाः ॥ ४४ ॥

हयोर्लक्षण सम्बन्धात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।

त्रयाणां गुणसम्बन्धात् त्रिगुणो वाजिनिन्दितः ॥ ४५ ॥

पराशरसंहितायान्तु,—

पृथिवि-वायुतेजःखैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।

उखणैः पञ्चधा भेदाः पराशरमता यथा ॥ ४६ ॥

ये स्थूलाः श्रमसहदेहरूपभाज-

श्चाक्लान्ता बहुतर भोजनाद्य दीर्घाः ।

अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो ;

भौमास्ते घनगुरुघर्घरस्वरास्तु ॥ ४७ ॥

ये श्लथाङ्गास्तनुवलाः श्रमसह कलेवराः ।

अक्रोधवेगाः स खप्राङ्गा अप्यास्ते तुरगाधमाः ॥ ४८ ॥

ये वातवेग-प्रतिमोघवेगाः शुष्का भृशं दीर्घकलेवराश्च ।

अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥ ४९ ॥

ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ताः,

मुक्ता दिनात् क्रोशशतं व्रजन्ति।

ते तेजसाः पुण्यवतां प्रदेशे ;  
 भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥ ५० ॥  
 एको यदा तेजससंज्ञकोऽश्वः,  
 किं कार्यमन्यैस्तुरगाधमैस्तु ।  
 शुद्धं यदा हीरकखण्डमेकं ;  
 किं कार्यमन्यैर्मणिभिर्विचित्रैः ॥ ५१ ॥

उत्प्लुत्य ये वाजिवरा व्रजन्ति क्रुद्धा भृशं वेगसमन्विताश्च ।  
 ये लङ्घयन्तः परिखामपारां ते गागनाः पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥ ५२ ॥  
 द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात् तुरगः स्याद् द्विभौतिकः ।  
 स्वजातिगुणभूतानां हयानां वाहनं शुभम् ॥ ५३ ॥  
 असञ्जातिगुणादीनां वाहनं क्लेशकारिणम् ।  
 एषां चिकित्सान् प्रोक्ता ग्रन्थविस्तार-सम्भवात् ॥ ५४ ॥  
 शालिहोत्रादिविज्ञानात् तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।  
 असम्भवे (१) हि दुष्टाश्वं वाहयेदिति चेत् तदा ॥ ५५ ॥  
 तिलं सकाञ्चनं दद्यात्स्ववर्णं वा गुडान्वितम् ।  
 रेवन्तं (२) पूजयेद्वापि निजं निर्भन्ययेत् तदा ।  
 दद्यात् ताम्रपलं वापि अभावे सर्व्वकर्मणः ॥ ५६ ॥

एवमन्यत्रापि ।

काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद् यथाक्रमम् ।  
 ब्रह्मादि-जातिदोषाणां देयमेतत्प्रशान्तये ॥ ५७ ॥  
 अभावेऽपि च सर्व्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रतिक्रिया ॥ ५८ ॥  
 इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ हय-परीक्षा (१) ॥ ० ॥

( १ ) असम्भवेति इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) वेमन्यं इति (ख) पुस्तक पाठः ।

तुरगतत्त्वं सर्व्वं शालिहोत्रीये, श्रीमन्जयन्त-नकुल-रचितेऽश्ववैद्यकेऽनुसन्धेयम् ।



## अथ गज परीक्षा ।

तत्रकालः ।

ऐन्द्रमित्त्रवरुणानिल पुष्याचन्द्रतोयरवि वारिजतारे ।

सूर्य-शुक्रं गुरु सोमजवारे (१) श्रेयसे भवति कुञ्जरयानम् ॥५८॥

लग्ने चरे शुभसमाश्रित वीक्षिते वा,

चन्द्रस्य दृष्टिरिभ-यानविधौ विरुद्धा ।

सौम्ये दिने करनिशाटवसुश्रवण्यतोयेश-

मैत्र (२) मदितिश्च शुभग्रहाहः ॥ ६० ॥

स्यात्कुञ्जरक्रयणदर्शनदानकालः

शेषेषु दुःखःफलमार्कसुतेऽङ्घ्रि (३) चैव ।

गजानामष्टधा भेदः संक्षेपेण प्रकाशयते ।

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ६१ ॥

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

एषां वंशप्रसूतत्वात्(तादा) गजानामष्टजातयः ॥ ६२ ॥

ये कुञ्जराः पाण्डुरसर्वदेहाः सुदीर्घदन्ताः सितपुष्पदन्ताः ।

आलोमशा अल्पभुजो वलाक्या महाप्रमाणा लघुपुष्टलिङ्गाः ॥६३॥

क्रुद्धाः समौके मृदवोऽन्यकाले नद्यम्बुपाना (४) बहुलोग्रदानाः ।

विस्तीर्णदानास्तनुलोमपुच्छा ऐरावतस्याभिजनप्रसूताः ॥ ६४ ॥

( १ ) सौम्यवासरे इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) साभेदिनेकरनिशाटवसुश्रवण्यतोशेष भेद इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) सुताङ्घ्रि चैव इति (ग) पुस्तक पाठः ।

( ४ ) लघ्म्बुपाना इति (घ) पुस्तक पाठः ।

तेष्वेव सर्वेषु विशुद्धवर्णा अतीव वृत्ताः प्रभवन्ति सुक्ताः ।  
 नाल्पेन पुण्येन महीपतीनां सृशन्ति भूमण्डलमध्यमेति ॥ ६५ ॥  
 दन्ता विभग्ना अपि युद्धरङ्गे पुनः प्ररोहन्ति पुरैव तेषाम् ।  
 ये कुञ्जराः कोमलसर्व्वदेहाः पुच्छा न दण्डाः खरग(द)ण्डदेशाः ॥ ६६ ॥  
 स्रवन्मदाः सन्ततरोषभाजोऽमर प्रियाःसर्व्वभुजो वलाक्याः ।  
 सुतीक्ष्णदन्ता रसना गकानां ते पुण्डरीक प्रवरप्रसूताः ।  
 ते पद्मगन्धं विसृजन्ति रेतो दानञ्च नैषां वमथुः प्रभूता ॥ ६७ ॥  
 नतोयपानेऽभ्यधिका सृहाच अमेऽपि नैते वलमुत्सृजन्ति ।  
 अमी तु येषां निवसन्ति राज्ञां ते वै समस्तक्षितिशासनाह्वीः ॥ ६८ ॥  
 ये कुञ्जराः कर्कशखर्व्वदेहाः कदापि माद्यन्ति गलन्मदाश्च ।  
 आहार योगाद्वलवोर्य्यभाजो नात्यम्बु कामा बहुलोमगण्डाः ।  
 विरूपदन्तास्तनुपुच्छकर्णा ज्ञेया बुधैर्वामनवंशजाताः ॥ ६९ ॥  
 ये दीर्घदेहास्तनुदीर्घशुण्डाः कदन्तभाजो मलपूर्ण देहाः ।  
 स्वविष्टगण्डाः कलहप्रियाश्च ते कुञ्जराः स्युः कमुदस्य वंशाः ।  
 अन्यद्विपान् दर्शनमात्रतस्तु निघ्नन्ति ते दुर्गमनाश्च पुंसाम् ॥ ७० ॥  
 ये स्निग्धदेहाः मलिलाभिलाषा महाप्रमाणास्तनुशुण्डदन्ताः ।  
 स्वविष्टदन्ताः अमदुःसहाश्च ते कुञ्जराश्चाञ्जनवंशजाताः ॥ ७१ ॥  
 रेतश्च दानञ्च सृजन्ति शश्वदानूपदेशे प्रभवन्ति ये तु ।  
 ते पुष्पदन्ताभि(ति)जनप्रसूता महाजवास्ते तनुपुच्छभागाः ॥ ७२ ॥  
 सुदीर्घदन्ता बहुलोमभाजो महाप्रमाणाश्च सुकर्कशाङ्गाः ।  
 भ्राम्यन्तिनाध्वभ्रमणाभियोगान्नाहारपानादिषु चातिशक्तिः ॥ ७३ ॥  
 मरुप्रदेशे विचरन्ति ते वै मुक्ताफलानामिह जन्ममध्ये ।  
 महाशरीरातिसुकर्कशाङ्गा नारिष्टदन्ता मृदुशुक्लदन्ताः ॥ ७४ ॥

महाशनाः क्षीणपूरीष मूत्र-

विस्तीर्ण कर्णास्तनुरोमगण्डाः ।

ते सार्वभौमाभिजनप्रसूता

विशुद्धमुक्ताः प्रभवन्ति (१) चैषु ॥ ७५ ॥

ये दीर्घशुण्डाः सुविभक्तदेहा महाजवाः क्रोधपरोतकाश्च ।

विस्तब्ध कर्णास्तनुपुच्छदन्ताः सदाशनाश्चैव वशा(सा)प्रियाश्च ॥ ७६ ॥

प्रवृद्धगण्डास्तनुलोमयुक्ताः ते सुप्रतीकप्रवरप्रसूताः (२) ।

महाप्रमाणामितमौक्तिकानि भवन्ति चैतन्नजगद् काप्यः ॥ ७७ ॥

एकजातिः समुत्पन्नो गजः स्तब्ध इति स्मृतः ।

लक्षणञ्च यथा प्रोक्तं शुद्धश्चेत्यत्र दृश्यते ॥ ७८ ॥

शुद्धद्विजाति सम्भृतस्तल्लक्षण समन्वितः ।

जारजो नाम विख्यातो यथास्वं वलवीर्यवान् ॥ ७९ ॥

द्विजातिद्वयजातो यः (३) स शूर इति कथ्यते ।

द्विजाति जारजोत्पन्न उद्दान्त इति कथ्यते ॥ ८० ॥

एवं संयोगभेदेन गजजातिरनेकधा ।

तां यो जानाति तत्त्वेन स राज्ञः पात्रमहति ॥ ८१ ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन तेषां भेदश्चतुर्विधः ।

विशालाङ्गाः पवित्राश्च ब्राह्मणाः स्वल्पभोजिनः ।

शूरा(ला) विशाला वहाशाः क्रुद्धाः क्षत्रियजातयः ॥ ८२ ॥

अथ गुणाः ।

यथा रक्तं यथा खड्गो यथा स्त्री सप्तयो यथा ।

परीक्ष्यन्ते गुणैरेवं गजानामपि निर्णयः ॥ ८३ ॥

रम्यो भौमो (४) ध्वजोऽधीरो वीरः शूरोऽष्टमङ्गलः ।

(१) प्रवदन्ति इति (क) पुस्तकपाठः ।

(२) तेज स्वयुक्ता प्रवरप्रसूताः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

(३) द्वयसम्भूताः इति (ग) पुस्तक पाठः ।

(४) वीरो इति (घ) पुस्तक पाठः ।

सुनन्दः सर्व्वतो भद्रः स्थिरो गम्भीरवेद्यपि ।  
वरारोह इति प्रोक्ता गजा द्वादश सप्तमाः ॥ ८४ ॥

तद्यथाह भोजः ।

विभक्तावयवः पुष्टः सुदन्तः सुमहानपि ।  
तेजस्वी रम्य इत्युक्तो गजः सम्पत्तिवर्द्धकः ॥ ८५ ॥  
अङ्गुशादि-प्रहारेण यस्य भौतिर्न जायते ।  
स भीमोऽयं गजः शुद्धो राज्ञः सर्व्वार्थ-साधनः ॥ ८६ ॥  
शुण्डायात् पुच्छपर्य्यन्तं रेखा यस्यैव दृश्यते ।  
ध्वजः शुद्धो गजो नाम साम्राज्य प्राणदायकः ॥ ८७ ॥  
समो कुम्भी खराकारो आवर्त्तौ तत्र चोच्छ्रयी (१) ।  
अधीरोऽयं गजो नाम्ना राज्ञां विप्रविनाशनः ॥ ८८ ॥  
आवर्त्तः घृष्टतो यस्य स्वनाभिमभिविन्दति ।  
पुष्टाङ्गो बलवान् वीरो राज्ञामभिमतप्रदः ॥ ८९ ॥  
महाप्रमाणः पुष्टाङ्गः सुदन्तश्चारुगण्डकः ।  
भक्षणे भक्षणे आन्तः शूरो लक्ष्मी-विवर्द्धनः ॥ ९० ॥  
सितो दन्तौ सितः पुच्छः सिता रेखा सिता नखाः ।  
रक्तकुम्भाक्षिवीर्याङ्गैर्विज्ञेयः सोऽष्टमङ्गलः ॥ ९१ ॥  
अयं गजेन्द्रो यस्यास्ते तस्य स्यात् सकला मही ।  
नारिष्ठानीतयस्तत्र यत्रास्तेऽयं गजेश्वरः ॥ ९२ ॥  
आयोजनशतं यावदनर्थं कुरुते क्षयम् ।  
नाल्पपुष्पैरयं प्राप्यो मनुजेन्द्रेः कलौ युगे ॥ ९३ ॥  
शुभौ दन्तौ शुभः शुण्डः शुभौ कुम्भी शुभस्तनुः ।  
ग(अ)ण्डयोगण्डयोर्मध्ये आवर्त्तः शुभलक्षणः ॥ ९४ ॥

( १ ) चोन्नती इति (क) पुस्तक पाठः ।

ललाटमध्ये यस्यैव दृश्यते येन भूभुजा ।

... :... ... ...\* ततो मुणीन्द्राः \* ॥ ८५

शश्वन्मदस्रुति-परिप्लुतगण्डदेशा,-

स्तीक्ष्णाङ्गुशेन विनिवारयितुं न शक्याः ।

ज्ञातिद्विषो नवपयोद(ध)रवा गभीराः ;

पृथ्वीभुजां सकलमौर्ख्यकरा भवन्ति ॥ ८६ ॥

अथ दोषाः ।

दीनःक्षीणोऽथ विषमो विरूपो विकलः खरः ।

विमदो ध्रापकः काको धूम्रो जटिल इत्यपि ॥ ८७ ॥

अजिनौ मण्डली श्वत्री हतावर्त्ती महाभयः ।

राष्ट्रहा मुषली भाली निःसत्त्व (१) इति विंशतिः ॥

महादोषाः समाख्याता गजानां भोजभूभुजा ॥ ८८ ॥

तद्यथा ।

अतिक्षीणतरः क्षीणतनुदन्तोऽतिनिष्प्रभः ।

दीनाख्यः कुरुते दीनं भूभुजं नात्र संशयः ॥ ८९ ॥

खर्व्वशृण्णो महापुच्छो निश्वाप्तो वेगवर्जितः ।

क्षीणोऽयं कुरुते क्षीणं स्वामिनं धनसम्पदा ॥ ९० ॥

कुम्भे दन्तेऽक्षिकर्णे च वैषम्यं पार्श्वयोस्तथा ।

यस्यायं विषमो नागो नागवत् कुरुते क्षयम् ॥ १ ॥

आस्कन्धात् तु शिरः क्षीणं पश्चाद्भागस्य पुष्टता ।

विरूप इति नागोऽयं कुरुते भूधनक्षयम् ॥ २ ॥

नानाभोगैरपि कृतैर्यस्य नो जायते मदः ।

युद्धाय नोपक्रमते विकलं तं विवर्जयेत् ॥ ३ ॥

( १ ) निषिद्ध इति (क) पुस्तक पाठः ।

खरता सहजा यस्य शरीरेऽस्तीति लक्ष्यते ।  
 तनुदन्तकरो हस्ती खरः कुलविनाशनः ॥ ४ ॥  
 नजायते मदो यस्य स्वकाले जायतेऽथवा ।  
 विरूपो विषशो वापि विमदं दूरतस्थजेत् ॥ ५ ॥  
 लघु प्रमाणः क्षीणाङ्गस्तनुशुण्ड शिरोदरः ।  
 अश्रान्तं स्वसिति (१) व्यग्रः पतेद्द्वैनेत्रयोर्मलम् ॥ ६ ॥  
 त्रिके पुच्छायतो वापि आवर्त्तो मण्डलोऽथवा ।  
 वह्निः (ङ्गिः) प्रकुरुते लिङ्गं सर्व्वथा गतचेष्टवत् ॥ ७ ॥  
 भ्रुभुजा नहि वीच्योऽयं धापकाख्यो गजाधमः ।  
 यदीच्छेच्छाश्वतीं भूतिं शरीरारोग्यमेव वा ॥ ८ ॥  
 शङ्खदेशो यस्य भग्नौ स्कन्धदेशोऽति गुच्छकः (२) ।  
 काकोऽयं कुरुते मृत्युं स्वामिनो नात्र संशयः ॥ ९ ॥  
 विषमौ शङ्खगौ दन्तौ यस्य शुण्डविरोधिनौ ।  
 भिद्यते वा विदीर्य्यतां स्वयं शून्यान्तरावुभौ ॥  
 कुरुते व्याधितं नाथं धूर्त्तनामा गजाधमः ॥ १० ॥  
 मूर्धजाः कर्कशा रूक्षा जटारूपानुवन्धिनः ।  
 यस्यायं जटिलो नागः कुरुते धनसंचयम् ॥ ११ ॥  
 स्कन्धे वा गात्रदेशे वा लग्नं चर्मोऽवलक्ष्यते ।  
 अजिनी नाम नागोऽयं कुरुते भूधनक्षयम् ॥ १२ ॥  
 नैनं स्पृशेन्न वीक्षेत यदीच्छेदात्मनः त्रियम् ।  
 मण्डलानि प्रदृश्यन्ते एकं द्वे वा वह्नि वा ॥ १३ ॥

( १ ) स्वसितं इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) तुच्छकः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

विरूपाक्षुद्गतानीव मच्छली कुलनाशनः ।  
 तानि श्वेतानि यस्य स्युः श्वित्नी स धननाशनः ॥ १४ ॥  
 हृदये उदरे चैव त्रिके पूच्छस्य मूलतः ।  
 गुदे मेद्रे पदे चैव आवर्त्तेन हतश्रियम् ॥ १५ ॥  
 योगिनं कुरुते भूपं प्रवासिनमुपद्रुतम् (१) ।  
 गच्छती यस्य गुल्फाभ्यां भवेत् संघर्षणं मुहुः ।  
 अपि सर्वगुणैर्युक्तस्त्याज्यस्य स महाभयः ॥ १६ ॥  
 राष्ट्रं धनं कुलं मैत्र्यं मैत्रं दारान् तथा प्रजाः ।  
 क्षपयत्य शुभो नागो दृष्टमात्रो न संशयः ॥ १७ ॥  
 तत्रापन्नियते लोकस्तत्र वज्रभयं भवेत् ।  
 व्याधि वल्लिभयं वात्र यत्रास्ते स महाभयः ॥ १८ ॥  
 भृशं सन्ताप्यमानसु पादैकं यो न गच्छति ।  
 पृष्ठोदरं समाहृत्य रेखा रक्तसमा यदि ॥ १९ ॥  
 न्यस्ताग्रिमपद स्थाने पश्चात् पातः पदे यदि ।  
 अपि सर्वगुणैर्युक्तो राष्ट्रहायं गजाधमः ॥ २० ॥  
 राष्ट्रादपाक्रियतेऽयं भूभुजा श्रियमिच्छता ।  
 राष्ट्रान्ते रक्षितो मोहात् कुरुते राष्ट्रसंक्षयम् ॥ २१ ॥  
 पादाद्यात्यन्तविषमा दन्ती चान्धोन्य विषमौ ।  
 पञ्चरो दृश्यते भग्न एको वाष्टौ (२) द्वयोऽथवा ॥ २२ ॥  
 दन्ती वा चक्षती यस्य किं युवान (३) प्ररोहतः ।  
 कुम्भी वा विषदी यस्य सुषली स गजाधमः ॥ २३ ॥

(१) श्रुतम् इति (क) पुस्तक पाठः ।

(२) राष्ट्रौ इति (ख) पुस्तकपाठः ।

(३) किंसु वान इति (ग) पुस्तक पाठः ।

राष्ट्रदुर्गं (१) वलामात्य-क्षयकृत् तं परित्यजेत् ।  
 चर्मखण्ड इवाभाति भाले यस्याति कर्कशः ॥ २४ ॥  
 भाली स कुरुते नागो भर्तुः कुलधनक्षयम् ।  
 पुष्टो विशालः सहन्तः सत्कारोऽपि शुभोऽपि सन् ॥  
 न रणे साहसो यस्य स निःसत्त्वो गजाधमः ॥ २५ ॥  
 सर्वेषां गजदोषाणामुक्त एव महानयम् ।  
 येनैकेन गुणाः सर्वे तृणायन्ते सुनिश्चितम् ॥ २६ ॥

पालकाप्यस्तु \* ।

क्षीणदन्ताङ्गः शुण्डत्वं विषमत्वं रदादिषु ।  
 शिरः क्षीणमधः पुष्टिरिते दोषा गजे मताः ॥ २७ ॥

गार्ग्यस्तु ।

ये कुञ्जरास्तनुरदास्तनुगण्डशुण्डाः,  
 क्षीणाः सुदीनवपुषो गुरु दीर्घपुच्छाः ।  
 वश्यादिभिः खलु गुनैरहितो हिताय ;  
 ते भूभुजामभिमता न हि वीक्षणीयाः ॥ २८ ॥  
 यो न स्रवेन्मदजलं तनुमूर्धभागो,  
 निर्वीर्यतामुपगतो बहुभोजनेऽपि ।  
 नेच्छत्यसावुपगतानपरान् निहन्तु\* ;  
 भूमीभुजा नहि गजोऽयमवेक्षणीयः ॥ २९ ॥  
 दोषैर्दृष्टान् गजान् राजा न वीक्षेत कदाचन ।  
 न्यसेद्वा परराष्ट्रेषु नगरात् क्रियते वहिः ॥ ३० ॥

(१) राष्ट्रदुर्गइत्यादि (क) पुस्तक पाठः ।

\* पालकाप्यर्षिविरचित इत्यायुर्वेदः द्रष्टव्यः ।



दद्यात् द्विजेभ्यः शुद्धेभ्यो गणकायाथवा नृपः ।  
 दृष्ट्वा यदि गजान् दुष्टान् दद्याच्छृङ्गिग्रतं द्विजे ॥ ३१ ॥  
 पुरं नीराजयेद्वापि आत्मानं वाथवा सुतम् ।  
 देवीसूक्तेन † जुहुयादयुतं वाति(पि) तत्परः ॥ ३२ ॥  
 तिलान् वा जुहुयादग्नौ तत्प्रतीकार हेतवे ।  
 ब्रह्मादि जातिभेदेन जातिरुक्ता चतुर्विधा ॥ ३३ ॥  
 चतुर्विधानां भूपानां वाहने ते शुभप्रदाः ।  
 ये दोषा दोषवत्त्वानां त एव स्युः स्वजातितः ॥ ३४ ॥  
 ये व्याधयो नराणां स्युस्ते गजानामपि स्मृताः ।  
 चिकित्सापि तथा तेषां मात्राचैव गरीयसी ॥ ३५ ॥  
 इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ गज परीक्षा \* ।

### अथ वृषपरीक्षा ।

अश्वभलक्षणे ह्युक्ता वक्ष्यन्तेऽन्ये चतुष्पदाः ।  
 गावः कृतयुगे सृष्टाः स्वयमेव सयम्भुवा ॥ ३६ ॥  
 ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-शूद्र जातिभेदास्तुर्विधाः ।  
 शुक्लाङ्गाः शुचयोऽक्रुद्धा सृदवः शुद्धचेतसः ॥ ३७ ॥  
 अल्पाशिनो बहुवला वृषभा ब्रह्मजातयः ।  
 हयोर्लक्षण सम्बन्धात् त्रिगुणः स वृषाधमः ॥ ३८ ॥  
 त्रिलक्षण समावेशात् त्रिगुणः स वृषाधमः ।  
 पीताङ्गा सृदवः शुद्धा अक्रोधा भारवाहिनः ॥ ३९ ॥

† अङ्गद्रेभिरित्यादिना वेदीक्तेन इति ।

गजविषये, वङ्गपुराण गरुडपुराण-कालिकापुराण-वसन्तराज शाकुनानि द्रष्टव्यानि ।

यदृच्छा भोजिनः क्षीणा वृषभा वैश्यजातयः ।

क्षणाङ्गाः क्रूरहृदया अपवित्राः सदाग्निः ॥ ४० ॥

वृहद्वृषणरोषाश्च (१) वृषभाः शूद्रजातयः ।

द्वयोर्लक्षणसम्पर्कात् द्विजातिर्वृषभो भवेत् ॥ ४१ ॥

वाक्यस्तु,—

पृथ्वीतले समुत्पन्ना गजाश्वा ये चतुष्पदाः ।

गुणत्रयविभेदेन तेषां भेदत्रयं भवेत् ॥ ४२ ॥

एतन्मतानुसारेण भोजः प्राह महीपतिः ।

ये शुक्लाः शुचयः शुद्धा भृशं भारवहा अपि ॥ ४३ ॥

वह्नाग्निः स्वल्परोषास्ते वृषाः सात्विका मताः ।

व्यक्ताव्यक्तरुषः(षाः) शुद्धा दृढा भारवहाः शुभाः ॥ ४४ ॥

वह्नाग्निनो बहुवलास्ते वृषा राजसा मताः ।

विवर्णा विकृताङ्गाश्च निर्व्वलाः स्वल्पभोजिनः ॥ ४५ ॥

अपवित्रा वृहद्रोषास्ते वृषास्तामसा मताः ।

लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विगुणो वृषभो भवेत् ।

त्रिलक्षणसमावेशात् त्रिगुणः स वृषाधमः ॥ ४६ ॥

अथ गुणाः ।

नीलः शुभो ध्वजो वामः क्षेमो भद्रः शिवः स्थिरः ।

भोजदेवेन लिखिता इत्यष्टौ वृषभा गुणाः ॥ ४७ ॥

तद्यथा,—

श्वेतादन्यतरो वर्णः श्वेतः खुरविषाणयोः ।

ललाटपुच्छयोः श्वेतः स नीलः शुभमावहेत् ॥ ४८ ॥

यो हृष्टपुष्टो रम्यात्मा सुविभक्ततनुः शुभः ।

कुरुते धनवृद्धिं स दोषैर्मुक्तो यदा त्वयम् ॥ ४९ ॥  
 वर्णस्तु (१) सङ्घजः पुच्छो रम्यश्च ध्वज उच्यते ।  
 भर्तुः कुलं धनं धान्यं विवर्द्धयति निखयम् ॥ ५० ॥  
 पूर्वार्द्धे चोन्नतो वस्तु परार्द्धे चैव नीचकः ।  
 निर्हीषो वाम इत्येष कुरुते रिपुसङ्घयम् ॥ ५१ ॥  
 चन्द्रकं दृश्यते यस्य ललाटे देवनिर्मितम् ।  
 क्षेमनामा वृषः कुर्यात् धनधान्यविवर्द्धनम् ॥ ५२ ॥  
 आवर्त्ताश्च शुभा यस्य शुक्तयश्चापि वा शुभाः ।  
 भद्रनामा वृषः कुर्यात् भर्तुः सर्वार्थ-साधनम् ॥ ५३ ॥  
 आवर्त्तं शुक्तिविज्ञानं ह्येषु वृषभेष्वपि ।  
 पादाः सर्वे सिता यस्य पुच्छभालौ सिता तथा ॥ ५४ ॥  
 मङ्गोक्षा चायते नेत्रे कर्णौ चाति लघू स्थिरौ ।  
 मुष्कयोः क्षणता चैव शृङ्गे चातिशुभे दृढे ॥ ५५ ॥  
 तनुरोमा (२) महावेगः स्निग्धगम्भीर निस्त्रनः ।  
 शिव इत्येष कथितः शिवं प्रकुरुते ध्रुवम् ॥ ५६ ॥  
 चरणाः पञ्चराः स्थूलाः शिरः शुभ्रं भवेत्तनुः ।  
 आपुच्छादायता शुभ्रा रेखा मस्तकगामिनौ ॥ ५७ ॥  
 रक्तताल्पोष्ठजिह्वस्तु स्थिरः स्वेर्यकरः श्रियाः ।  
 नाल्पपुख्येन लभ्योऽयं वृषभः शुभलक्षणः ॥ ५८ ॥  
 गर्गस्तु,—  
 महत्त्वं तनुलोमत्वं पुष्टता भारवाहिता (३) ।  
 कुमारकत्वमित्येते वृषभाणां गुणा मताः ॥ ५९ ॥

( १ ) पण्डस्तु रम्यः सध्वज इति (क) पुस्तकपाठः ।

( २ ) तानुरोमाः इति (ख) पुस्तकपाठः ।

( ३ ) बारवाहिता इति (ग) पुस्तकपाठः ।

अथ वृषभदोषाः ।

व्यङ्गो विवर्णो विषमः श्वित्री धूम्रश्चल खरः ।  
एते सप्त महादोषा वृषभाणामुदीरिताः ॥ ६० ॥  
विषाणौ विषमौ यस्य खुराश्च विषमास्तथा ।  
नेत्रप्रा(क्रा)न्तेऽथ वा गात्रे पञ्चरे वैकृतं भवेत् ॥ ६१ ॥  
व्यङ्ग इत्येष कथितो धनधान्य-विनाशकः ।  
पूर्वार्धमन्यवर्णन्तु परार्धेऽन्यवर्णकम् ॥ ६२ ॥  
पृष्ठं क्रोडो विवर्णो वा विवर्णः कुलनाशनः ।  
परार्धमुन्नतं यस्य पूर्वार्धेऽञ्जाति नोचकम् ॥ ६३ ॥  
गच्छतश्चरणौ लग्नौ शब्दायते खरखरः (१) ।  
विषमो नाम वृषभः सम्पत्तिक्षयकारकः ॥ ६४ ॥  
हिमकुन्देन्दुसङ्काशा गात्रेषु लोमविन्दवः ।  
श्वित्री नाम महादोषो दूरतस्तं परित्यजेत् ॥ ६५ ॥  
शृङ्गाग्रे दीपिकाकारं ज्वलते केकरे दृश्ये ।  
कपिलः पुच्छभागश्चेत् स धूम्रो मृत्युमावहेत् ॥ ६६ ॥  
दन्त शृङ्गखुरादीनां यद्येकोऽपि चलेत् स्वयम् ।  
मुष्को वा (२) चलते यस्य स चलः कुलनाशनः ॥ ६७ ॥  
आवर्त्ताः शुक्तयो रेखा विषमाश्च विसंस्थिताः ।  
न्यूनाधिकाः पञ्चरास्तु खुरास्तु विषमास्तथा ॥ ६८ ॥  
गुदान्मेढ्रान्तरे यावद्रेखा व्यक्तेव दृश्यते ।  
विस्तृते विषमे घोणे(रे) जिह्वा चैवा(व)सिता भवेत् ॥ ६९ ॥  
स खरो दूरतस्थान्यो भर्तुः सर्वार्थ-नाशनः ।  
स्वल्पता दीर्घरोमत्वं क्षीणताभारवाहिता ॥ ७० ॥

(१) खरः खरः इति (क) पुस्तक एठः ।

(२) मुष्कोरा इति (ख) पुस्तक पाठः ।

व्यङ्गत्वं मारकत्वञ्च वृषदोषा उदाहृताः ।  
 ब्रह्मादिजातिभेदेन चत्वारो ये वृषा मताः ॥ ७१ ॥  
 चतुर्विधानां लोकानां त एव स्युः शुभावहाः ।  
 यो मोहादन्यजातीर्यं कुरुते वृषभं नरः ॥ ७२ ॥  
 तस्य नश्यन्ति वित्तानि धनमायुः कुलं वलम् ।  
 दुर्वलो वृषभोयत्र गो-जातिस्तत्रनश्यति ॥ ७३ ॥  
 वातपित्तकफोद्रेकाद् व्याधयो ये वृषे मताः ।  
 तेषामुपशमः कार्यो यथास्वं विधिना बुधैः ॥ ७४ ॥  
 इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ वृषपरीक्षा ।

—\*—

### अथ महिष परीक्षा ।

विपक्षे ह्यसन्नासं कुरुते येन हेतुना ।  
 भारं वहति वा दूरं महिषोऽस्मान्निरूप्यते ।  
 ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रान्यजभेदेन पञ्चधा ॥ ७५ ॥  
 तदयथा ।

भृशं कृष्णाः पवित्राश्च बहुद्वेषणघोणकाः ।  
 बह्वाशिनो मारकाश्च महिषा ब्रह्मजातयः ॥ ७६ ॥  
 केकराः कामलाः (१) स्थूला भृशं क्रुद्धाश्च मारकाः ।  
 बह्वाशिनो बहुवला महिषाः क्षत्रजातयः ॥ ७७ ॥  
 श्लथाङ्गाः क्षीणशृङ्गाश्च सुक्रुद्धाभारवाहिनः ।  
 अमारका बहुवला महिषाः वैश्यजातयः ॥ ७८ ॥  
 क्षीणाः क्षीणवलाः क्षीणशृङ्गघोणारुषश्च (२) ये ।  
 अल्पाशिनो भारसहा महिषाः शूद्रजातयः ॥ ७९ ॥

(१) कपिला इति (क) पुस्तक पाठः ।

(२) घोषारुषाश्च इति (ख) पुस्तक पाठः ।

सर्व्वदा जलमिच्छन्ति येऽल्पसत्त्वा महीजसः ।  
 भारसहाः कुश्टङ्गाश्च तेऽन्यजा महिषा मताः ॥ ८० ॥  
 एषां दोषा गुणा वापि वृषवल्लक्षयेद्बुधः ।  
 पोषणञ्चापि संस्थानं वृषतुल्यं तथा मतम् ॥ ८१ ॥  
 इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ महिषपरीक्षा ।

### अथ भृगपरीक्षा ।

भृगनाभिं समादातुं कौतुकायं तथापुनः ।  
 भृगाःपोष्या महीन्द्राणां तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ८२ ॥  
 पृथिव्यव् वायुगगनास्तेजोऽधिकास्त पञ्चधा ।  
 भिद्यन्ते नैकमेदास्तु समस्ता भृगजातयः ॥ ८३ ॥

तदयथा ।

ये गन्धिनः क्षीणशरीरकर्णास्ते पार्थिवा गन्धभृगाः प्रदिष्टाः ।  
 सर्वाङ्गमेषां सुरभि प्रकामं पुण्ये प्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥ ८४ ॥  
 ये वै विशाला गुरुदीर्घशृङ्गा अमांसलास्तीव्रखुर प्रदेशाः ।  
 आप्यास्तु ते वै प्रसरन्तिभूरि सर्व्वत्र देशे प्रभवन्ति चैव ॥ ८५ ॥  
 धावन्ति ये वातमिवान्तरीक्षे दीर्घास्तु ते वातभृगाः प्रदिष्टाः ।  
 ते यत्र यत्रैव भवन्ति शक्तास्तत्रैव सर्वाणि शुभानि सन्ति ॥ ८६ ॥  
 लघुप्रमाणा लघु वीर्य्यसत्त्वा निर्गन्धदेहाच्छगल-प्रमाणाः ।  
 ते गागना वेगकरा नराणां स्पृश्या न ते नापि निरीक्षणीयाः ॥ ८७ ॥  
 ये कृष्णवर्णा गुरुदीर्घशृङ्गाः क्रद्धा भृशं यान्ति च वायुवेगाः(त्) ।  
 ते कृष्णसाराः खलु तेजसास्तु पुण्यप्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥ ८८ ॥

भोजोऽप्याह ।

पार्थिवादिर्मृगः सर्व्वश्चतुर्जातिर्भवेत् पृथक् ।  
 सुशृङ्गास्तनुलीमानो ब्राह्मणा मृगजातयः ॥ ८९ ॥  
 क्रुद्धाः पशुरि (१) शृङ्गाश्च क्षत्रियाः खरलोमशाः ।  
 आवर्त्तं शृङ्गास्तनवो हरिणा त्रैश्वजातयः ॥ ९० ॥  
 कुशृङ्गा वाप्यशृङ्गा वा शूद्राः खरतनूरुहाः ।  
 अश्वानां ये गुणा दोषास्ते ज्ञेया हरिणेष्वपि ॥ ९१ ॥  
 तथापि दोषाः पञ्चामी वक्ष्यन्ते हरिणाश्रयाः ।  
 नेत्रयोरन्तरे यस्य लोमावर्त्ताः स पापकृत् ॥ ९२ ॥  
 विषमौ विक्रमौ शृङ्गौ यस्य स क्षेमनाशनः ।  
 आवर्त्तः पृष्ठतो यस्य आनाभि-मभिविन्दति ॥ ९३ ॥  
 पश्चाद्धं यस्य वावर्त्तंस्तौ त्याज्यौ भयकारकौ ।  
 वर्णनेत्रपदादीनां वैकृताह्वन-नाशनः ॥ ९४ ॥

गार्ग्यः ।

दोषवन् मृगजातीनां विजातीनामथापि वा ।  
 दर्शनात् स्पर्शनात् चैव गन्धादानाच्च पोषणात् ।  
 भवेयुर्विषदः सर्वास्तथा चैवाद्य पोषणात् ॥ ९५ ॥

शङ्कोऽपि ।

हरिणपोषणतो धरणीभुजांनहि भवेन्नरुद्धव-पीडनम् ।  
 न परिवह्निरुजोरिपुजं भयं तदव तं हरिणं गुणिनं नृप ॥ ९६ ॥  
 इति श्रीभोजराजीये युक्तिकथ्यतरौ मृगपरीक्षा ।

अथ सारमेय परीक्षा ।

मृगयार्थं शाकुनार्थं कौतुकार्थं-मञ्जीक्षिता (१) ।

श्वानः पोथ्यास्ततस्तेषामत्र वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

गुणजाति प्रभेदेन श्वानां भेदो ह्यनेकधा ॥ ६७ ॥

तद्यथा ।

सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्च त्रिधा मताः ।

अश्रान्ता अपरिच्छीणाः पवित्राः स्वल्पभोजिनः ॥ ६८ ॥

श्वानस्ते सात्त्विकाः प्रोक्ता दृश्यन्ते च क्वचित् क्वचित् ।

क्रुद्धा बहुभुजो दीर्घा गुरु वक्षस्तनूदराः ॥ ६९ ॥

जाङ्गलस्था जाङ्घिकाश्च श्वानस्ते राजसा मताः ।

अल्पश्रमेण ये श्रान्ता ललज्जिह्वा गुरुदराः ॥ १०० ॥

श्वानस्ते तामसा ज्ञेयाः मन्ध्यावनसमाश्रयाः ।

ब्रह्मादि जातिभेदेन चतुर्धा सर्व्व एव हि ॥ १ ॥

शुभ्रा दीर्घाः स्तब्धकर्णा लघुपुच्छास्तनूदराः ।

सुशुक्लखरदन्ताश्च श्वानस्ते ब्रह्मजातयः ॥ २ ॥

रक्ताङ्गास्तनुलोमानो ललज्जिह्वास्तनूदराः ।

दीर्घा दीर्घा नखरदाः श्वानस्ते क्षत्रजातयः ॥ ३ ॥

ये पीतवर्णा मृदवस्तनुलोमान एव च ।

क्रुद्धाक्रुद्धा ललज्जिह्वास्ते श्वानो वैश्यजातयः ॥ ४ ॥

कृष्णवर्णास्तनुमुखा दीर्घरोमाण एव च ।

अक्रुद्धाः श्रमयुक्ताश्च ते श्वानः शूद्रजातयः ॥ ५ ॥



लघु प्रमाणास्तु गुरुदरा ये

येऽमेध्यभक्षा वहुपुत्रकाश्च ।

प्रहृष्टपुच्छा लघुसूक्ष्म दन्ता-

स्ते चान्यजाः कुक्कुरजातयः स्युः ॥ ६ ॥

द्विजाति चिह्नसंसर्गात् द्विजातिः श्वा भयावहः ।

लक्षणत्रयसम्बन्धात् त्रिजातिर्धननाशनः ॥ ७ ॥

भोजोऽपि,—

द्विजातिर्वा त्रिजातिर्वा विजातिः श्वा महीभृताम् ।

भयं धनक्षयं शोकां विदधाति यथाक्रमम् ॥ ८ ॥

इति श्रीभोजराजीये युक्तिकल्पतरौ श्वपरीक्षा ।

भरद्वाजस्तु वलिप्रकरणे-

अजलक्षणमाह ।

तदनुसारिण भोजोऽपि,—

नक्षत्राणां विभेदेन नराणान्तु गणत्रयम् ।

तेषां शुभाय निर्द्दिष्टं पशुवस्तत्रयं (१) वलौ ॥ ९ ॥

तदुच्यथा,—

ये कृष्णाः शुचयम्हागाः पशवोऽन्ये तथैव च ।

देवजातिभिरुत्सृज्यास्ते सर्व्वार्थोपसिद्धये ॥ १० ॥

ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिताः ।

ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षोजातेः शुभप्रदाः ॥ ११ ॥

यो मोहादथवाज्ञानाद्दलिन्यं प्रयच्छति ।  
 वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत् ॥ १२ ॥  
 इति श्रीभोजराजोये युक्तिकल्पतरौ अजादि लक्षणम् ।

—•—

### अथ चतुष्पद्यानोद्देशः ।

ये ब्रह्मजात्यादि विभेदतोऽमी,  
 मया निरुक्ता इह वाजिसुख्याः ।  
 दिशानया सर्व्वचतुष्पदानां ;  
 भेदो विधेयो विदुषादरेण ॥ १३ ॥  
 यथा यथाश्वादिकपोषणेन,  
 यानेन वा दोष गुणौ भवेताम् ।  
 तथा तथैवान्य चतुष्पदानां ;  
 प्रकोर्त्तिती दोषगुणौ बुधेन ॥ १४ ॥

वरमयानमपोषणमेव वा वरमिवान्य शरीर मपोषणम् ।  
 नखलु दोषयुतं चतुष्पदं स्पृशति पश्यति शोभनचेतनः ॥१५॥  
 सुराविन्दुर्दूषयति (१) पयोघटशतं यथा ।  
 तथा सर्व्वं दूषयति दोष दुष्टश्चतुष्पदः ॥ १६ ॥

इति श्रीभोजराजोये युक्तिकल्पतरौ चतुष्पद यानोद्देशः ।

### अथ द्विपद्यानोद्देशः ।

मानुषैः पक्षिभिर्वापि तथान्यैर्द्विपदैरपि ।

यानं स्याद्विपदं नाम तस्य भेदो ह्यनेकधा ॥ १७ ॥

हंसैर्मयूरैः कङ्गालैरन्यैर्वापि त्रिशेषतः ।

सामान्यञ्च विशेषञ्च तस्य भेदो द्विधा भवेत् ॥ १८ ॥

तत्र सामान्यम् ।

यथा,—

यानं यद्विपदाभ्यां सत्तद्दोलादि कमुच्यते (१) ।

चतुर्भिर्युक्ति संयुक्तैर्दण्डधातुगुणाम्बरैः ॥

दोलेति कथ्यते तेषां नियमोऽयं प्रदर्श्यते ॥ १९ ॥

तत्र समयः ।

उपेन्द्र मूलाह्नि शिवाग्निर्वर्ज्जं,

शस्तेन्दुतारा (२) तिथि योगलम्बे ।

विष्टिस्तमापुत्र यमाहवर्ज्जं ;

दोलादिकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥ २० ॥

दण्डकाष्ठस्य नियमे नियमश्छत्र दण्डवत् ।

कानकं रजतं ताम्रं लौहं धातुचतुष्टयम् ॥ २१ ॥

चतुर्विधाना मुष्टिष्टं ब्रह्मादीनां यथाक्रमम्(मात्) ।

सुराणाम् (३) सुराणाञ्च चातुर्वर्ण्यमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

( १ ) यत्तद्व्यानादिकमुच्यते इति (क) पुस्तकपाठः ।

( २ ) भावा इति इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) गुणानाम् इति (ग) पुस्तक पाठः ।

त्रिहस्तसन्मितो मध्ये तदङ्गं पार्श्वयोर्द्वयोः ।  
 विजयानाम दोलेयं विजयाय महीक्षिताम् ॥ २३ ॥  
 विजया मङ्गला क्रूरा शिवा लेशा शुभा क्रमात् ।  
 वितस्थेकैकसंघृष्टा दोलाः षट् स्थः सुखान्नदाः (१) ॥ २४ ॥  
 कुम्भश्च पद्मकोषश्च शङ्खः पर्व्वत एव च ।  
 चतुर्व्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ॥ २५ ॥  
 हंसः केकौ शुको भृङ्गश्चतुष्टयमिदं क्रमात् ।  
 कुम्भाद्यग्रे निधातव्यं चतुर्व्विध महीक्षिताम् ॥  
 अत्रापि वर्त्म(र्ग)विन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ॥ २६ ॥  
 भोजस्तु,—

गजः प्रस्थानदोलायां रणदोलासु(च) केशरी ।  
 मृगो भ्रमणदोलायां क्रीडादोलासु षट्पदः ॥ २७ ॥  
 भुजङ्गमः शत्रुराज्ये वृषभो दान-कर्म्मणि ।  
 दोलोपरि (पर्य्यु) परि न्यस्यो वह्नुभिर्मुनिशामनम् ॥ २८ ॥  
 यद्वक्रदण्डं यानं स्यात् तत् पर्य्यङ्गमिति स्मृतम् ।  
 त्रिहस्तसन्मितो यानस्तदङ्गपरिणाहवान् ॥ २९ ॥  
 पर्य्यङ्गः क्षेमनामायं भर्तुः सर्व्वार्थ-साधकः ।  
 क्षेमो(मे) मृत्युर्ज्जयो दुःखश्चत्वारस्ते यथाक्रमम् ॥ ३० ॥  
 वितस्थेकैक संघृष्टा यथा चाणुर्न सङ्गिनः ।  
 मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्व्ववन्मतः ॥ ३१ ॥  
 विशेषमथ वक्ष्यामि पर्य्यङ्गस्य यथाक्रमम् ।  
 शुक्तिश्च गजदन्तश्च मृगशृङ्गं तथैव च ॥ ३२ ॥

( १ ) यथान्नदाः इति (क) पुस्तक पाठः ।

अन्(ृ)पादिकजातानां पर्थ्यङ्गेषु न्यसेत् क्रमात् ।  
 पञ्चशङ्खगजाश्वालिहंसकोकशुकान् (१) क्रमात् ॥ ३३ ॥  
 आदित्यादि दशाजानां मणिरूपेण विन्यसेत् ।  
 महीन्द्राणां विशेषेण सिंहमानिव शस्यते ॥ ३४ ॥  
 निर्म्माणि शुक्तिदण्डाश्च राज्यभोगसुखप्रदाः ।  
 तदेवावक्रदण्डन्तु खट्वायानमिति स्मृतम् ॥ ३५ ॥  
 अस्यापि पूर्व्ववन्मान मणिधात्वादि-निर्णयः ।  
 विशेषश्चरणोच्छ्रायः परिणाहार्ध-सम्मितः ।  
 तदेव चेन्निश्चरणं पौठयानमिति स्मृतम् ॥ ३६ ॥  
 तस्य भेदो द्विधा दण्डवक्रावक्र (२) प्रभेदतः ।  
 मानादिकं पूर्व्वतुल्यं विशेषाच्चतुरस्रता ॥ ३७ ॥  
 एवमन्यानि मिश्राणि यानानि विविधानि च ।  
 सामान्याख्यानि जानीयात् शिल्पिभिर्निर्मितानि वै ॥ ३८ ॥  
 मनोहरत्वं लघुता दृढतेति गुणत्रयम् ।  
 प्रोक्तं द्विपदयानानां सहजं भोजभूभुजा ॥ ३९ ॥  
 इति श्रीभोजराजोये युक्तिकल्पतरौ द्विपदयानपरीक्षा ।

— \* —

### अथ विशेष द्विपदयान कथनम् ।

राज्ञो यद्विपदं यानं विशेषाख्यमलं विदुः (३) ॥ ४० ॥

तदयथा ।

चतुर्भिरुच्छते यत् चतुर्द्वीलं तदुच्यते ॥ ४१ ॥

- ( १ ) शुकाः इति (क) पुस्तक पाठः ।  
 ( २ ) रक्रावक्र इति (ख) पुस्तकपाठः ।  
 ( ३ ) -मतद्विदुः इति (ग) पुस्तक पाठः ।

भोजस्तु,—

चतुर्भिर्वाहकैर्हण्डैः षड्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः ।  
 स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्हिलमनुत्तमम् ॥ ४२ ॥  
 तद्भेदा जयकल्याण वीर-सिंहा यथाक्रमम् ।  
 चतुर्विधानां भूपानां चतुर्हिलाः प्रकाशिताः ॥ ४३ ॥  
 त्रिहस्त-सन्नितायामो द्विहस्त परिणाहवान् ।  
 हस्तदयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्हिलो(ली) जयाख्यथा ॥ ४४ ॥  
 चतुर्हस्तायतो यस्तु सार्धद्वन्द्वस्तदन्यथा ।  
 चतुर्हिलः समाख्यातः कल्याणस्तावदुन्नतः (१) ॥ ४५ ॥  
 पञ्चहस्तायतो व(य)स्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् ।  
 तावदेवोन्नतो वीर(२)श्चतुर्हिल उदाहृतः ॥ ४६ ॥  
 आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।  
 चतुर्हिलो ह्ययं सिंहस्तदर्शनोन्नतः शुभः ॥ ४७ ॥  
 सर्वोऽथ द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निच्छदिः ।  
 आद्यः समरवर्षासु परः(श्च) केलिघनात्यये ॥ ४८ ॥  
 सर्वेषामेव काष्ठानां दण्डः स्याद्वज्रवारणः ।  
 चन्दनेनैव घटना सर्वेषामुपपुज्यते ॥ ४९ ॥  
 लोमजं सर्व्ववस्त्रेषु (३) कनकं सर्व्वधातुषु ।  
 कुम्भश्च पद्मकोषश्च गिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥ ५० ॥  
 त्रैदेशानां महीन्द्राणां चतुर्हिलेषु विन्यसेत् ।  
 दर्पणश्चार्धचन्द्रश्च हंसः केकी शुको गजः ॥

( १ ) स्तावद्दुर्हभः इति (क) पुस्तक पाठः

( २ ) धीरैः इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) शस्त्रेषु इति (ग) पुस्तक पाठः ।

अस्य; सिंहश्च तस्याग्रे आदित्यादि दशोत्तरान् ॥ ५१ ॥

मणि-नियमस्तु दण्डवत् ।

रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चिन्नस्तथारुणः ।

नीलः कपिल इत्युक्तः पताकानान्तु संग्रहः ।

चतुर्द्वीलः सपताकः शुभयानमिति स्मृतः ॥ ५२ ॥

मुक्तास्तवकैर्दशभिर्युक्तः स्याद्राजकेशानाम् ।

चामरदण्डैर्दशभिर्दिग्जयिनां चतुर्द्वीलः ॥ ५३ ॥

चासपक्षस्य पुच्छञ्चेत् (१) सर्वोपरि परिन्यसेत् ।

यात्रासिद्धिरयं नान्ना चतुर्द्वीलो महीभुजाम् ॥ ५४ ॥

अथ निकृदिः ।

स्तम्भच्छादरहितो निष्कृदिरुक्तश्चतुर्द्वीलः ॥ ५५ ॥

मानं पूर्ववत् ।

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः मध्वजश्चाथ निर्ध्वजः ।

ध्वजान् षड्त्रय न्यस्यन्ति षड्वर्गं (न्य) विजयेषिणः ॥ ५६ ॥

तेषां मानन्तु चत्वारः स्वामिहस्तैकसन्निताः ।

कोणेषु पञ्चादये च हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥ ५७ ॥

सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।

मणिचामरकुम्भाणां खड्गादीनां विनिश्चयः ॥ ५८ ॥

चतुर्द्वीलध्वजे राज्ञां विज्ञेयो नवदण्डवत् ।

निर्ध्वजे च चतुर्द्वीले मानमन्यतमं शृणु ॥ ५९ ॥

आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्द्वीलो ह्ये यः ।

विजयो नाम विज्ञातश्चतुर्द्वीलो महीभुजाम् ॥ ६० ॥

विजयो मङ्गलो भव्यो वितरुयेकैवावृद्धितः ।

त्रिविधानां महीन्द्राणां यानत्रयमुदाहृतम् ॥ ६१ ॥

अष्टाभिरुद्यते यस्तु अष्टदोलमुशन्ति(तं) च ।

सोपानद्वितयञ्चात्र विज्ञेयं शिल्पि-निर्मितम् ॥ ६२ ॥

भोजस्तु,—

अष्टाभिर्वाहकैर्दण्डैः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः ।

स्तम्भैस्तु दशभिर्ज्ञेयमष्टदोलं महीभुजाम् ॥ ६३ ॥

तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।

चतुर्विधानां भूपानां अष्टदोलाः प्रकाशिताः ॥ ६४ ॥

षड्भिर्हस्तैर्मितायामः परिणाहस्यतुर्भुजः ।

चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदुः (१) ॥ ६५ ॥

आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चहस्तमितो हि यः ।

कल्याणाख्योऽष्टदोलोऽयं (२) चतुर्हस्तमितोन्नतिः ॥ ६६ ॥

सप्तहस्तायतः कार्यं प्रवरे पञ्चहस्तकः ।

पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥ ६७ ॥

आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितो हि यः ।

सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः ॥ ६८ ॥

सर्वोऽथ द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिषापि निच्छदिः ।

काष्ठवस्त्रघटादीनां मणीनां चामरस्य च ॥ ६९ ॥

चतुर्हलवदुन्नेयो नियमोऽन्योपि सूरिभिः ।

पूर्व्ववन्निच्छदिर्यानं (३) ध्वज-मानमिहोच्यते ॥ ७० ॥

( १ ) -च यां विदुः इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) सिंहानामाष्टदोलोऽयं इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) पूर्व्ववन्निच्छदिर्यानं इति (ग) पुस्तकपाठः ।



दश (१) ध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्ताद्वयोन्नताः ।  
 पञ्चादशे ध्वजौ राज्ञश्चतुर्हस्तमितौ मतौ ॥ ७१ ॥  
 मणिचामरपद्माणां निर्णयो निष्पताकवत् ।  
 निर्ध्वजश्चाष्टदोलो यः शिधिकेति स गद्यते ।  
 मणिकुम्भसुखादीनां नियमो नवदण्डवत् ॥ ७२ ॥

इत्यष्टदोल-कथनम् ।

एवं द्वादश-षोडश-विंशति दोलादिकाः (शानया) कार्य्याः ।  
 मानं सार्धद्विगुणितं सार्धत्रिगुणितं युक्तमेतेषाम् ॥ ७३ ॥  
 विंशतिदोलात्परतो भोजमते सम्भवेद्यानम् ।  
 यानं वह्ननुयोज्यं बहुगुणमेतज्जगाद वै व्यासः ॥ ७४ ॥  
 भविष्योत्तरेऽपि,—

यदुक्तं द्विपदं यानं तेन मानेन यो नृपः ।  
 स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमश्नुते ॥ ७५ ॥  
 स्वयोगयुक्तयानस्थो भोगमाप्नोति मानवः ।  
 परयौगिकयानस्थः क्लेशमाप्नोति पुष्कलम् ॥ ७६ ॥  
 यो दम्भादथवाऽज्ञानाद् यानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।  
 तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्विद्या यशोधनम् ॥ ७७ ॥  
 प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाश्रितः ।  
 नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तस्मिन्मनोन्नता ॥ ७८ ॥

इति यानयुक्तौ द्विपद-यानोद्देशः ।

अथ निष्पद्यानोद्देशः । †

नौकाद्यं निष्पदं यानं तस्य लक्षणमुच्यते ॥ ७९ ॥

अश्वादिकन्तु यद्यानं स्थले सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।

जले नौकैव यानं स्वादत स्तां यन्नतो वहेत् । ८०

अथ कालः ।

सुवारवेला तिथि चन्द्र योगे,

चरे विलग्ने मकरादि षट्के ।

ऋत्वेऽन्य (१) सप्तस्वतिरेकतोऽन्ये ;

वदन्ति नौका घटना(का)दिकर्म ॥ ८१ ॥

अश्विखरांशु सुधानिधि-पूर्वा,

मित्र धनाच्युतभे(ते) शुभलग्ने ।

तारक योगतिथौन्दुविशुद्धौ

नौगमनं शुभदं शुभवारे ॥ ८२ ॥

( १ ) रुक्षेति सप्तव्यतिरेक इति (क) पुस्तक पाठः ।

दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुम्” ( वेद ) ।

“समुद्र संयानम्”—नावाहोपांतरगमनम्, इति बोधायन धर्मसूत्रे तद्वृत्तौ च ।

‘आपूर्णितावा वा तेन स्थितः पीतेमहाणवे’ इति मार्कण्डेय पुराणे ।

“समुद्रयाने रत्नानि महामूल्यानि साधुभिः ।

रत्न-पारीचकैः सार्धमानयिष्ये वद्मनिच ॥

शुकेन सह संपातो महान्तं लवणार्णवम् ।

पोतारुद्रास्ततः सर्व्वे पीतवाहै रूपासिताः ॥

अपारे दुस्तरेऽगाधे यान्ति वेगेन नित्यशः ॥”

इति वराह पुराणे ।

अन्यत् सर्व्वं ज्योतिषज्ञैः, अभियानसौमांसायां द्रष्टव्यम् ॥

वृक्षायुर्व्वेदगदिता वृक्षजातिसत्तुर्व्विधा ।

समासेनैव गदितं तेषां काष्ठं चतुर्व्विधम् ॥ ८३ ॥

तद्यथा ।

लघु यत् कोमलं काष्ठं सुघटं व्रह्मजाति तत् ।

दृढाङ्गं लघु यत् काष्ठमघटं क्षत्रजाति तत् ॥ ८४ ॥

कोमलं गुरु यत् काष्ठं वैश्यजाति तदुच्यते ।

दृढाङ्गं गुरु यत् काष्ठं शूद्रजाति तदुच्यते ।

लक्षणद्वययोगेन द्विजातिः काष्ठसंग्रहः ॥ ८५ ॥

क्षत्रियकाष्ठैर्घटिता भोजमते सुखसम्पदं नौका ।

अन्ये लघुभिः सुदृढैः विदधति जलदुष्पदे(१)नौकाम् ॥ ८६ ॥

विभिन्नजातिद्वयकाष्ठजाता न श्रेयसे नापि सुखाय नौका ।

नैषा चिरं तिष्ठति पच्यते च विभिद्यते वारिणि मज्जते च ॥ ८७ ॥

न सिन्धुगाद्यार्हति (२) लौहवन्धं,

तस्मिन्-कान्तेः स्त्रियते हि लौहम् ।

विपद्यते तेन जलेषु नौका ;

गुणेन वन्धं निजगाद भोजः ॥ ८८ ॥

अथ लक्षणानि ।

सामान्यञ्च विशेषञ्च नौकाया लक्षणद्वयम् ॥ ८९ ॥

तत्र सामान्यम् ।

राजहस्तमितायामा तत्पादपरिणाहिनी ।

तावदेवोन्नता नौका क्षुद्रेति गदिता बुधैः ॥ ९० ॥

( १ ) जलदुष्पदैः इति (क) पुस्तकपाठः ।

( २ ) न सिन्धुगाद्यार्हति लौहवन्धं इति (ख) पुस्तक पाठः

अतः सार्द्धमितायामा तदर्ध-परिणाहिनी ।  
 त्रिभागेणोत्थिता नौका मध्यमेति प्रचक्षते ॥ ८३ ॥  
 क्षुद्राथ मध्यमा भीमा चपला पटलाऽभया (१) ।  
 दीर्घा पत्रपुटा चैव गर्भरा मन्यरा तथा ॥ ८२ ॥  
 नौकादशकमित्युक्तं राजहस्तैरनुक्रमम् ।  
 एकैकसृष्टैः(बुद्धैः) सार्द्धैश्च विजानीयाद् द्वयं द्वयम् ॥ ८३ ॥  
 उन्नतिश्च प्रवीणा च हस्तादर्द्धांश-सम्मिता ।  
 अत्र भीमाऽभया चैव गर्भरा (२) चाशुभप्रदा ॥ ८४ ॥  
 मन्यरा परतो यास्तु तासामेवाश्वधौ गतिः ।  
 तासां गुणस्तु संचेपात् दृढता च प्रकीर्णता ॥ ८५ ॥

अथ विशेषः ।

लौहताम्रादिपत्रेण कान्तलोहेन वा तथा ।  
 दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा भिदा ॥ ८६ ॥

तत्र दीर्घा यथा,—

राजहस्तद्वयायामा अष्टांश-परिणाहिनी ।  
 नौकेयं दौर्घिका नाम दशाङ्गेऽनोन्नतापि च ॥ ८७ ॥  
 दौर्घिका तरणिलोला गत्वरा गामिनी तरिः ।  
 जङ्गला प्लाविनी चैव धारिणी वेगिनी तथा ॥ ८८ ॥  
 राजहस्तैकैकसृष्टा(द्वया) नौकानामानि वै दश ।  
 उन्नतिः परिणाहस्य दशाष्टांशमिती क्रमात् ॥ ८९ ॥  
 अत्र लोला गामिनी च प्लाविनी दुःखदा भवेत् ।  
 लोलाया मानमारभ्य यावद्भवति गत्वरा ॥ १०० ॥

(१) पटलाभिषा इति (क) पुस्तकपाठः ।

(२) न गुरा इति (ख) पुस्तकपाठः ।

लोलायाः फलमाधत्ते एवं सर्व्वासु निर्णयः ।

वेगिन्याः परतो या तु सा शिवायोत्तरा यथा ॥ १ ॥

भोजोऽपि,—

नौकादीर्घं यद्यच्छं स्यात् तत्रैतानि विवर्जयेत् ।

हस्तसंख्या परित्याज्या वसुवेद (१) ग्रहोत्तरे ॥ २ ॥

षष्ठ्यन्तरमिता नौका कुलं हन्ति वलं धनम् ।

नवतेरुत्तरे यापि या चत्वारिंशतेः परा ॥ ३ ॥

एतेन चत्वारिंशत्-षष्टि नवति (२) संख्या तत्परतोऽपि ।

यावदपरदशकं तावदेव तत्फलमिति ॥ ४ ॥

इति दीर्घा ।

अथोन्नता ।

राजहस्तद्वयमिता तावत्प्रसरणोन्नता ।

द्वयमूर्द्धाभिधा (३) नौका क्षेमाय पृथिवी-भुजाम् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वानूर्ध्वं स्वर्णसुखी गर्भिणी मन्यरा तथा ।

राजहस्तैकैक वृक्षग नाम पञ्चत्रयं भवेत् ॥ ६ ॥

अत्रानूर्ध्वं गर्भिणी च निन्दितं नामयुग्मकम् ।

मन्यरायाः (४) परा यास्तु ताः शुभाय यद्योद्भवम् ॥ ७ ॥

भोजोऽपि,—

वाणान्युत्तरतो मानं नौकानाम शुभं वहेत् ।

पञ्चाशदूर्ध्वादुत्तमं धननाशं तयोर्द्वैतः ॥ ८ ॥

इत्युन्नता ।

( १ ) वसुदेव इति (क) पुस्तकपाठः ।

( २ ) न भवति इति (ख) पुस्तकपाठः ।

( ३ ) द्वयमूर्द्धाभिधा इति (ग) पुस्तकपाठः ।

( ४ ) मन्यरीयाः इति (घ) पुस्तकपाठः ।

धात्वादीनामतो वच्चे निर्णयं तरि-संश्रयम् ।  
 कनकं रजतं ताम्रं त्रितयं वा यथाक्रमम् ॥ ९० ॥  
 ब्रह्मादिभिः परिन्ध्यस्य नौका चित्रण-कर्माणि ।  
 चतुःशृङ्गा त्रिशृङ्गाभा (१) द्विशृङ्गा चैकशृङ्गिणी ॥ ९० ॥  
 सितरक्तापीतनीलवर्णान् दद्याद् यथाक्रमम् ।  
 केशरी महिषो नागो हिरदो व्याघ्र एव च ॥ ९१ ॥  
 पक्षी भेको मनुष्यश्च एतेषां वदनाष्टकम् ।  
 नावां (२) मुखे परिन्ध्यस्य आदित्यादि-दशाभुवाम् ॥ ९२ ॥  
 कलसो दर्पणश्चन्द्रस्त्रेदशानां महीभुजाम् ।  
 हंसः केकी शुकः सिंहो गजोऽहिर्याघ्र षट्पदौ ॥ ९३ ॥  
 आदित्यादिदशा जात(ता) नौकोपरि परिन्ध्यसेत् ।  
 चतुस्त्रित्वेक विमिता चतुर्ब्वर्णा यथाक्रमम् ॥ ९४ ॥  
 आच्छादनं चतुष्पाते कमला नाम कथ्यते ।  
 तत् संख्याशतपादे मे तदर्हार्द्धमिवापरात् ॥ ९५ ॥  
 शुक्लरक्तोथचित्तश्च पीतः कृष्णस्त्रिभिस्त्रिभिः ।  
 अवज्ञासिक संज्ञानां वस्त्रवर्णाष्टकं विदुः ॥ ९६ ॥  
 नौकासु मणिविन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ।  
 मुक्तास्तवकैर्युक्ता नौका स्यात् सर्व्वतो भद्रा ॥ ९७ ॥  
 तत् संख्या चेदथ (३) रसवेद इयसम्भिता क्रमशः ।  
 कनकादीनां माला(मनो) जयमालेति गद्यते सङ्घिः ॥ ९८ ॥

( १ ) चतुःशृङ्गाद्विशृङ्गाभा इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) नौका इति (ख) पुस्तक पाठः ।

( ३ ) चैकशुरस इति (ग) पुस्तक पाठः ।

ब्रह्मक्षत्रे द्वितये एकैके वैश्यशूद्रयोनी ।  
 निर्गृहं सगृहं वाथ तत्सर्वं द्विविधं भवेत् ॥ १८ ॥  
 निर्गृहं पूर्वमुद्दिष्टं सगृहाणि यथा(च) शृणु ।  
 सगृहा (१) त्रिविधा प्रोक्ता (ज्ञोक्ता) सर्वमध्याग्रमन्दिरा ॥२०॥  
 सर्वतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया सर्वमन्दिरा ।  
 राज्ञां केशाश्वनारीणां यानमत्र प्रशस्यते ॥ २१ ॥  
 मध्यतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया मध्यमन्दिरा (२) ।  
 राज्ञां विलास यात्रादि(त्वं) वर्षासु च प्रशस्यते ॥ २२ ॥  
 अग्रतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया त्वग्रमन्दिरा ।  
 चिरप्रवास यात्रायां रणे काले घनात्यये ।  
 मन्दिर(रा)मानं नौका प्रसरत एवाहं (३) भागतो न्यूनम् ॥२३

भोजस्तु ।

दीर्घवृत्तवसुषट्-दिवाकरानेक-दिङ् नवमिता यथाक्रमम् (४) ।  
 राजपञ्चभुजसन्मितोन्नति मन्दिरं तरिगते महोभुजाम् ॥ २४ ॥  
 भास्करादिक-दशाभुवां पुनर्धातु निर्णयनमत्र पूर्व्ववत् ।  
 \* पताकाकलसादीनां निर्णयो नवदण्डवत् ॥ २५ ॥  
 काष्ठजं धातुजञ्चेति मन्दिरं द्विविधं भवेत् ।  
 काष्ठजं सुखसम्पत्तौ विलासे धातुजं मतम् ॥ २६ ॥

- ( १ ) सदाहा इति (क) पुस्तक पाठः ।  
 ( २ ) मन्दिराङ्गनां इति (ख) पुस्तक पाठः ।  
 ( ३ ) प्रसरतात्र वा सुभागत इति (ग) पुस्तक पाठः ।  
 ( ४ ) दीर्घवृत्तदिवाकर वसुषट्,दिवाकरणिक दिग्भुवमिता यथाक्रमात् ।  
 इति (घ) पुस्तक पाठः ।

अत्र शय्यासनादीनां मन्यरोक्तोचयोरपि (१) ।  
 अन्येषाञ्चैव मुनिभिर्निर्णयः पूर्ववन्मतः ॥ २७ ॥  
 दिक्षात्रमिदमुद्दिष्टं नौकालक्षणमग्रजम् ।  
 प्रधानेष्वेव नियमो अप्रधाने न निर्णयः ॥ २८ ॥  
 लघुता दृढता चैव गामिता छिद्रता तथा ।  
 समतेति गुणोद्देशो नौकानां(यां) सम्प्रकाशितः ॥ २९ ॥  
 एवं विचिन्थ यो राजा नौकायानं करोति च(द्धि) ।  
 स चिरं सुखमाप्नोति विजयं समरे श्रियम् ॥ ३० ॥  
 योऽन्नानादन्यथा यानं नौकानां कुरुते नृपः ।  
 तस्यैतानि विनश्यन्ति यशो वीर्यं वलं धनम् ॥ ३१ ॥  
 इति निष्पद्यानोद्देशे नौका-यानम् ॥ ० ॥

### अथ जघन्यजलयानानि ।

यथा,—

नौकान्यतो जले(स्य)यानं जघन्यमिति गद्यते ।  
 तद्देहा वहवस्तो तु पाश्चात्यानां प्रकीर्त्तिताः ॥ ३२ ॥  
 द्रोणीरूपन्तु यद्यानं द्रोणीयानं तदुच्यते ।  
 घटी(टा)भिर्घटितं यानं घटी नौकेति गद्यते ॥ ३३ ॥  
 तुम्बराद्यैस्तु (२) फलैर्यानं फलयानं प्रचक्षते ।  
 चर्मभिःस्यू(स्तू)लपूर्णैर्यञ्चर्म-यानं तदुच्यते ॥ ३४ ॥

( १ ) अत्र शय्यासनादीनामन्वरोक्तोचयोरपि इति (क) पुस्तक पाठः ।

( २ ) तद्वाच्यन्ते इति (ख) पुस्तक पाठः ।



यानंयज्ञघुभिर्ष्टु चैष्टु च-यानन्तदुच्यते ।  
 जन्तुभिः सलिले यानं जन्तुयानं प्रचक्षते ।  
 वाङ्मयां सन्तरेदारि जघन्येषु न निर्णयः ॥ ३५ ॥

श्रीभोजराजौये युक्तिकल्पतरौ निष्पद्यानोद्देशः ॥

इति श्रीमहाराज भोजराज-विरचितो युक्तिकल्पतरुः समाप्तः ॥ ० ॥



## युक्तिकल्पतरुलिखित-ग्रन्थनामानि ।

ग्रन्थनाम	पृष्ठे	ग्रन्थनाम	पृष्ठे
१। वृहस्पतिनैतिः } ...	१	२५। वाक्यः ...	१४०
उशनसी }		२६। लौहार्णवः ...	१४१
२। गर्गः } ...	२१	२७। लौहद्वीपः ...	१४३
भीजः }		२८। शार्ङ्गधरः ...	१४४
३। भविष्योत्तरम् ...	२२	२९। लौहप्रदीपः ...	१४५
४। पराशरः ...	२७	३०। लौहप्रदीपः ...	१४७
५। नैतिशास्त्रम् ...	२८	३१। पद्मपुराणम्, } ...	१५१
६। भीजः ...	३१	लौहप्रदीपः }	
७। मत्स्यपुराणम् ...	३२	३२। लौहप्रदीपः ...	१५४
८। भविष्योत्तरम् ...	३७	३३। वृहद्भारोतः ...	१६९
९। वाक्यः ...	४३	३४। नागार्जुणः ...	१७३
१०। भीजः ...	४४	३५। भीजः ...	१७८
११। भीजः ...	४८	३६। गार्ग्यः ...	१८०
१२। भीजः, } ...	५६	३७। वाक्यः ...	१८१
पराशरसंहिता }		३८। भीजः ...	१८४
१३। भीजः, } ...	६२	३९। वाक्यः ...	१८५
पराशरः }		४०। भीजः ...	२०१
१४। भीजः ...	६७	४१। पालकाप्यः, } ...	२०३
१५। गरुडपुराणम्, } ...	८४	गार्ग्यः }	
विष्णुधर्मोत्तरम् }		४२। वाक्यः ...	२०७
१६। गरुडः ...	९६	४३। गर्गः ...	२०८
१७। गरुडः ...	९७	४४। गार्ग्यः } ...	२१२
१८। गरुडः ...	१०८	शङ्खः }	
१९। गरुडः ...	११४	४५। भीजः ...	२१३
२०। गरुडः ...	१२३	४६। भीजः ...	२१४
२१। गरुडः ...	१३१	४७। भीजः ...	२२५
२२। गरुडः ...	१३३	४८। भविष्योत्तरम् ...	२२४
२३। गरुडपुराणम् ...	१३४	४९। भीजः ...	२२८
२४। गरुडः ...	१३६	५०। भीजः ...	२२८







